

181/13
4

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI
CSÁSZÁR ELEMÉR

NEGYVENNEGYEDIK ÉVFOLYAM

ELSŐ FÜZET

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK FÖLHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST 1934

TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Vértessy Jenő</i> : Szigligeti pályájának alkonya	1
<i>Elek Oszkár</i> : A Karthausi és forrásai. (I. közlemény)	14
<i>Waldapfel József</i> : Katona első történeti drámái. (III., bef. közlemény) ..	32

ADATTÁR.

Egykorú iratok Széchenyi elmeállapotáról és haláláról. (I. közlemény.) Közli: <i>Viszota Gyula</i>	51
Gyulai Pálnak Sükei Károly költeményeiről írt, kiadatlan bírálata. <i>Papp Ferenc</i>	68
Szemere Miklós irodalmi hagyatékából. (I. közlemény.) Közli: <i>Perényi József</i>	72
Kisfaludy Sándor és Szegedy Róza házassága. <i>Gálos Rezső</i>	83
Csokonaihoz írott levelek. Közli: <i>Gulyás József</i>	87
Gróf Teleki József újabban megtalált kéziratai. <i>U. az.</i>	89
Csokonai és Sacy. ifj. <i>Clauser Mihály</i>	89
Gertrudis mártírsága. <i>Waldapfel József</i>	90

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Farkas Gyula: A magyar irodalom története. <i>Sebestyén Károly</i>	91
Doktori értekezések 1932—33-ban.	95
A budapesti egyetemen. 1. Horváth Lehel: Gyulai Pál magyar irodalom-története. — 2. Rozgonyi Margit: Tömörkény István. — 3. Farkas Olga: Rákosi Viktor. — 4. Steiner Lenke: Ágai Adolf. — 5. Péczely Ödön: Elvek és költészeti irányok az 1890-es évek irodalmában. — 6. Kemény Katalin: Erdélyi emlékirók. — 7. Jeney János: Garay János. — 8. Pornai Gyula: Garay János költészetének forrásai. <i>Szinnyei Ferenc</i>	95
A debreceni egyetemen. 9. Mátyás Sándor: Vargha Gyula. — 10. Nagy András: Oláh Gábor. <i>Haraszthy Gyula</i>	98
Dr. Puder Sándor: Szépirodalom és orvostudomány. <i>Győry Tibor</i>	99
Málly Ferenc: Csokonai Dorottya és Tassoni Secchia rapitája.	100
U. az: A Gualbertus-komédia forrása	100

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1933-ik év irodalomtörténeti munkássága. (I. közlemény.) <i>Kozocsa Sándor</i>	101
---	-----

A szerkesztésért és kiadásért felelős:

CSÁSZÁR ELEMÉR (BUDAPEST, I. PAULER-U. 4.).

SZIGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Magyar Irodalomtörténeti Intézet K. nyelvére	
Lelt. napló: <u>116</u>	Lsz.: <u>5</u>
csoport: _____	szám: _____

SZIGLIGETI PÁLYÁJÁNAK ALKONYA.*

A pálya alkonyához értünk, de hanyatlásról nincs szó. Az író, aki idestova hatvanesztendő, majd négy évvel meghaladja a hatvanat, még nem készül a pihenésre: az öreg Szigligeti még nem öregember. Valamivel kevesebbet ír, de a színháznál több a dolga, kivált mióta önállóan is a színház élére kerül. Még van írnivalója.

Írói pályája, mióta tehetsége kibontakozott, nem mutat nagy elhajlásokat. Nincs magas delelőpontja és mély esése. Nincs üstökösszerű fölgyulladás egyszerre és hullócsillagforma ragyogása a pálya végén. Majdnem olyan sík és egyenletes, mint az Alföld pusztája, amelyet oly eleven alakokkal népesített be. Java munkáit már megírta: a fiatalos erőtlől duzzadó kovácslegényt, aki nem sok bakancstalpat nyűtt el; legjobb népszínművét a pusztai csikósairól; megszólaltatta a költői lelkű és lusta Zsiga cigány hegedűjét; megneveltetett a kedves, mindig jókedvű Liliomfi mókáival; följutott a tragikum magaslatáig a *Világ urával* s a lobogó ihlet híjával is mintaszerűen szabatos szomorújátékot írt meg *A trónkeresőben*. Ilyeneket többet nem írt már, de leleménye, színszerűsége és műgondja nem lankadt utolsó munkáiban sem. Ifjúkori munkái közül is kevésen érzik a fiatalság mámore és mohósága; élete utolsó dolgaiban is megvan a régi erő. Nem vágatott fiatal szelességgel s nem botorkált öregkori gyöngeséggel.

Utolsó művei tárgyukat nézve is eléggé változatosak. Dolgozott mindenféle műfajban, mint azelőtt. Vagy tizennégy darab esik nyolc esztendőre.¹ Öt közöttük pályadíjnyertes. Szóval, itt is maradt a régiben: volt kedve pályázni, hiszen a siker melléje szegődött, s épen ezért nem nagyon bántotta, ha nem

* Vértessy Jenő halála évében, 1916-ban, elnyerte a Kisfaludy-Társaságnak Szigligeti Ede életrajzára kitűzött Széher Árpád-jutalmát; mivel csak a mű tervvázlatát és egy kidolgozott fejezetet adott be a pályázatra, a jutalom kiadását a Társaság a mű befejezéséhez kötötte. (L. Kisf.-Társ. Évlapjai, 49. k. 277. l.) Az író hagyatékából közöljük a legújabban előkerült kész (utolsó) fejezetet.

¹ Csak hozzávetőleg, a színrehozás időpontját tekintve; lehet, hogy egyiket-másikat előbb megírta már.

is mindig győzött. A Karácsonyi-pályadíjért hiába futó vígjátékát, *Az udvari bolondot*, még egyszer elindította a Teleki-díjért, s itt győztesnek ért be. Két színművet is beküldött egy pályázatra, óvatosan, nem bízván a versenyt egyetlen paripára. Ha nem vett részt a versenyben, ott ült a bírák között s irt drámaíró társairól olyan higgadt, okos jelentést, aminő okos, átgondolt darabokat ő maga írt, sohasem mély, de mindig helyes szempontokkal tele.

Utolsó vígjátékai közül egynek sem volt sikere, s csak *Az udvari bolondnak* van nagyobb jelentősége. Olyan darabokat, mint a *Ne fújd, ami nem éget* és a színre nem került *A kortesnők*, (a kézirat kelte 1875) írt máskor is — akkor sem igen sikerültek. Ezek Szigligetinek finomabb hangra törekvő szalonvígjátékai; mellöz bennük minden burleszkbe hajló komikumot, s hogy teljesen stilszerű legyen, a külső formát is hozzáidomítja: rimes jambusokban ír. Van is bennük valami franciás, csak az a baj, hogy érdektelenek, s hogy ezt a kötött s mégis könnyed formát nem tudja jól kezelni, rímei sokszor igen gyöngék. *A kortesnőknek* még az a jelentősége van, hogy a politikai szatírához közeledik: tárgya hasonlít Tóth Kálmán vígjátékához (*Nők az alkotmányban*). Egy apró jellemző vonást azért bele tudott Szigligeti vinni: a nők csak szerelemből korteskednek, a politika voltaképen nem érdekli őket. A való élet ismerete, egy-egy ügyes ötlet, egy-egy jó jelenet Szigligeti minden darabjában akad.

Nem sokkal több *Az új világ* értéke sem, de megírva jobban s kivált élénkebben van. A tárgy régesrégi vígjátéki téma: össze nem illő szerelmesek szétválasztása és az összeillők egyesítése — költő és költőkért rajongó leány, prózai fiatalember és jó gazdasszornynak termett kisasszony. Szigligeti — mint máskor is — szaporítja a vígjátéki eszméket, hogy érdekesebb legyen. Az egyik hős egyúttal a jó barát s kéretlenül magára vállalja barátja hibáit: vele mulat az Új világ mulatóhelyen, magára veszi szerelmes leveleit és földolgozza helyette hivatalában az aktákat. Valami levegőáramlat a francia színházak pajkos, sőt sikamlós vígjátékainak hangulatát hozta magával — Szigligeti megérezte, de szokása szerint csak érintette s megmaradt tiszta erkölcsűnek, egyéniségét mindig összeegyeztetvén a korszellemmel. Az első felvonás valamelyik minisztériumban történik: látunk naplopó tisztviselőket és bohémtermészetű főnököt, aki furcsa helyeken találkozik alantasaival — megint új tárgy volna, társadalmi szatíra, de Szigligeti ismét csak érinti ezt a teret, marad a régi cselvígjátéknál.

Cselvígjáték voltaképen *Az udvari bolond* is, de a mult időkből. Ez is szerelmi cselszövény: a király felsül, s rajta marad az udvari bolond jelmeze, amelyet a szerelmes ifjú gróf öltött magára.

Már az akadémiai bíráló megróttá a tárgyválasztást. Valóban, a történelmi vígjáték nagyon nehéz műfaj, sokszor majdnem fonák, különösen, ha jelentős történelmi alakokat visznek belé. Itt is majdnem visszas a dolog — a vígjáték póruljárt hőse ugyanis Vencel magyar király. Nem a királyi méltóságon esik sérelem. Vencel király hitvány ember lehetett, dőzsölő és pipogya volt ez az otromba cseh, akire végül cimborái kockát vetettek, hogy ki szúrja le közülük, Hanem rontja a vígjáték hangulatát a kor, amelyben történik: ádáz viszályok, kalandor királyok és félelmes rablólovagok kora, amelyben labdaként játszanak a kihalt Árpádok koronájával. Nincs kedvünk nevetni ebben a borús középkorban.

Igaz, hogy Szigligetinél ezt semmi sem juttatja eszünkbe, de így aztán nem is történelmi ez a vígjáték! Csak egyszerűen régi a kor, mert udvari bolondot tartanak benne az uralkodók, s az emberek kardosan, fényes ruhában járnak és versben beszélnek. A játék kompozíciója, menete teljesen szabatos, az alakok csak típusok, de logikusak, a cselekvény gyorsan perdül. Magyar sincs benne voltaképen semmi. Szigligeti kikeresett a középkorból valami olyan királyt, akivel megtörténhetett ilyen csúfság. A csúfságot nem élezte ki túlságig, az egész jólnevelt, kifogástalan vígjáték, de nagyon is hideg. Azért érdemes megállni mellette, mint a történelmi vígjáték egyik kísérleténél. Visszakívánjuk a fiatal Szigligetit a *Rózsával*. Olyan üde és friss volt, mint a hamvas barack! Azok közül a ritka darabok közül való, amelyekben érzik az író fiatalsága.

Az utolsó népszínművek sűgőkönyvei sem fontosak, egy kivételével. Az *amerikai* pályadíjat nyert munka, de Szigligeti önmagát ismétli benne, az elbujdosott és visszakerült emberrel, a hűtlen baráttal, a nagyralátó iparosnéval és a kedves nótás fiatal leánnyal, aki a végén apát és férjet talál. A szerelmes szabólegény, aki a színháznál dolgozott valaha és mindig drámákból idéz, kissé ízetlen. Egy érdekes indíték van a darabban, de teljesen kiaknáztatlanul: a tönkrejutott úriember úgy tűnik el, hogy öngyilkosnak tartják; idehaza ezt azóta több író is feldolgozta, s ezen alapul Tólsztoj hatalmas *Élő hálottja*. A *Háromszéki székelly lányok* írásakor, úgylátszik, Szigligetit ismét a «vas szükség» (saját szavai) nyomta; invencióját is félretevén, Jókai egy novelláját dolgozta át népszínművé. A *Kényes Bertók* meg azért nevezetes, mert ezzel a darabbal (1877 január) egyenesen a fiatal Népszínházba nyitott be. Hiszen népszínműveit már játszották ott, miért ne forduljon közvetlenül oda? Talán maga sem hitte, hogy ez az első, az utolsó is lesz.

Ellenben jelentős népszínművei közé tartozik *A strike*. Balázs Sándorral írta együtt, s megnyerte vele a Nemzeti Színház száz aranyas pályadíját. A bírálók elismeréséhez csatlakozott a közönség is: tapsaival hosszú életet biztosított

a munkának. Szigligeti életében ez egyetlen egyszer írt mással együtt darabot. A franciáknál kedvelt eljárás, néhol valószínűleg kentauros módjára összenőttek a szerzők, mint a két Goncourt, Ereckmann és Chatrian vagy a legújabb időben Flers és Caillavet. Balázs Sándor korának népszerű alakja volt; az ember érdekesebb volt benne az írónál. Az ember, hatalmas nagy szakállával, pezsgő temperamentumával, harsány jókedvével, az örökös bohém, a született vígjátéki alak, s mégis tragikus sors jutott osztályrészül; leánya sirján lőtte magát agyon az elkeseredett öregedő poéta. A darabot nézván, nem tudjuk megállapítani, mi belőle Balázssá: az egész teljesen Szigligeti stílusa.

Szigligeti írásaiiban nem igen zavarták a kritikák, de Gyulai Pál véleményére adott. Gyulai gáncsolta (*A lelencről* írott kritikájában), hogy kiengesztelő végre juttat, a franciák módja szerint, tragikusnak induló cselekvényeket. Lehet, hogy *A strike*-nál erre gondolt Szigligeti: itt már nem engesztelt ki minden ellentétet. Voltaképen valódi népdrama nagy arányait mutatja a darab, igazán tragikus hőssel. Mert István bácsi, az öreg kovács, az. Becsületből a sztrájkolók közé áll, de midőn családja éheznek, s a gyáros hívja vissza, hajlandó munkába állani, ha föloldják esküje alól. A sztrájkanyán danolnak, boroznak, s István bácsit gúny és megvetés fogadja. Szeme vérbe borul, s a hetyke legényt, Kovács Jenőt, leüti pörölyével, azt a Kovács Jenőt, akibe tulajdon unokája szerelmes. A gyilkosság földúlja a becsületes öreg lelkét, s mikor a gyáros fölgyújtott házába rohan leányát kimenteni, jóformán már a halált keresi — meg is találja. István bácsi alakja kitűnő s a mellett minden ízében magyar. De megvan a tragikus vonás Jenőben is, az úrfi-kovácsban, aki vagyonos fiú lévén, vígan állja a sztrájkot, elszédíti a leányok fejét s kihívó hetykeségében maga okozza halálát.

A döntő nagy jelenet mesteri kézzel van megírva, csak egy nagy baja van: nem eredeti. István bácsi valóságos párbajt vív Jenővel, mikor ennek is kalapácsot dob a kezébe, hogy védje magát. Csakhogy mindezt sokkal szebben megírta Coppée *A kovácsok sztrájkjában*. Még a mellékes részletekből is kölcsönöztek a magyar szerzők: a vén kovácsnak a francia költőnél is részeges, mihaszna veje van és éhező unokái; ott is úgy megyen a sztrájkolókhoz a sztrájk törést bejelenteni, s ott is gavallérmódra öltözött legény hívja ki haragját. S a párbaj a kalapáccsal ott jobban a helyén van — nagyszerűen jellemzi a francia embert.

Jobb és gyöngébb részletek váltakoznak a Szigligetiék darabjában. A nyomor István bácsiéknál igazán megindító jelenetben van elénk tárva, ez Szigligeti legszebb idejére emlékeztet. Gondosan kerül minden túlzást, erősebb színezést,

nem az idegekre hat, hanem a szívre. Kitűnő alak Lajtos, a vő, a részeges takács, a maga bibliai mondásaival és félig hazug, félig már elhitt istenességével. Feleki Miklós nyugalmazott színész korában is föllépett e szerepben. Valahogy érezzük, hogy Szikráné, az özvegy kocsmárosné, nem tartozik a darabhoz és a nótái sem; de el-elfelejtjük, mert az alak sugárzik a derűtől és a kedvességtől. Szinte érezni, hogy már írásakor kiosztja az író a szerepeket: ez Blaháné szerepe, ő megmenti a darabot, ha még olyan gyöngye volna is, amilyen nem. Ellenben a gyáros-család rajza teljesen élettelen.

És még egy elemi hibája van a darabnak: Szigligeti megint fölvet egy nagy társadalmi kérdést, amivel aztán nem foglalkozik. Hiába, ő marad az örök mesemondónak. A munkáskérdés nagyon is könnyű kézzel van beállítva. Sztrájkolni fognak, mert kevés a bérük, mondják. Fogalmunk sincs róla, hogy áll a kérdés igazában, s hogy kinek is van igaza. Az is bizonyos, hogy e kérdések akkoriban nem keltettek olyan széleskörű érdeklődést, mint ma.¹ Fölületesen is jól eltalált egy-egy vonást, így az idegen izgató szerepét, meg Kovács Jenőét, aki a legszájasabbak egyike, mert legkevésbé érzi az élet súlyát. Az írók összehasonlítása sokszor csak a szellem játéka, de ha sztrájkról esik szó, lehetetlen, hogy Hauptmann mesterműve a takácsokról ne jusson az eszünkbe. A német költő alkotása nem szabatos dráma, nem is akar az lenni; de Hauptmann rendesen gyöngén is építi föl drámái palotáját — annál nagyobb mester a részletekben. Nála minden jelenet véres verejtékben és lángoló gyűlöletben izzik. Érdekes a hasonlóság — amit különben az élet szolgáltat — hogy Hauptmannnál is Jáger a vezér, aki legkevésbé érzi a takács-élet nyomorát. De ezt a párhuzamot tovább vinni anachronizmus volna. Szigligeti a maga korának irt — érdekes darabot, s nincs ogunk a mi mai szemünkkel kutatván benne, kérdezni: hát a fölvetett problémát miért nem mélyíti el s miért nem oldja meg?

Utolsó tragédiái nem érik el a *Világ ura* vagy *A trónkereső* magaslátát, de szemmel láthatóan gondosan írott munkák. Mindegyikből, hiányaik mellett is, figyelemre méltó részleteket lehet kijegyezni.

Török János, a féltékenység tragédiája, mint az ifjú korban írott *Gerő*. Emezt sötét, gyanakvó természete tette szerelemföltővé, amabban fölkeltek a «zöldszemű szörnyeteget». Shakespeare is kétféleképen írta ezt meg: Leontes a gyanakvó férj, Othello a tévútra vezetett. Szigligeti is adott Jagót Török Jánosa mellé. Szigligeti egész pályáján végighúzódik, hogy szereti közismert nevekhez fűzni színjátékait. Török János, Bálint fia, a magyar férj ősi jussával élven, lefejeztette hit-

¹ Gyulai is megjegyzi bírálatában, hogy a kérdés nálunk nem időszzerű.

vesét — gyanúra vagy bizonyosságra, nem tudni. Szigligeti Török sógorát, Balassa Menyhértet,¹ a híres rablólovagot tette a dráma intrikuszává. Ismerte és nagyrabecsülte a régi Balassa-drámát (*A dráma és válfajaiban* részletesen ír róla) s talán látta képen a Balassa sírkövét is, páncélosan, ádázul csapásra emelt karddal a kezében a veszedelmes ember, háta mögött félelmes jelmondatával: «Hodie mihi, cras tibi». Nem faragták a síremlékét sem imádkozva. Szigligetinél nagyszerűen él ez az ember; a régi dráma arcátlan daca és pattogó cinikus kedve él benne. A drámát jól indítja meg Török János: feleségét erőszakkal adták hozzá, s csak az esküvő után szerette meg az asszony derék urát — ez emlék fulánkja törött a férfi szívébe. Ez épen olyan ügyes, mint a gyanakvó férj kétkedése, újra visszatérő bizalma, de végül megdől a tragikai alap. Szigligeti ősi hibája ez. Rendszerint jól megalapozza a tragédiát, de a tetőponton a hős fejlődése megakad, a jellemkép elmosódik, s a tragikai megilletődés helyett legfeljebb az elérzékenyülés lágy érzelmét tudja az író fölkelteni. *Török Jánosban* még más hiba is van: a megoldás deus ex machina. A történelemmel ellenkezően az asszonyt megmentik, mert maga a hóhér is megsajnálja; a férj megbánja elhamarkodását, de azt híven, hogy már az ítélet végre is van hajtva — egyszerre megőrül. Ez az örülés cseppet sincs előkészítve s igazán a pillanatnyi — talán gyógyítható — elmezavar hatását kelti.

1872 december végén a *Struensee* c. tragédiát adták Szigligetitől. Ünnepi este volt: az író századik színrekerült darabját ünnepelte. Kevés drámairó vitt színpadra ekkora tömeget. Mennyi különböző mese, mennyi siker és mennyi bukás! Nem tudni, miféle motívumok készítették Szigligetit, hogy épen ez alkalommal kalandozzék idegen földre — görög-római tárgyú darabjain kívül sohasem tette! S ezt tetézte azzal is, hogy a német Beer hasonló tárgyú drámájából több indítékot és jelenetet vett át — kevesebbet, hogysem plágiummal lehetne vádolni, de többet, mint amennyit leleményének megengedtünk volna. Ebben a darabban kétségtelenül érdekes a világtörténelmi nagy perspektíva: a XVIII. század fölvilágosodott reformátorainak egyikét hozza színre, emelkedését és tragikus bukását. A valóság úgy mutatja, hogy Struensee, a dán királyi család udvari orvosa, a későbbi hatalmas miniszter igazán kedvese volt Matild királynénak. De Szigligeti idealizálta, túlságosan is. Viszonyuk csak plátói, s épen ezért a bukás kisszerű. Struenseet nem a nagy szenvedély buktatja el, sőt nem is az, hogy ő, az idegen, szembehelyezkedik Dánia multjával, melyet különben Rantzau gróf nagy erővel képvisel,

¹ Törökné a valóságban Kendi Anna volt. Török második felesége Balassa Menyhért leánya volt. Innen a rokonság.

hanem udvari intrikusok szegik a nyakát. Szigligeti újból csak érint bizonyos dolgokat. Struensee hitetlen ember, fölvilágosodott, demokrata, erős meggyőződésű, de mind e jellemvonások nem olvadnak össze harmonikus és cselekvő egyénné. A küzdelem közepén ő is összetörik, habozóvá lesz és félreáll — a tragédia hangulata átsuklik az érzékeny játék síró hangjába, csak az utolsó halálos elszántságban magaslik föl Struensee ismét.

Pedig e drámának is van néhány igen jól rajzolt személye. A királyné alakja gazdagon van színezve, ő átérzi az érzés és kívánság bűnös voltát, benne több a tragikus elem. Rantzau-ban van ugyan némi táblabírói vonás, de az erő és a fölény sem hiányzik belőle. Brandtot, Struensee legőszintébb hívét, meghatóvá tette Szigligeti a maga odaadásával.

Az előadáshoz, éppen mint Beer darabjánál, kísérő zenéül Meyerbeer Struensee-nyitányát játszották — abból is csakúgy hiányzanak az igazi tragikus akkordok, mint Szigligeti darabjából. A siker nem volt nagy, a lapok dicséretébe belevegyült a Beer emlegetése is, de a harmóniát nem zavarták meg, s este pohárcsengés közepett ünnepelték az író. Szigligeti Ferenc József-rendet kapott.

A *Valeriában* újra visszatért a bizánci világhoz, melyből leghatalmasabb dolgait merítette. Gibbon röviden ír II. Justinianusról és utódairól, s itt az író nem sok hasznát vehette a forrásnak. A tragédia eleje csaknem meseszerű: a három jó barátrol szól, akik megfogadták, hogy aki legelőbb magas polcra jut, segít a többin. A dráma elég érdekes, de az író ereje mintha elbágyadna. A császár zsarnoki alakja kéjenc hajlamaival, gúnyos modorával és a hajdani vitézség romjaival nem elég eleven. Bardanes alakjában volna legtöbb drámaiság, de kissé háttérben marad. Valeria személyében sok az igazi nemesség, mintha csak a régi Rómából tévedt volna a romlott Bizáncba. Van valami stilszerű a dráma légkörében: itt már senki sem hisz a másiknak, a romlottság fojtó gyanúval mérgezte meg a levegőt, s a becsületes embernek tüdeje is azt szívja már be.

Utolsó, életében színrekerült darabja a *IV. Béla*. Az öreg író invenciója nem fogyott ki, s valósággal ibseni gondolata támadt. Milyen lehet az a tragikum, amikor a hős olyasmiórt bűnhődik, amit a messze multban követett el? A hős IV. Béla, az ország második megalapítója. Ennek a nagy embernek multjában van valami folt: mint fiú erőszakos és kíméletlen volt apjával szemben, kitérta a hatalomból. Igaz, hogy II. Endre léha és méltatlan uralkodó volt, de neki mégis csak az édesapja volt. És vele is szemben áll a fia, István, a tüzesvérű, lángeszű hadvezér. Az öreg király borzadva ismer a multa. A viszályt szítja a két királyné viszálya is. Kiengesztelődéssel végződik a darab, de a király szíve megtörik, és teste össze-

roskad a kiállott izgalmak után. A szerencsés véletlen megőrizte számunkra a dráma első kéziratát; egybevetve a kiadott szöveggel, látjuk, milyen ügyesen tudta néhány változtatással drámaibbá tenni. A királyok viszálya is másképen színeződik ki. A kézirattól eltérően Béla a III. felvonás végén cselekvően és erélyesen lép föl, mikor maga indul hadba párttűtő fia ellen. A kéziratban István maga hirdeti magát holttnak, s ez megokolatlan komédia; a könyvben tévedésből hiszik halottnak. A királyi páncélban elesett vitéznek a kéziratban neve sincs, a könyvben Lőrinc bán az, István rossz szelleme, akit a kézirat életben hagy. Végül Béla herceg és hitvese, Kunigunda, itt is, ott is politikai érdekházasságot kötnek, de míg a kéziratban a hercegleány csak sóhajtozik miatta, a könyvben a jellem éles reliefet kap, s az asszony boldogtalansága miatt elkeseredetté, sőt kegyetlenné válik. Néhány jelenete nagy művészettel van megírva, elsősorban a királynék találkozása — a legőszintébb kibékülésből a legmérgezőbb haragra fordul — a győztes István vezér s a fogoly nádor jelenete és Béla király harcba indulása. Ezzel szemben méltán lehet szemére vetni, hogy a darab nincs elég költészettel megírva. A stílszerűség, amit ma annyira méltányolunk és megkövetelünk, akkor még nem volt eléggé kifejlődve. Igazában szólva nem válik javára a darabnak a verses formai költészet belső költőiség nélkül. De a nyelvének bizonyos nyers erőt ad, hogy nincs meg benne előbbi verses drámáinak retorikája. Van valamelyes történeti levegője, valami középkori hangulata: királyok, főurak, főpapok nehéz léptei döngenek benne. Szigligeti jól tudta rajzolni a méltóságos magyar alakokat; közülük is kiválik a dráma nádorispanja. Héderváriban a katonás hűséget, Dénesben az izgága pártoskodást, Smaragdusban a törtető nagyravágyást egy-egy éles vonással jól eltalálja.

A jó drámaköltő mindig objektív, s Szigligeti is az volt. Merjünk-e egyéni érzéseket keresni e darabban? Apa és fiú párviadalát már megírta egyszer a *Világ urában*, de ott a fiú pártján volt, míg itt szemmelláthatóan az apának ad igazat. Így hozza magával a tárgy, de vajon nem volt-e része benne akkor a költő duzzadó férfierejének, most meg, fehér hajjal, nem az öregek között érezte-e már magát ő is? Ellene is zúgott a türelmetlen ifjúság: elég koszorút nyert, elég ideig uralkodott — elmehet! S amint a jóságos Béla király szívesen csatolta le páncélját, oldotta le kardját és vette le fejéről koronáját, hogy méltó mellre, kézbe és főre adja — bizonynal Szigligeti is így érzett a jövőző írókkal szemben...

Órája váratlanul érkezett el. Néhány év óta szíve meg volt támadva, de halála előtt csak úgy félesztendővel kezdett a baja súlyosbodni: időnként szívgörcsök és fuldoklási rohamok kínozták. Egészen visszavonult a magánéletbe. Mulatós ember sosem

volt, de íróársaságokba szívesen eljárogatott. Most lemondott az Írók és művészek körének elnökségéről. Csak élete végén tudott félretett pénzéből egy kis nyaralót vásárolni Rákoson, de azt már nem érte meg, hogy ide vonulhasson vissza. A színház nem eresztette. És utóvégre tudott még dolgozni!

Valami csendes derű tör át az öregkor alkonyatán. Akkor olvasta Plutarchos életrajzait, melyekből az angol mester római tárgyú darabjait írta. Szigligeti sajnálta, hogy előbb nem ismerte a görög történetírót — becses drámai anyagot találhatott volna benne.

Utolsó napjait a sajtó méltatlan támadása zavarta meg a Népszínház dolgában. De ő sohasem hajtott sokat a hírlapi támadásokra, megszokta és sokszor feleletre sem méltatta. Tudta, hogy mit tesz. 1878 január 18-án — szombati napon — csakúgy fölment a színházba, mint rendesen: dolgozott, levelet is írt s délután hazament. Vacsora után családja körében még egyszer szóba hozta a Népszínházat és Blaháné nem sikerült visszaszerződtetését. Sajnálta, de nem haraggal beszélt a dologról, csak még mindig foglalkoztatta, amint szokása szerint föl- és alájárt szobájában. Éjtszaka heves szívgyörcsre ébredt föl, de ez az utolsó volt. Az orvos csak holttestét találta már.

Temetése óriási részvét mellett ment végbe. Özvegye egyszerű temetést óhajtott, mert az volt a megboldogult kívánsága, de a közrészvét fényes gyászpompával kísérte utolsó útjára egy derült téli napon.

Bizonnyal lett volna még mondanivalója, de a javát elmondotta már. Asztalfiókjában nem maradt gazdag kiadatlan hagyatéék. Őt kiadatlan darab és a *Perényi* c. hősköltemény, az is pályamunka, amint a darabok közül is négy. Nem volt ideje talán színrehozni, vagy át akarta dolgozni. Még egy kész darabja volt *Perényiné* címmel, különben leggyöngébb munkáinak egyike, de ezt politikából hagyta hevertetni. A török testvériség idejében nem volt stílszerű e darab ellenszenves török szereplőivel. Az a nevezetessége különben, hogy némely jelenetében a rimes magyar alexandrinust használja. Holta után síremléke javára előadták a dráma első felét. A többi ötből egynek az ideje meghatározatlan, A *pákász* c. népszínműé. A darab eléggé sablonos. A pákász, a bíró elüldözött öccse késő időre tér meg igazságot tenni és megbocsátani. Szigligeti vissza-visszatérő tárgya. A hozzáadott utasításban jellemzően írja le a pákász külsejét, de e sajátos magyar típusnak lelkébe hatni nem is próbál s érzelmesebbnek is festi, mint ő szokta. Hanem ez a világ is érdekes: a Tiszavidék nádasai, ahol úgy él a pákász, mint akár a hód vagy a vidra. Talán, ha az írónak ideje lett volna hozzá, előveszi s jobban behatol ebbe a vízi életbe is ...

A hátrahagyottakkal együtt összesen száztizenhárom darabot írt Szigligeti. Megdolgozott a dicsőséért.

*

Írói jellemképe kirajzolásához tág keretre van szükség, mert nagyon sokoldalú volt. Negyven évet töltött a színműirodalom szolgálatában, egymaga képes volt ellátni műsorral a színházat. Ez a negyven év jelentős változásokat mutat, új írói nemzedék nőtt föl, s az nagyon különbözött a régitől. A fiatal Szigligeti épen úgy a maga korának az írója volt, mint az öreg. Ez érdeme is, fogyatkozása is egyben. Amióta bátran nekivágott az ismeretlen világnak, egyenesen és kitarással haladt a maga útján; nem hajtotta lázas szenvedély ifjú éveiben, nem vesztette el illúzióit idős korában. Mindig a kor hatása alatt állt, de sohasem áldozta föl a maga egyéniségét. A legvadabb romantika idejében is vegyített darabjaiba bizonyos józanságot és a való élet iránti érzéket, a reális irány elkövetkeztekor is maradt valami meseszerű vonás drámaiban. Minden műfajban megkísérlette erejét; egyik a másiktól a legtermészetesebben fejlődött. Leginkább otthon* volt a humoros és az érzelmes elemben; a tragikus hangulatokra nem volt meg kellő szenvedélye, az igazi vígjátékra kellő jókedve és gúnyja. Némi szelíd kedélyesség ömlik el művein — ez megvolt az emberben is. Szigligeti nagyon szerette családját s a családi érzéseket különös kedvvel vitte bele drámaiba. Egész sor anyaszerepet rajzolt meg s apák és fiúk viszályát inkább érzelmesen, mint tragikusan festette. A *IV. Béla* mérközésébe is belevegyül az érzelmes hang. Még a *Világ urában* sincs Krispusnak fegyvere atyja ellen, s Constantint a késői apai bánat töri össze. Általában véve optimista, hisz az igazságban, az erényben és a gondviselésben. Egyetlen darabja sincsen, amelynek hatása sivár, leverő lenne, tragédiáit is emelkedett érzellemmel végzi be. S míg a tragikum zordon erejét, megtörő hatását nem tudta rajzolni, a tragikus hős utolsó fölmagasodását annál jobban. Épen ez menti meg némely tragédiáját, mely már nagyon is lággyá kezd válni. De munkái között aránytalanul több a kiengesztelő végű, még olyankor is, amikor ez a vég nincs igazi harmóniában a megindított cselekvénnyel.

Említettük, hogy valamelyes meseszerűség van munkáiban. Valóban mesemondó volt ő a régi fajtából, de író, színész és rendező is egy személyben — a régi korban városról-városra járt volna talyigáján, primitív színpadjával, egyszerű és jellegzetes színpadi maszkjaival. Mesemondó készsége nem fáradt, invenciója csaknem kifogyhatatlan volt. Sok gyöngébb darabjának is bizonyos bájta ad ez az egyszerűség, amely különben a stilizálásig nem jutott sohasem — sem a kezdetleges, sem a művészi

stilizálás határait nem érintette. Alakjainak mindig egyéni szint törekedett adni, jellemrajza nagyritkán gazdag, de elég színe van.

Megvádolták sokan, hogy nem igazi költő. Talán nem is volt az, de voltak költői alakjai és költői hangulatai. Nyelve sem tudott soha sem fölemelkedni az igazi költészetig, pátozásban sok volt a szónokiasság és a csinált virág, prózája nem egyszer közönséges. De a kellő hangot nagyjából mindig meg tudta adni. S nem szabad elfelednünk érdemeit a színpadi nyelv terén. Szigligeti darabjai nem csak adhatók, hanem olvashatók ma is: nyelve épen olyan egyszerű, amilyen magyaros. Ez nem különös érdem talán pályája végén, de annál nagyobb pályája elején.

Fölrótták, hogy a történelmi drámához nem volt kellő ereje és stílusa. Kétségtelen, hogy nem festett olyan hősokeket, akiknek «lába alatt a föld reng», Katona hatalmas kifejezésével élve. Nem érte el a tragikumnak azt a jeges régióját, amelyben Bánk bán vagy Maximus alakja áll, sőt a Marót bán magaslatát sem érte el. De a magyar históriát Álmos vezértől a bujdosó honvédig annyi eleven képben jelenítette meg, hogy a magyar történelmi dráma sohasem feledheti el Szigligeti nevét. Ritkán adott plasztikus korrajzot, de a kor hangulatát rendesen eltalálta s elkerülte nemcsak a külső, hanem a belső anachronizmusokat is. Forrásaitól sok függött. Ahol a történelmi forrás bővebben buzogott, Szigligeti drámája is elevenebbé vált. Fantáziája magában nem tudta a hiányokat kiegészíteni. Gibbonból merített görög-római tárgyú darabjainak szemhatára hasonlíthatatlanul tágabb, mint a magyaroké.

Tükröt nem tartott kora elé, de saját korának embereit sok igaz és kedves történetben festette le. Ő szerette ezt a világot, nem akart ostromozója lenni. Élete második felében jutott uralomra a francia tételes színmű, melynek annyi jeles művet köszönhetünk, némelyike úgyszólván korrajzi értékű. A sokat hangoztatott emberi dokumentumok ezek. Szigligeti érezte a kor szelét, de érezte, hogy ezek a problémák erejét meghaladják. Szinte kacérkodik e problémákkal, föl-fölvet egyet, de hirtelen abbahagyja.

Vessük mérlegre írói érdemeit. Mit alkotott a halhatatlanság Pantheonja számára? Végtelenül viszonylagos fogalmak ezek. Az esztétika is bizonyít egyet-mást, főképen bizonyítja a költészet és az igazság valamelyes értékeit, de a szubjektív elem mindig sok benne. Nisard csak azt a művet emeli ki az irodalomtörténetből, amelyben a francia nemzet önmagára ismer. Szigligetinek is, mindent leszámítva, megmarad a népszínmű. Jellemző, hogy e magaalkotta műfaj is külföldi hatás alatt született s mégis különlegesen magyar műfajjává lett. Nem Szigligeti hibája, hogy fejlődése olyan kurta volt. Ő előhívhatja

alakjait — nem is kell előhívnia, hiszen élnek, tegnap játszották és holnap ismét játszani fogják. Íme, Gergely Kovács, Zsiga cigány, Márton csikós. Ezek az alakok élnek, s ezekben a magyar nemzet mindenkoron önmagára fog ismerni.

Nincs drámaírónk, aki annyira a színház világában élt volna. Rengeteg sok színművet látott diákkora óta, melyeket megfigyelt s melyekből leszűrte gazdag tapasztalatát. Kétségtelenül hatott ez eredetiségére is, föl-fölszedegette az indítékokat, sőt meseelemeket innen-onnan, önként és önkéntelenül egyaránt. Saját darabjaiba állította be a díszleteket, alakjaira ruházta a látott jelmezeket. Akárhányszor meg az vehető észre, hogy nem darabjaiból osztotta ki a szerepeket a színészeknek, hanem fordítva: szerepeket írt kedvenc színészeinek. Ez pillanatnyilag elősegítette sikereit; de ha az illető színész kidől, utódja gyakran nem illik bele a szerepbe.

Egész világa a Nemzeti Színház volt, hozzánőtt teljességgel. De a színház ablakaiból, a festett világból, a lámpák fényén által is az életbe tudott nézni, s ez előnyösen különbözteti meg a legtöbb színész-írótól, akik valóban színpadi álarcokat mintáznak eleven arcok helyett. S modern tárgyú darabjaiban inkább a falu, a vidék költője maradt, amelynek ismerete élénken visszamaradt a nagyvárosban lakó embernél is.

Sok kézirata maradt, s abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy írói műhelyébe is beléphetünk. Aki olyan sokat ír, könnyen dolgozik. Írása nem szép, nem is jól olvasható; nem ideges, de siető kéz írása. Azonban a műgond világos jelei is tapasztalhatók nála, kivált történelmi darabjaiban. Jegyzeteket készít hozzájuk, melyekkel rapszodikusán keresztül-kasul írja a kéziratot. Lejátszott darabjait elő-elővette s átdolgozta. Így dolgozta át első drámáit, *Vazult, Abát, A gyászvitézeket*, próza helyett verses formában — de drámái új alakjukban sohasem kerültek színre. *Vazul* új formája kiválóképen érdekes: a hős nyersen vázolt alakját azzal mélyíti el, hogy a pusztuló pogány és az új keresztény világ közé állítja be. Jellemző, hogy néhány finom vonással mennyire mássá tudta tenni a *Világ ura* és a *IV. Béla* egész menetét. Kifejezésein is sokat javított, *III. Richárd*-fordítása valóságos tanulmányra érdemes: mennyit javított a kézíraton s mennyit javított még azután a kinyomtatott szövegen is. Néhol azonban a színpadi konvenciók rontottak rajta. Több helyen jellemző kifejezést is töröl, csak a darab hosszassá ne váljék. A *Világ ura* első kidolgozásában szerepel Abukir, az arab fejedelemből lett lovász. Gibbonben olvasta, hogy az arabok olyan nagyra tartották lovaikat, hogy családfájukat följegyezték, akár a királyokét. A dialogba beleszötte e jellemző apró vonást, de aztán kihúzta belőle. *Andronik*ében kegyetlenül dolgozik a kihúzó ceruza. A császár jellemzően egyéni bibliás stílusa meghalványul miatta,

Andronikos és a patriarcha kitűnő korfestő jelenetét irgalmatlanul keresztülhúzza. Sőt tovább ment. Talán érezte, hogy e darab nem érdemelte meg a bukást, újra átdolgozta színszerűbben. Elbontotta a pompás bizánci palotát s hevenyében készített egy sokkalta kisszerűbbet belőle. Hiába, minden művében az volt a főszempontja, hogy lesz a darab hatásosabb.

Szigligeti nagy jelentősége, hogy mesgyén áll. Halála után új világ következik be. Ő még a romantikus korban nőtt föl s átélt egy más korszakot, melyben berendezkedés történt az új korhoz. Szigligeti is, mások is írói jövedelmükből éltek, de az igények aránylag kisebbek voltak, s mégsem tekintették az irodalmat kenyérkereső pályának. Azokban az írókban volt valami a dalos madárból, amely dalol, ahogy Isten tudnia adta s mert a dal az eleme. A színész lehetett bohém, könnyelmű, tékozló, de a nemzet napszámosa volt. Írók, művészek a magyar haladásáért dolgoztak, működésük hazafias tett volt minden ízében. Szigligeti is ezek közé tartozott. De segített kiépíteni az új világot: megnövelte a színműírók jövedelmét, fölemelte a színészek fizetését. Elhervadtak a romantika virágai, elszálltak az ábránd felhői, a kemény és nehéz élet érkezett el.

Többé a színműíró sem maradhatott mesemondó, korának krónikása lett, társadalmának reális ábrázolója. Szigligeti egy-maga egyesített minden irányt. Most kettévált az út. Szigligeti mindkettőnek utat nyitott. Az egyik Rákosi Jenő új romantikája, meseországba vágató szárnyas lova, a másik Csiky Gergely realizmusa, az új magyar társadalom képe. Itt Szigligeti búcsút vesz. Egész korszakra nyomta rá egyénisége bélyegét. Legigazabban Gyulai Pál jellemezte, hogy Szigligeti legjobb munkája sem halhatatlan, de az író maga halhatatlan lesz drámairodalmunk történetében.

VÉRTESY JENŐ.

A KARTHAUSI ÉS FORRÁSAI.

(Első közlemény.)

A Karthausi, ez a nagyszabású, változatos cselekvényű, szokatlan környezetben játszó munka, szinte parancsoló erővel rázza fel a nyomfűrkésző és értékvizsgáló figyelmet. Maga Eötvös forrásaiból nem árul el semmit. Toldynak azt írja 1870-ben, hogy művei keletkezésének kérdéséhez «a publicumnak nincs köze».¹ A közönségnek nincs ugyan, de serény érdeklődés igazolja, mennyire volt a tudománynak. De van magának Eötvösnek is egy nagyon jelentős nyilatkozata, ha általánosságban mozog is. A Kisfaludy-Társaság nagygyűlésén, 1862-ben tartott elnöki beszédében arra utal, hogy «az utóbbi harminc év alatt a külföldi regényirodalmat figyelemmel kísérte».² Eleve meg kell ragadnunk ezt a kijelentést, mert *A Karthausi* forrásainak keresésében, mint ködös messzeségből előderengő villanat biztatja a kutatót.

A forrásnyomozások és az irodalmi hatás vizsgálatát Huszár Vilmos kezdi (*Rousseau és iskolája a regényirodalomban*, 1896). Kiemeli, hogy a regény sok reflexiója, kivált a nevelésre vonatkozók, Rousseau-ra emlékeztetik az olvasót. Úgy látja, hogy Gusztávban Rousseau Saint-Preux-jének, Chateaubriand Renéjének, Senancour Obermannjának és Constant Adolphejának vonásai olvadnak össze. Utal még Staëlné *Delphine*-jének és *Corinne*-jének sugalmazására. Úgy hiszi, hogy hatott Eötvösre Nodier is (*Le peintre de Zalzburg*), vallási indítékával, érzelmességével pedig Chateaubriand *Génie du Christianisme*-e. Rokonságot talál Musset *Confessions d'un enfant du siècle*-e és *A Karthausi* tárgya között is. Rámutat még Lamartine, Hugo, Goethe, Gray és Byron hatására. Tagadhatatlan, hogy Huszár Vilmos néhány mozzanatban élesen látott, de bőségben áradó párhuzamai nem egyszer kihívják a kritikát.

Ferenczi Zoltán érdekesen fejtegeti (*Báró Eötvös József*, 1903), hogy Eötvös is körülbelül úgy jut Gusztáv naplójához, mint Benjamin Constant az Adolphe-éhoz: mindketten kiadókul szerepelnek. Hasonlóságot tapasztal *Adolphe* és *A Karthausi* tervében is. Általánosságban említi, hogy Staëlné, Chateaubriand, George Sand, Musset és Sainte-Beuve regényei útján, mintegy «keze ügyébe esett az az irány, melyre kedélyéleténél fogva annyira hajlott». Mindez röpke meglátása a kor áramlatának.

¹ Levelezése. *Összegy. munkái*, XX. k. 28. l.

² U. a. VIII. k. 256. l.

Berkovics Miklós nagyterjedelmű tanulmányában (*Báró Eötvös József és a francia irodalom*, 1904) kivált Chateaubriand *René*jének hatását igyekszik kimutatni Eötvös *Karthusi*jára. Egyetemi előadásában már Beöthy Zsolt felhívta a figyelmet Chateaubriand és Eötvös szellemének találkozására. Berkovics a René—Gusztáv párhuzamban Beöthy Zsolt nyomán halad, míg a Constant *Adolphe*-jával való kapcsolatra Angyal Dávid figyelmeztette. Berkovics nagy túlzással igyekszik bizonyítani, hogy Eötvös *A Karthusiban* nyomról-nyomra követi Chateaubriand *René*jét.

Komoly figyelmet érdemel Kastner Jenő dolgozata: *A Karthusi helye a szentimentális regényirodalomban. Eötvös és Sainte-Beuve* (1913). A kérdés irodalmának áttekintése után arra az eredményre jut, hogy Eötvös előtt Sainte-Beuve jeles regénye, a *Volupté* (1834) lebegett, mikor munkáját írta. (Erre a nyomra Kastnert Haraszi Gyula vezette.) Igyekszik kimutatni a két regény között mutatkozó általános egyezéseket s talál érintkezési pontokat Sainte-Beuve és Eötvös szellemi alkotásában is; rokon vonásul megjelöli a *Volupté* hőségét, Amaurynek szemináriumba és Eötvös Gusztávjának kolostorba lépését.

Szinnyei Ferenc dolgozatában (*A Karthusi forrásai*) arra törekszik, hogy a helyes eredményeket elválassa a helytelenektől. Röviden áttekinti a francia lírai regényeket. Berkovics Miklós kutatásában hibáztatja a *furor comparandit*, a Kastner Jenőében pedig azt, hogy mindent Sainte-Beuve-nek akar tulajdonítani; elveti *A Karthusi* és Obermann-párhuzamot is Huszár Vilmos nyomozásaiban. Elfogadja Kastner komoly eredményeit.¹

Gondos tanulmányban vizsgálta Novák László is a francia szellem hatását Eötvös munkáiban (*Az ifjú Eötvös és a francia irodalom*, 1930). Vesződséges munkának tartja *A Karthusi* forrásainak kikutatását; rámutat Berkovics munkájának ingadozásaira, de másrészt, alapos összevetés után, bizonyosnak hiszi, hogy *A Karthusinak* számos mozzanata valóban meg-egyezik *René*vel. Novák fejtegetéseinek nem egy szempontja vall filológiai lelkiismeretességre. A Gusztáv—Adolphe összevetést újabb adatokkal egészíti ki, sajnos, néhány erőltetett mozzanattal is. Figyelmet érdemel azonban Novák munkájában az is, hogy *A Karthusi* stílusában is fürkészi a franciás mozzanatokat. Kár, hogy ezek a fejtegetések nem egyszer túlzottak. Másrészt néhány megszívlelésre valló észrevétele van *A Karthusi* eszméjének, a való-lási mozzanatnak Chateaubriand egész munkásságával és Sainte-Beuve regé-nyével való összevetésében. Novák régi nyomokat követ, de ezen az úton haladva, olyan jelenségeket vesz észre, melyeket mások nem láttak meg — közben azonban ő maga is megtéved.

Ezek a beható, néha mohó kutatások nem oldották meg véglegesen *A Karthusi* problémáját. Hamarosan kiderül, hogy olyan jelenségek merülnek fel, melyeket tüzetesebben kell kutatnunk. Kastner és Sinnyei eredményeiben erős kapaszkodónk van: *Sainte-Beuve neve*. Minden jel arra vall, hogy Eötvös Egeriája Sainte-Beuve volt.

¹ Akadémiai Értesítő, 1916, 612—628 lk.

Egy tényezővel, Eötvös fiatalságával, mindjárt számot kell vetnünk. Huszonöt éves, mikor nagy regényének első része megjelent. Mai prózánk egyik kiválóbb mesterével, Móra Ferencsel, kérdezzük: «A regényhez emberismeret kell, élmény, világnézet; hol vegye azt az ember a huszas években?»¹ Ez volt az álláspontja már Eötvös kortársának, a jeles kritikusként, Szontagh Gusztávnak is. Egyik bírálatában azt hangoztatja, hogy fiatalember, megfelelő tapasztalat híján, nem írhat drámát és regényt, mert nincs módja megismerni a különböző emberi jellemeket.²

Toldy Ferenc úgy találja, hogy *A Karthausi* «mint egy huszonhatéves ifjú férfi conceptioja . . . a lángelme előleges sugallatainak emléke».³ Kiderül majd, hogy nemcsak a lángész ihletée, hanem jelentős mintaszolgáltatásoké is, olyan mintáké, melyekhez Sainte-Beuve nélkül Eötvös aligha jutott volna el.

I. A Valérie hatása.

1. A regény terve és cselekvénye.

Sainte-Beuve *Voluptéjében* (1834) elbeszéli, hogy Amaury, a regény hőse, elutazása előtt Couaën-nével egy új munkát olvastat el; őt magát lelke mélyéig megragadta, mert kettejük helyzetéhez hasonló mozzanatokot tartalmaz: ez Gustave de Linar és Valérie története. Couaën-né is elolvasta. végtelenül elérzékenyedett Gustave és Valérie sorsán, a gróf nemes jellemén, a bölcsőben kisenvedett kis Adolphe-on, annyi titkos hasonlóságon. Amaury azt magyaráztatja Couaën-nének, hogy őt is úgy elragadta a szenvedély, mint Gustave-ot; ő is csak egy kis Biancát keresett — könnyű, futó viszony volt, önmagát akarta kábítani vele.⁴

A *Volupté* jelezte regényhősök útbaigazítanak-e bennünket? Egy kis körültekintéssel könnyű észrevennünk, hogy nagy népszerűsége jutott író regényéről szól Amaury, Madame Krudener híres *Valérie-jéről*. *Valérie* erősen hatott Sainte-Beuve regényére is. Joachim Merlant szép munkájában (*Le roman personnel de Rousseau à Fromentin*, 1905) meggyőzően utal arra, hogy egyfelől szerkezeti rokonság mutatkozik a *Valérie* és *Volupté* között, másfelől számos részlet akad, melyekben Sainte-Beuve Krudenerné regényét utánozta, de kiemeli azt is, hogy jellemeit másként árnyalja: «Couaën-né mégis csak jóval mélyebb, mint Valérie». (355. l.)

¹ *Négy apának egy leánya*. 16 l.

² Figyelmező, 1837, I. k. 162. l.

³ *A magyar nemzeti irodalom története*. 1868, 177. l.

⁴ Sainte-Beuve *Voluptéjének* 1877-iki Charpentier-kiadásában: 270. l.

Tudjuk, hogy Sainte-Beuve regénye megragadta Eötvös figyelmét; de adhatott-e irányítást Sainte-Beuve Eötvösnek magáról az íróról is? Adott, két ízben is.

Az ifjú Eötvös európai útján (1836—1837) Franciaországban megismerkedik a kor nagyjaival, Chateaubriand-nal, Victor Hugóval, Lamartine-nel, s nagyon valószínű, hogy Sainte-Beuve-vel is. Figyelme élesen szegeződik a romantikus irodalomra, így annak egyik nagyjelentőségű szervére, a *Revue des Deux Mondes*-ra.¹ Itt megkapták lelkét Sainte-Beuve írásai olyan írókról is, kiket különben észre sem vett volna. Sainte-Beuve megbecsülte a *dii minorum gentium*ot is, mert a műben első-sorban mindig az *embert* kereste. A maga érdeklődését, a nyelv erejével és a stílus varázsával, az olvasó lelkébe is átvetítette. Az olyan tanulékony szellem, mint amilyen Eötvös volt, szívesen okult rajtuk. Így ismerkedik meg Krudenerné *Valérie*-jével s egy másik, *A Karthausi* létrejöttére fontos regénnyel.

Krudenerné kisebb rendű, 1837-ben már elfelejtett író volt. Sainte-Beuve tanulmánya 1837. július 1-én jelent meg róla a *Revue des Deux Mondes*-ban. Krudenerné szent asszonyul tűnik fel előtte, mint Magyarországi Szent Erzsébet, Szent Teréz, Chantalné. Rigában született 1764-ben, a lett föld egyik elsőrendű főúrnak, Wietinghoff bárónak volt a leánya. Az északi nemességet ellenállhatatlan vágy űzi Párizsba, így jut ide fiatalon Julia is. Alig 18 éves, mikor Krudener báró feleségül veszi. A párizsi társaság kedveli a bájoszavú, szép fiatal asszonyt. Regénye 1804-ben jelenik meg. Hatalmas sikere van.²

Eötvös József báró e leírás alapján meleg rokonérzéssel gondolhatott az előkelő, elfogultsággal szakító, vallási sugalom ihlette, demokratizmusnak hódoló bárónőre.

Jelentősen hat Eötvösre az is, hogy Sainte-Beuve 1837-ben kiadja Krudenerné regényét; ezúttal *Delphine*-nel, *Paul et*

¹ Részben a *Revue* sugalmazta Eötvösnek a Szalay László, Lukács Móric és Trefort Ágost társaságában szerkesztett Budapesti Szemle megindítását.

² Vallásossága egyre erősebb lendülettel szárnyal. Az 1813-iki németországi események hivatása tudatára ébresztik az «evangéliumi Velledá»-t, «Észak prófétanő»-jét. Sainte-Beuve úgy látja, hogy a béke, az egység és a könyörület Jeanne d'Arc-jának szerepéről álmodozott. (Újabbban a *Portraits de femmes* kötetében, az 1886-iki kiadásban a 382—410. lapokon.)

Sainte-Beuve Charles Eynard könyve alapján (*Vie de Madame Krudener*, 2 kötet, 1849), újabb essay-ben (*Madame de Krudener et ce qu'en aurait dit Saint-Evremond*, 1849) más képet fest Krudenernéről, mint az elsőben. Megvallja, hogy Krudenernében egyéniségét és a *Valérie* íróját szerette, ezt a varázst Eynard eloszlatja azzal, hogy Krudenerné világi életébe nagyon éles pillantást vetett. Nem csoda, hogy a híres írónőről Sainte-Beuve most már hidegen és szellemeskedő gúnnyal ír. (*Portraits littéraires*, nouv. ed., III. k., 284—307. l.)

Virginie-vel *Benével* és *Wertherrel* hasonlítja össze s a «gyöngéd, mélabús prófétanő bájos alakját új fénnel világítja meg.»¹

Minden valószínűség megvan annak feltevésére, hogy a francia földön járt, magukkal a francia írókkal is érintkező fiatal Eötvös figyelmét regényének, a *Voluptének*, olvasmány-epizódjával, essay-jével és *Valérie*-kiadványával Sainte-Beuve hívja fel Krudenerné munkájára.

Krudenerné regényének, *Valérie ou Lettres de Gustave de Linar à Ernest de G...* hőse Gustave, egy svéd gróf fia. Atyai barátját, egy gróft, és feleségét Velencébe kíséri. Gustave eszménykép után sóvárog. Úgy hiszi, hogy Valérie-ben reá talált s arra a tudatra ébred, hogy a fiatal asszonyt szenvedélyesen szereti. Valérie észreveszi, hogy valami tépázza Gustave lelkét. Ez azt igyekszik elhíttetni vele, hogy egy stockholmi asszonyt szeret. Valérie látja a fiatalember végtelen szomorúságát, de nem sejt, hogy érte lángol. Egyszer a Szent Márk-téren Gustave egy nőt pillant meg. Megtudja, hogy Biancának hívják, de nyomát veszt. Később mégis megismerkedik vele, Bianca és nagynénje szívesen fogadják, de csalódik a leányban. Azon a ponton van, hogy karjába zárja, mikor Biancáékhoz egy férfi lép be. Gustave hazarohan. Láz ütközik ki rajta.

A grófi pár visszatér Velencébe. Gustave lángolása Valérie után a delirium határán jár. Lávaszerűen izzó szenvedélye nem hagyja nyugton. Búcsút vesz Valérie-től és egy kárthausi kolostor közelébe jut. Abban bíz, hogy megnyugvást találhat. Innét az Appeninek kellő közepén fekvő Pietramalába megy. Nagy gyengesége ágyba szegzi. Lelki tusakodásai mellett tüdőbaja is elhatalmasodik, végre kiszenved.

Bizonyára fontos feladat ezzel a regénnyel összehasonlítaniunk *A Karthausit*. A nagyterjedelmű regény meséje nem bonyodalmas. Vezérfonala tisztán mutatja, az író milyen határozott terv után indult. De elsősorban ez a terv utal élesen Krudenerné *Valérie*-jének hatására.

Eötvös *Karthausijának* főhőse, Gusztáv, egy előkelő francia gróf fia, benső barátságot köt Armand-nal. Nagynénje házában, Avignonban, megismerkedik egy fiatal özvegyvel, Juliával, Julia Dufey-t szereti. Ez a család és hidegszámítású ember azonban cserbenhagyja, lejtőre juttatja, lelki és anyagi romlásba dönti az érte hevülő Juliát. Dufey hű szövetségesre talál Armand-ban. Gusztáv kétségbeesve csalódik mind a szerelemben, mind a barátságban. Párviadalt vív Armand-nal, megsebesül. Nagy utazásra indul s Arthurral köt barátságot. Párizsban Werner és Lafard dorbézoló társaságba kerül. Fogadást tesz hogy elcsábítja Bettyt, az egyszerű munkásleányt. Így is történt. Tivornyázó társainak azon a lakomáján, melyre elvitte Bettyt, Juliával is találkozik. Julia ekkor már Amalfi herceg kedvese. Három mozzanat: Julia szomorú erkölcsi sorsa, Betty riadt rézzenése és a lakoma végén Arthur

¹ Jacob: *Madame de Krudener* (Előszó). Jacob egy fontos levél alapján arra utal, hogy a kényesebb irodalmi ízlésű és széles tapasztalatú Béranger *Valérie* megírásában jelentős tanácsokat adott Krudenernének, de a regény felépítésében és megírásában semmi része sincs. (273. l.)

öngyilkossága, lelke mélyén megrázza Gusztávot. A karthauziak kolostorában keres megnyugvást. Betty bocsánatát is elnyeri. De az Armand-nal vívott párbajban kapott tüdővérzése újra gyöttri, baja elhatalmasodik, végre kiszemved.

A két regény meseszövéseiből első pillantásra kiderül, hogy Eötvös Krudenerné *Valérie*-je után indult. Mind a két Gusztáv szenvedélyesen, de viszonzatlanul szeret: az *Valérie*-t, ez Juliát, mindkettő feledni akar: Krudenerné hőse Bianca, Eötvös Betty körében; mindkettő csalódik ebben a második viszonyban, az első szerelem annál erősebb lánggal csap fel lelkükben; mindkettő a karthauziaknál keres megnyugvást; mindkettő lelki vívódásokon megy át és testi kór: a tüdőbaj áldozata.

Elképzelhetetlen, hogy a fiatal írónak ne jött volna kapóra a minta. Még inkább megerősödik bennünk ez a feltevés, ha arra gondolunk, hogy regénye francia tárgyú. Egy fiatal magyar író francia társadalmi regényt tervez. Lehetséges-e, hogy mellőzze a francia regényirodalmat? Kivált *Valérie* hat reá erősen, noha az is igaz, hogy a részletekben egyéb hatások is felötlenek, mint a kutatók kimutatták, s mint nekünk is módunkban lesz egy-két mozzanatra rámutatnunk. De ezúttal azokat a jelenségeket említjük, melyekben a meseszövéis fonálán Eötvös eredetisége nyilvánul. A maga leleményével is tágit a mesén. Így az a rész, melyben Julia apja szembekerül Dufey-vel, az apa betegsége, leánya iránt tanúsított kínosan konok magatartása, s az izgalmas kitagadás mozgalmas elevevényéről tesznek bizonyosságot.

A romantikus meglepetések közül való az a motívum, hogy az agg gróf épen haldoklásában árulja el, hogy Julia anyja egyszerű polgárcsaládból származott: viszonya volt vele, Juliát pedig akkor törvényesítette, mikor beteges törvényes gyermeke elhunyt. Ehhez fűződik az a még romantikusabb indíték, hogy Mária, kihez Julia mint komornájához ragaszkodott, az édesanyja volt. Fiatalosan merész ennek a szálnak beszövése a mesefonatba, de irodalmi serkentés nélkül bizonyára nem gondolt volna Eötvös erre. A születés titka ismert romantikus fogás. Elég George Sand *Jacques*-jában (1834) *Sylvia secret de naissance*-ára gondolnunk¹, vagy *Abafi* hasonló motívumára.

A *Karthausiban* a romantikus titok mozzanatán kívül gazdagodik a mese a romantikus véletlen játéka útján is. A romantikus véletlen nem egyszer jó a mesealakító író segítségére. Gusztáv véletlen tanúja Julia és Dufey titkos találkozásának; véletlenül eszmél arra is, hogy Armand végeztes játékszenvedély rabja lett; véletlen sodorja útjába később is, mikor ez boldog földműves sorban csak családjának

¹ 88. I. C. Lévy-kiadásban.

él; véletlenül ismerkedik meg Arthurral; véletlen nyitja ki Betty szemét: a szeretett fiatalember nem egyszerű törvénytanuló diák, hanem előkelő gróf; véletlen vezeti a haldokló Bettyhez; véletlen tárja fel Julia temetését is Perth grófság egyik eldugott falvában. A *titok* és a *véletlen*, a romantikus regény jól ismert kellékei; a forrásából támadt keskenysíkú eret szélesebbre duzzasztja velük.

Legfelölőbb Eötvös eredetisége a mesealakításnak abban a mozzanatában, melyben a kettős, noha nem párhuzamos cselekvényt összefűzi. Mikor Betty és Julia, megint csak a romantikus véletlen jóvoltából, a Werner és Lafard rendezte orgián összetalálkoznak, s Gusztáv csábításának hosszú ravaszkodással rejtegetett titka kiderül (így lép ötletesen kiesztelt szövetségre a *véletlen* és a *titok*), nemcsak lelki festés útján, hanem drámai erejű képben is nyilvánvalóvá lesz, hogy mélyen és igazán Gusztáv Juliát szerette. Lenyűgöző *grande scène* ez is, mint amilyen az öreg gróf haldoklásáé volt, de mégis jelentősebb, mert a két szerelem cselekvényének sodra ebben a lakomarájban omlik egybe.

Így Eötvös a főbb vonalaiban Krudenerné *Valérie*-jéből merített mesét a romanticizmus szellemének hatására nem egy helyütt alakította, fejlesztette.

2. A két regény hősei és hangulata.

Az előbbi kérdés fejtegetéséből előbukkan egy másik, nem kevésbé fontos probléma is: van-e rokonság a két Gusztáv jellemrajza között? Mielőtt vérrokonságukat lelki diagnózis alá fognók, tanulságos lesz a soktagú család körében is szét-néznünk, sőt a családfa törzsén is feltekintenünk: más szóval szemügyre vennünk a szentimentális regényhős divatját.

Eötvösnek érzelmeiben hova-tovább elkomorodó Gusztávja fájdalmáról így nyilatkozik: .... «ennek éltem, ez vala birtokom, mindenem».¹ Ez a birtok régi örökség: az angol Richardson szerzeménye. De átkerült tőle másokhoz is, először Rousseau-hoz. A *Nouvelle Héloïse* hőse (1762), Saint-Preux, széles hömpölygéssel áradozik. Úgy érzi, hogy a szerelem emésztő tűz; «szent rajongás» hatja át, még emlékezéseiben is azt vallja, hogy «extasis, bűvölet, delirium» szívtá fel lelke minden tehetségét.² Hatalmas érzés ez, s Rousseau nagyon is mohó nekifoháskodással tálalja elénk azt, amit a francia kritika *advocatus diabolica*, Emile Faguet, ötletes gúnnyal, *appétit de la douleur*nek nevez.³

¹ II. k. 16. l.

² *La Nouvelle Héloïse*, Garnier-kiadásban: 28., 526. l.

³ *Études sur la litt. du XVIII-e siècle*, 384. l.

Rousseau szemében a szerelem «az ég végzetes ajándéka», de ez az érzelmi túltengés François-René de Chateaubriand-nál beteges árnyalást kap. Már Sainte-Beuve észreveszi, hogy Chateaubriand *Renéje* (1805) a kiábrándulás gyászát látja mindenütt, a *fleur du désenchantement*-t tépegeti lépten-nyomon.¹ Ez a mérhetetlen szomorúságra riadt ocsúdás mint fojtó gáz üli meg a lelket.

René, hogy úgy mondjuk, családot alapít: lelki sorvadásban elcsenevészedett utódai is tekintélyes hódítást tesznek. Az önéletrajzi tartalmú és vallomásszerű regények elszaporodnak. Valóban, Jean Heytier jellemzőn írja: «*René* mindezeknek az önéletrajzoknak kiinduló sejtje.»² René kerüli a tömeget, a «tágas embersivatagot», lelkében «nyugtalan titok» ver fészket, «elbűvöli, gyötri, mintegy hatalmában tartja szívének démona». A *langueur secrète* lelkének végzete. Mennyire a saját lényé gyökerére világít, mikor ezt mondja magáról: «Bánatom minden pillanatomat betöltő foglalkozássá vált.»³

A megédesedett fájdalom, a *triste et douce volupté de l'âme*, mint Sophie Gay olyan elevenre tapintással mondja, áthatja a lelkeket. Jelentős indítéka Staël-né *Delphine*-jének is (1802). Delphine azt írja d'Aldémar kisasszonynak a levért, sápadt Léonce-ról, hogy «a mélabú és a fájdalom legmeghatóbb képéhez hasonlított. (55. l.) Senancour *Obermann*-jában (1804) a töprengő lelkű főhős tünődéseit mély líraiság hatja át, de ezt a *mal du siècle* sötét színe árnyalja. Szinte meghatottan szól «a mélabú kéjé»-ről (*volupté de la mélancolie*). Milyen jellemzően mondja magáról: «Az unalom lesújt, az útálat földhöz ver engem. Tudom, hogy a betegség bennem van.» (102. és 170. l. 1901-i k.) Benjamin Constant *Adolphe*-ja is (1816) ebből a világból való: az érzékenységi lelki szükséglete, de a ködös ábrándozás (*la rêverie vague*) is úrrá lesz benne. Őt is elfogja az unalom, erősen küzködik vele.

Csakhamar újabb hatás támad, s az még inkább elmélyíti a lélektipró kínok gyászos tónusát: a Byroné. Költeményeit M. Amédée Pichon nagy buzgalommal fordítja franciára, s az angol költőnek hatalmas olvasótáborot hódít. A regényhősök egész rendjére épen annyira átragad a *Childe Harold*-kór, mint amennyire a *René*-láztól szenvedtek eddig. Nem egyszer annyira egybeolvad a kettő, hogy még a legéberebb szem is alig tudja szétválasztani őket. Felhallszik egy-két nyugtalan hang is. A Constitutionnel azt írja 1825-ben: «A romanticizmus olyan betegség, mint az alvajárás vagy epilepszia.»

¹ B: Chateaubriand et son groupe littéraire, 1878-i kiadásban: I. k 376—375. l.

² *Le roman de l'individu*, 1928. 78. l.

³ Garnier-kiadásban: 91., 94., 95. és 106. l.

George Sand *Indianájának* (1831) egyik hőse, Raymon de Ramière, a *dégoût* utolsó fokáig jut el. (50. l.) *Valentine* Bénédictje (1832) «élettől való szörnyű undorodásba» esett. (25. l.) *Léliát* (1834) is elfogja a «borzasztó» unalom. A regényben Sténio valóságos áldozatává válik: «Mikor tönkrement, újra beteg lett, megkapta a spleent, egész lelke elhagyta, s arról beszélt, hogy megöli magát.» (119. l.) Sand *Jacques-ját* (1834) valami beteges erő (*force malade*) serkenti, mikor így ír Sylviának: «Fájdalmam komor, mint azok a jégcsúcsok, melyeket soha sem kezd ki a nap. Tudom, hogy nem is élek már, s nincs is kedvem az élethez.» (323. l.) Sand *Andreját* (1835) is behálózza a *profond ennui*. Mintegy anyai örökségként élt benne a «legyőzhetetlen tespedtség», «a szomorú és lágy tétlenség». (15. és 26. l.)

Sainte-Beuve *Volupté-jének* (1834) Amauryjét szinte elandalítja a *délicieuse tristesse*. (174. l.) Musset *Confessions d'un enfant du siècle-jének* Octave-ja (1836) «legyőzhetetlen szomorúságról» panaszkodik. Az író jellemző szavai szerint korának fiataljai «fájdalomkolosszusok» voltak. (15. l.)

Krudenerné és Eötvös Gusztávja a lelki betegeknek ebből a társadalmából valók. Ez a regényhős-csoport nemcsak motívumtörténeti szempontból hívja fel a kutató figyelmét, hanem azért is, mert Eötvös úgyszólván mindannyiját ismerte. Sugalmas erejük megérzik *A Karthausi* Gusztávjának *elgondolásában*. De ha *in statu nascendi* vesszük szemügyre, amint majd kiderül, Krudenerné *Valérie*-je hatott reá kedély-, jellem- és sorsirányító erővel.

Krudenerné Gustave-ja ábrándos és eszménykereső lélek. Édesanyja megfigyelte, naplójában meg is írta, hogy a serdülő fiú jellemében van valami szenvedélyes vonás is, ése az a szerető anyát aggodásba ejti. Fantasztikus álmok és mértéktelen vágyak élnek benne. Csaknem transcendentális sóvárgással áhítozik egy eszményi nő után. Valérie hajnali sugárként tűnik eléje. Reszket a boldogságtól, hogy táncolhat vele. Érti a szerelem tragikus viharát is. A grófnak be akar vallani mindent. Heves felindulást érez minduntalan. Mindenüvé elki-séri Valérie arca. Egy templom Madonna-képében megkapja a szem mennyei sugara, ebben is Valérie égi tekintetét látja. Térdre rogy előtte s önmaga ellen feddőzik. Mikor Firenzéből levelet kap Valérie-től, érzi, hogy a vér szívére tolul. A kis szalonban Valérie arcképét maga elé teszi s éjtszaka két óráig virraszt előtte lelki bűvöletben. Bianca iránt való érzése röpke tűz. Az ő társaságában is Valérie-ről álmodozik, majd rajongó lélekkel sóvárog utána. De mégis azt hiszi, hogy gyarló bűnös. Lelkifurdalások marják. Szívében poklot érez. Azzal vigasztalja magát, hogy a gróf nem sejtí az igazságot.

Volt idő, mikor dicsőségről ábrándozott. Mindennek vége most, akarata megtorpan. Eléje villan az öngyilkosság lidérce is. De mikor az Örökkévaló rendelkezése gondol és szülei emléken révedez, visszahőköl. Szerelmi bódulata mindjobban elhatalmasodik. Szobájában fejét a padlóba üti, s ismételtgeti Valérie nevét. Mámoros bűvölet fogja el, mikor az alvó Valérie ajkáról Gustave nevet hallja, de agya bomlását érzi, mikor utána az imádott ajkak a halál szót susogják. (I. k. 129., 168; II. k. 16, 39—41, 69—70. l.) Eötvös Gusztávját is elragadja Julia szépsége. «A vér szivemhez tolult, arcaim égtek, szinte imádkoztam egy gondolatért s nem juthat eszembe semmi». (I. k., 5. l.) Szerelmi bűvöletében magánkívül van: az, amit érez, «egy chaosa minden boldogságnak, melyet ember valaha érzett». (I. k. 68—69. l.) Boldogabb nincs nála, «bájló» álmokba merül. Gyanakszik, az indulatok «vészhányt» szívében hullámszerűen váltakoznak. Mikor bizonyos jelek elárulják neki, hogy Julia Dufey-t szereti, «hosszú, véghetetlen szenvedés» poklát szenved végig (I. k. 184. l.), de azért erős a hite, hogy csalódásának emléke edesebb lesz, «mint másoknak egy egész élet teli édeletekkel». (I. k. 189. l.) Politikai pályára készült; azt hitte, hogy dicsőség vár itt reá. (II. k. 68. l.) Ez az ábrándja is szertefoszlik. Bettyvel szőtt viszonya lelki vívódásokat okoz neki. Később Betty szépsége varázsát veszti előtte. Arra eszmél, hogy szívében «érzeményt» csak egy nő ébresztett igazán: Julia. (II. k. 163. l.) Mikor arra ocsúdik, hogy Betty életét tönkretette, szinte megsemmisül. Gyilkosnak érzi magát. Bűne reá súlyosodik, már-már öngyilkosságra gondol.

Mind a két Gusztáv erősen fűtött érzelmi hévben ég, emésztő izzásban sorvad, mindkettő a szerelmi rajongás lázgörbéjét rajzolja elénk, az álmodott dicsőség képe mindkettő előtt a forgószél röpkeségével porzik tova, mindkettő agyán átcikázik az öngyilkosság sötét gondolata. De mindaz, amit Bettynek Gusztáv felidézte végzete vált ki ennek lelkéből, mélyebb, elevenebb és drámaibb perdületű, mint amennyire Betty története is mélyebb, részletezőbb, eredetibb, mint a francia regény Bianca-epizódja. (I. k. 16. l., I. k. 51. l., I. k. 189. l.)

Még egy jelentős mozzanatra kell utalnunk. Krudenerné Gustave-jának sóvárgó szerelme és pokoli vívódása valóságos élményből fakadt. Alapja Krudener követ titkárának, Stakieff Sándornak Krudenerné iránt érzett szenvedélyes szerelme. (L. Ch. Eynard: *Vie de Madame Krudener*. I. k. 22. l.) Eötvös Gusztávjának szerelmi világa irodalmi hatásra vall, elképzeltebb.

A szerelmi szenvedésen kívül közös mozzanat egyfelől az önmarcangolás, a lelki tusa, a bűntudat keselyűmarása: annál, hogy atyai barátja feleségéért lángol, ennél, hogy Betty életét tönkretette, másfelől az az érzelgő vonásuk, hogy minden lelki jelenség kinyitja könnyeik zsilipjét. Krudenerné regényében,

mikor Valérie tudakolja, milyen titkos bánat marja, Gustave szemébe könnyek tolnak. Az alvó Valérie kezére könnyei záporoznak; a pacsirták dala könnyekre fakasztja. Félix barát sorsa sírásra indítja. Mikor a gróf Gustave anyjának naplójából olvas fel neki, keservesen sír. Könnyezik a gróf, Gusztáv hű embere: Erich és az öreg pap is. (I. k. 50 l., II. k. 68., 71., 86—87. l.)

Eötvös Gusztávjának szeme is könnyen áll a sírásra. A Mont-Blanc egy szakadéka előtt Armand megmenti életét: sír «a barátság gyönyörű megpecsételésén». Egyszer megöleli Juliát, érzi könnyei záporát, maga is sír örömében. Mikor Juliát apja kitagadja, megint sír. «Nem felejtették, ajkaimhoz szorítva remegő kezét, záporként hullottak könnyeim. — Oh sirjon, sirjon, szerencsétlen barátom, — szól meg hatva Julia — s bár a könnyek, melyeket én facsartam, annyi enyhet nyújtanak szívének, mennyi bánattal töltik az enyémet.» Olyan mélyen meghatja a megbocsátó Betty «angyali» jósága is, hogy könnyeit buggyantja ki. Hányszor sír Julia és Betty is! (I. k. 13. 99., 231. lk. II. k. 159. l. és más helyeken.¹)

Hatott még Valérie a természet jelenségének a hős kedélyrajzába való olvasztásával. A francia regény Gustave-ját elragadja Olaszország. Úgy látja, hogy a romok Olaszországot még szebbé varázsolják. Egy tavaszi este Valérie-vel gondolázik Velencében. Egyszer, szerelmi gyötrelmeiben, azzal a váddal feddözik a bűvös Itália ellen, hogy szerelmét még kínzóbbá teszi. Gustave-ot annyira lebilincseli a déli világ, mint a grófot: ünnepi hangulatban számol be ő is olaszországi benyomásairól, századok és nemzetek elmúlásán diadalmaskodó műemlékeiről, az olasz költés és művészet nagyjairól. Különben a természethez menekül, hogy elrejtőzzék benne, Pietra-Mala vad és szomorú helyét

¹ I. k. 43., 99., 231. l., II. k. 259 l. — A könnyezés vagy sírás valóságos közhelyévé lett az érzelgős regénynek. Rousseau regényében Saint-Preux úgy nyilatkozik, hogy «könnypatakokat ontott», végre megenyhült. (442. l.) René a gyermekkorára emlékeztető helyek láttán könnyezni kezd. (101. l.) Staëlné Corinne-jában olvassuk, hogy Oswald «zokogásán keresztül» hallgatta Corinne hattyúdálát. (Garnier-kiadás, 499. l.) Mikor Sand Raymond de Ramière-je ajkához emeli Indiana kezét, könnyei sűrűn omlanak. Ralph is gyermek módjára sír. (Indiana, 1831., 30. és 82. l.) Léliája egyik hősének, Tremor-nak szívét «végtelen unalom s meghatározhatatlan szenvedés» hatja át, sírni vágyott, de könnyei kiapadtak. (7—8. l.) Andréje is sír s gyötördéseiben összefüggéstelen szavakat mormogott. (19. l.) Egyszer sírva veti magát Geneviève lába elé s irgalmáért esdekel. (260. l.) Jacques-ja azt írja Sylviának, hogy könnyei három nap óta szakadatlanul patakzanak. (298. l.) Sainte-Beuve *Volupté*jében a haldokló Couaën-nét Amaury gyóntatja, de alig tud néhány szót mondani, szavát könnyek fojtják el. (358. l.) Constant Adolphe-ja könnyeivel öntözte a köveket, a fákat s mindazt, ami szerelmére emlékeztette. (60. l.) Musset *Confessions d'un enfant du siècle*-ének hőse, Octave, hatástalan szerelemmel lágol Brigitte-ért, szerelmi ábrándozásaikor kitör belőle a zokogás. (167. l.)

«a szerencsétlen szerelem számára való»-nak tekinti. Enyhítő balzsamot talál a természetben. «Mennyire megvigasztal — írja — ez az annyira fenséges természet. Mint a vallásnak, neki is megvannak a maga titkai, melyeket csak a nagy fájdalmak előtt tár fel.» (I. k. 86., 242. l., II. k. 98—99., 238. l.)

A természetnek ez a borús színezése s «a lélek szemé»-vel való lírai látása jellemző sajátsága *A Karthausinak* is. Gusztáv Juliával Vaucluse-be rándul; boldognak érzi magát azon a helyen, hol Petrarca és Laura emlékének varázsa él. Mennyire jellemzően mondja: «Van valami a természet nagyszerű csodáiban, mi szívünk fölött nagyobb befolyást gyakorol, mint büszke philosophiánk meg akarná vallani.» Nem vidítja a tavasz, s a viruló természet közepett ő maga «hidegen és örömtelen» ödöng. Arthurral Olaszországba utazik. Úgy gondolja, hogy ott, hol a művészet pazarolta kincseit, gyönyörűséget talál a lélek, de búsan teszi hozzá: . . . «éldelj, ha tudsz; én csak szomorú érzeményeket találtam». Velence szomorúsága olyan búsító hatással van rá, mint a sok rom látása Velencétől Nápolyig. A kolostort környező táj is csak szomorúságát növeli. De fokozatosan halad a megnyugvás felé. «Borzadhatok-e, ha a nagy természet anyai keblére hív? S ti, hív barátok, fogtok-e emlékezni rám?» (I. k. 56—57. l., II. k. 10., 31., 34., 253. l.)

Az olasz föld ragyogása mintha gúny volna mindkettő szerelmi gyötrődésére. Maga Olaszország, dicsőségével és romjaival, olyan mélabús érzésre hangolja Eötvös hőseit, mint a francia regényben Gustave-ot és a grófot. Máskor a természet a két Gusztáv kedélyével összhangzásba rezdül. Végre az anyaföld mindkettőnek vigaszt s elpihentető nyugalmat ígér.

Mindkét Gusztávban a *baráti érzés* is olyan eszményi, mint a szerelmi lángolás. Krudenerné Gustave-ja Ernesttel már gyermekül barátságot köt. Ez aggódik, hogy Gustave-on szenvedélye elhatalmasodik és sirba dönti. Levélben könyörög neki, térjen haza, itt derűs nyugalmat talál majd. Gustave is nemes, mély érzéssel gondol Ernstre, barátsága «szép sugarakat» vet életére. Haldoklásában elhunyt édesanyjával és Valérie-vel együtt őt is emlegeti. Valami azt súgja neki, hogy elhunytja után «mélabús éjtszakákon» majd «a barátság hangja» szólítgatja. Mily boldog lett volna, ha szemét Ernest csukta volna be! «Isten veled — sóhajt fel — Ernest, jó barát, jámborság és erény gyermeke, várlak!» (I. k. 65., II. k. 165., 208. l.)

Eötvös Gusztávjának is jelentős vonása a barátság. Ő is már gyermekkorában összebarátkozik Armand-nal, egy bankár fiával. Eszményi érzéssel ragaszkodik hozzá, mint Krudenerné Gustave-ja Ernesthez. De a júliusi forradalom után Armand azon töpreng, hogy az arisztokrata Gusztáv barátsága talán csak leereszkedés. Hiába áradozik Gusztáv, hogy Armand az ő világa, családja, mindene lehet, az vészjóslón említi, hogy

el kell válniok. Mikor Armand a reá bízott pénzt léhán elkártyázza, Gusztáv segíteni akar rajta; ha kell, egész vagyonát is szívesen áldozná megmentésére. De megrendül, mikor a Dufey—Julia viszonyban felfedezi Armand hitványságát. Megverekezik vele a boulognei erdőben. Később, meglepő körülmények között, felleli: földművessorban találja. Kiengesztelődik iránta. (I. k. 129., 126. l.)

A barátság rajzában, noha erre is *Valérie* sugalmazza, mintájánál elevenebb. Eötvös abban egyezik Krudenernével, hogy az ő Gusztávja is olyan eszményiséggel érzi át a barátságot, mint amaz, de eltér annyiban, hogy a francia gróf barátja, Ernest is finom, nemes lélek, Eötvös Armandja erkölcsi válságba jut. Eötvösnek kettős célja volt vele: az egyik a demokratizmus hibáit és örvényeit feltüntetni Armand sorsának rajzában, a másik az, hogy Gusztáv szerelmi felocsúdását még a barátban való csalódással is tetézze.

A két Gusztáv nem volna a kor gyermeke, ha a *spleen* árnya nem settenkednék körülöttük. Amaz így beszél: «Csak attól az unalomtól szenvedek, mely olyan tágas egyformaságba rak minden pillanatot, mint minden tárgyat.» A lelki ernyedtség, «ez a rettenetes betegség», úgy megdöbbsenti, hogy már nem képes sem szenvedélyre, sem eleven érdeklődésre. (I. k. 198—199. l.) Eötvös Gusztávja az unalommal, hogy úgy mondjuk, csak szembekerül. Amannak a lelkébe száll, Eötvös hőse csak elmélkedik róla. Arthur társaságáról úgy vélekedik, hogy az művelt századunk söpredéke «unalom által összehozva». Nem ismer szomorúbb, ostobább valamit, mint százada társaságának örömeit: «rendbeszedett bohócságot s systematisált unalmat» lát benne. (II. k. 98., 158. l.)

Péterfy Jenő szellemes gúnnyal utal arra, hogy *A Karthausi* alakjai «az emberi puhányok» közül valók, hús helyett «érzelmi csomókból» állanak, s általok az egész regény «ily érzelmi csomók kölcsönös vonzásából és taszításából áll».¹ Az összehasonlító kutatás világánál kiderül, hogy ez az elevenre tapintás pompásan szemléltető, de nemcsak Eötvös Gusztávjára s környezetére illik, hanem az egész kor érzelmes regénytípusára is. Az összevetés kétségtelenné teszi, hogy ilyen «csont nélkül született» hőst Eötvös sohasem teremtett volna, — elég többi regényére gondolnunk — ha mintát nem követ, kivált Krudenerné hősét, mondhatnók *alter ego*ját.

3. A Karthausiak köre és a hősök halála.

A *Valérie*-nek eddig is valószínűvé tett erős hatását egészen nyilvánvalóvá teszi a hősnek a karthausiakhoz jutása és halála.

¹ *Összegy. munkái* I. k. 6., 12., 13. l.

Tanulságos előbb egy pillantást vetnünk a karthausi-indítékre a francia irodalomban. Régi motívum ez. Az első regény, melyben felötlik: *La Conversion d'Athis et de Cloride*, 1607-ben jelent meg, spanyol eredeti után, Baudouien tollából. Athis, ha nem csalódásból is, lemond szerelméről a grenoblei karthausi kolostorba vonul. Cloride pedig apáca lesz. Ennek a regénynek csak motívumtörténeti jelentősége van.¹ Dolgozatunk szempontjából fontosabb azokra a munkákra hivatkoznunk, melyeket Eötvös is ismert.

Egyik legkedveltebb írója, Chateaubriand, megragadó képet fest a karthausiakról nagy irodalomtörténeti és esztétikai jelentőségű *Génie du Christianisme*-ében (1802). Megkapó gondolatokat fűz a karthausi rend szelleméhez. Senancour mint magányról való álmódzásai eszményi helyéről ábrándozik a Grande-Chartreuse-ről. Obermannak már gyermekkorában regényes hajlamai voltak. Arról álmódzik, hogy a Grande-Chartreuse mellett lesz majd a lakóhelye. Csak annyit tudott róla, hogy a Dauphiné hegyei közt van. «Ifjúkori első tervezgetésem óta — mondja Obermann — nem hallgathatom keserőséggel vegyes felindulás nélkül a Chartreuse nevet.» (91. l.) Valószínű, hogy Eötvös ismerte Senancour munkáját is, Huszár Vilmos utalt is erre. Hozzátehetjük, hogy ez annyival inkább hihető, mert az Armand nevet is itt találja. (66. l.) George Sand *Lélia*-jának (1834) remetéje, a szerelmi gyötrelmekkel vívódó Magnus, karthausi kolostorban rejtőzik el. De ezt a motívumot Sand romantikus merészséggel szövi tovább. (135. l.) Még Sainte-Beuve *Volupté*jébe is bevillan a karthausi-indíték. A szemináriumba lépő Amaury azt mondja, hogy a papnevelőben megtalálta «minden, karthausi kolostorra irányuló vágyát». (336. l.)

Alexandre Dumas a szertelen romantikus költés eszközeivel ragadja meg a karthausi-tárgyat.² Dumas úgy látja, hogy a grande-chartreuseieket olyan búskomorság hatja át, amilyent máshol nem tapasztalhatunk... Meglátogatja a temetőt is, itt egy sírját ásó karthausit talál. Fiatal férfi volt, de a sanyarú élet szárazzá s halovánnyá tette. Az írónak elmondja szerelme történetét és szörnyű csalódását. Tárgyi kapcsolatban nem áll ezzel az elbeszéléssel *A Karthausi*, de abban a lényeges mozzanatban egyezik vele, hogy a Grande-Chartreuse nála is az élet hajótöröttjeinek menedéke, s mind a francia, mind a magyar írónál az adott szerzetesi helyzetből visszamenően térünk a szerelmi történetre.

Eötvös regényébe azonban a karthausi-indíték kiváltképp Krudenerné *Valérie*-jének sugalmazására került. Krudenerné

¹ Gustave Reynier: *La roman sentimental avant l'Astree*, 1908, 354. l.

² *Oeuvres d'Alexandre Dumas*, tome premier, Bruxelles, 1838: *Impressions de voyage*, 251—258. l.

Laurent-Pierre Béranger oratorianus szerzeteshez írott levelében (1805. június 10-én) melegen, lendületesen szól a franciaországi tájakról, Vaucluse-ről és Marseille kikötőjéről: «Szemben vele Le Sapé és komor fenyői Bruno gyermekeinek vallási tartózkodási helyét mutatták; újra megnéztem a Chartreuse-t, ez sugalmazta nekem azt a regényt, melyet én Önnek kijavítva küldök el a Balti-tenger partjáról.» (Ch. Eynard: *Vie de Madame de Krudener*, I. k. 143. l.) *Valérie*-ről ezt írja benne: «Ebbe a munkába, melyet a Genfi-tó és a Grande Chartreuse mélabús szépségei sugalmaztak, Genfben kezdtem.» (U. i. 144—145. l.) Levelében arra is utal, hogy ami jó van a *Valérie*ben, az a vallási érzés körébe vág, s az Ég juttatta neki. (U. i. I. k. 145. l.)

Érdekes, hogy Eötvös is így nyilatkozik. 1836-ban, külföldi tanulmányútján, a Grande-Chartreuse-t is felkeresi, olvassa Szent Bruno műveit, jelen van a karthausiak miséin s figyeli a szerzeteseket is.

Molnár Aladár nyomán szokás arra utalni, hogy a *Karthausi* tárgyát ez a Grande Chartreuse-ben tett látogatás szolgáltatta. (*Pesti Napló*, 1871. 295. sz.) Már Ferenczi Zoltán sem tartja elégnek ezt a magyarázatot. (Id. m. 36. l.) Valóban nagyon jelentős az irodalmi hatás is, kiváltképen Krudenerné *Valérie*jének sugalmazása.

Krudenerné Gustave-jaa B. kolostorból hosszú levelet ír barátjának, Ernestnek: «Itt akartam megkísérelni, hogy kipihenjem magamat, egy rideg nemzedék mellett, honnét ennek a világnak szenvedélyeit és örült izgalmaikat száműzték.» A karthausi kolostor közelében lakik. Nyugodtabb, mióta elhatározta, hogy mindent távol tart magától, mi «esztelen szerelmé»-re vonatkozik; meg akarja menteni «annyira izgalmas létének utolsó napjait». Önmaga előtt is kicsinynek látszik ezen a helyen, melyet a legfenségesebb erényeknek szenteltek. A szerelmi gondolat bűnnek tűnik fel előtte ott, hol a lélek csak a legridegebb kötelességek szeretetét engedi meg magának. Elolvassa Jeromos, karthausi szerzetes történetét: ez eldobta magától a világi életet, itt halt meg égi derűben. Mennyire jellemző Gustave-nak ez a nyilatkozata:

«Régóta kívántam látni a karthausi kolostort, Szent Brunónak ezt a szigorú gondolatát, melyet a hallgatóra bízott, s mely mélységes titokként rejtőzik ezeken a magaslatokon. Itt olyan emberek élnek, kiket túlszigázott kedélyűeknek tartanak, de akik mindég jót tesznek más emberekkel, kik egy műveletlen területet megváltoztattak, iparral, hasznos műhelyekkel töltötték meg a csendet. Mily fenséges és meghatározó eszme a 300 karthausié: a legszentebb életet élik, betöltik ezeket a tágas kolostorokat; mélabús tekintetüket csak azért emelik fel, hogy megáldják azokat, kikkel találkoznak, minden mozdulatukban a legmélyebb nyugalmat festve. Arcukkal, hangjukkal azt fejezik ki, hogy az izgalom nem bántja őket, hogy csak Istenért élnek, kit a világban elfeledtek, kit ők imádnak magányukban. Óh! mennyire megindul a lélek!»

Úgy látja, hogy a lélek, a vallás hangja ide menekült, leszáll a hegyi patakokba, megremeg a csúcsokon, megszólal a szikla magasán. Mintha Szent Brunót látná itt az ember, amint «kápolnáját» alapítja és szigorú rendszabályokon elmékedik. Elbűvölten mondja róla, hogy jól ismerte a gyönyörökbe belefáradt emberi szívet: azokat a nagy és mély megindulásokat keresi, melyek Isten kebléből áradnak ki, s az embert az örökkévalóság gondolatára eszméltetik. Alig tudja leírni megihatottságát. Mély áhitat és alázat fogja el. Leborul Isten előtt: ő teremtetten ezeket «a lángoló és gyöngéd lelkeket», rájuk bízta azokat a titkokat, melyeket a könnyelmű emberek nem ismernek. Hány veszett el a pusztaságban, hány sóhajt küldtek messzire, hol a végtelenség lakik! Meghatva szemléli a keresztek tövén összecsukódó, fonnyadt kezeket. Mintha látta volna, hogy itt könnyek folytak, ezeket néha a komor északi szél szárította fel:

«Itt vallási visszhang mormolta a keresztény fájdalmait és reményeit; amott, egy kopár sziklán, vonagló lelki gyötrődéssel vívódott valaki; ez kínjaitól nem tudott szabadulni, marcangoló keble megtört a kövön: a hideg sziklának valamely gonosztetről beszélt.»

Gustave mély lelki élményre talált itt, sokat gondolkodott a látottakról. Járt a sűrű sötétség borította karthausi temetőben is. Elhaladt a kápolna mellett. A holttesteket tették le ide, mielőtt eltemették őket. Úgy tűnik fel neki, mintha a karthausiak mélabús énekét hallotta volna. Végre felvirradt. Fáradt madár csap le a temetőre, «a gyönyör énekese» leül egy sirra. «Talán ez a kő is oly szívet takar, melyet megtépázhatott a szenvedély vihara.» Majd arról elmélkedik, hogy nincs zuga a földnek, hová utat ne találna a szerelem gyászos szenvedélye, itt is gyötri áldozatait, a testi sanyargatás közepett is előre törtet. Egyszer nyögést hall. Egy karthausira talál, ez fejét a földön görgeti. Hosszú hallgatása megrémíti... Hozzá megy, felemeli. Végre megismerteti magát. Elmondja élete történetét. Arra inti Gustave-ot, menjen messzire, ne legyen karthausi.¹ Ez csakugyan Pietra-Malába költözik.

¹ II. kötet, 74—98 l. (*De la Chatreuse de B.*, le...) Érdekes, hogy a Félix-szel történtek Eötvöst is egy epizód beszövése sугalmazzák. Arthur elpanaszolja Gusztáynak, hogy Laurát lángoló szerelemmel szerette, de lesújtó vége lett. «En rajongtam érte, imádtam, ő számítva viselkedett. Pénzem fogytán nevetve elküldött engemet házából Laura... Bánatom orcámat pírítja.» (II. k. 94 l.) Krudenerné *Valérie*-jében is a szerelmi borújában megzavarodott Félix barát kiönti bánatát, szívére mutat, mert ott ölték meg: «Nem merek beszélni Lauráról. (Remegett). Almaimban nem halt meg, de mikor ébren vagyok, halott.» Imádott Laurájától szülei szakították el. A szegény leány hamarosan sírba hervadt. A szerelmében eleszelősödött barát éjjel kijár a karthausi temetőbe. Így találkozott össze Gustave-val is. (II. k. 89—94 l.) Mindkettőt Laurának hívják, mind a két férfi Gusztáynak panaszolja el bánatát, s Laurájuk úgy él, ha ezúttal csupán emlékülben, amint megérdemlik. Azért más Félix Laurája, mint az Arthuré.

Eötvös lelkét eleven erővel ragadta meg Krudenerné *Valérie*-jének karthausi-mozzanata. Lényegében arról van szó, hogy megkapóan, meleg költészettel kidolgozott fejezetben a híres regény összefűzi a szerelem s a karthausi-élet motívumait.

Eötvösnél alapvető jelentőségűvé válik a karthausi-indíték. Mindjárt a regény megindulásakor olvassuk, hogy komor októberi napon Gusztáv a Grande Chartreuse felé halad. A hegyekről hideg szél süvölt. Arról elmélkedik, hogy a sötét fenyvesekben a véghetetlen elhagyatottság képe emelkedik a vándor előtt, de kétszeresen sivár pusztaságú azoknak, «kik az élet csalódásait éldelve és elvesztve» itt kerestek tanyát fájó szívüknek. Azon töpreng, mennyit kellett szenvednie annak, ki ilyen bús síri magányt keresett magának. Gusztáv élete hosszú bánatos éjszaka volt. Egyszer ajtaján keresztül ének hangja nyomul szobájába. A karthausiak éjtszakai ájtatosságra gyűltek össze; a *De profundis* ájtatos hangjai járták át a kolostort. Gusztáv kezében tör van, szívébe akarta döfni, de egyszerre meginog: a szent ének lelkébe hatolt. Földre borul, imádkozik: «Istenem, vedd el tőlem e keserű poharat. Másnap magamon kívül találtak szobámban.» Borzongva áll a mélység előtt. Érzí, minden eltűnik a világon, «csak a szerelem nyoma nem veszhet el»; az emberi lét nem homályosulhat el, míg «látkörünket egy szeretett lény emléke sugározza be». «Szívében boldogító sejdítés» támad, hogy az ő ajka is énekre zendül majd a karthausiak karában. A Bettyvel elkövetett rút cselekedete miatt érzett lelki kín, a világtól való elidegenedés s «azon vallásosság, mely minden szerencsétlennél legalább mint vád szólal meg», vezették a karthausiak közé.

Eötvös Gusztávja mellett is van egy másik karthausi. Arcára «mint pergament ívre» az egész mult rávéste a maga történetét.

Gusztáv úgy érzi, hogy «vészhányt» szíve a karthausi kolostorban lecsillapodik a «nagy béke» hatására. (I. k. 2., 143., 144., 179., II. k. 212. és 252. l.)

A karthausiakról való elmélkedés, az irántuk való mély tisztelet, ön maga szenvedésének eltörpülése azok ünnepi ridegségű önkínzása előtt, a körükben való enyhületkeresés a szerelmi vihar után: a két regény közös mozzanatai. De felütlő egy eltérésük is. Krudenerné Gustave-ja, kivált Félix barát hatására, a karthausiak köréből Pietra-Malába távozik, míg az Eötvöse a kolostorban marad. Krudenerné Gustave-ját a lelki gyötrődések s tüdőkórja teljesen elgyengítik. Ágynak dől. Meglátogatja egy Franciaországból származott pap. Mikor vigasztalja Gustave-ot, ez azt mondja neki: erősen hiszi, hogy nagyobb boldogság is van, mint amilyent a föld adhat. Bolognából orvos érkezik: megdöbbenve látja, hogy Gustave közel van a véghez. Ez ájtatos imába merül, lelkét béke szállja meg.

Arra kéri Erichet és a grófot, tolják ágyát az ablak felé, s fejét helyezték el úgy, hogy tekintete Lombardia felé essék. Gustave elbűvölten nézi «a nagyszerű látványt»; a hajnalpír láttán arcára «a legégibb kifejezés» száll. Majd Gellért énekét hallgatja a feltámadásról. Elnehezedik, szemét örök álomra hűnyja. (II. k. 195. és k. 1.)

Eötvös Gusztávjának erejét felemészti Betty temetése. Rohamosan gyengül. Nemcsak lelke tört meg, teste is beteg. Justus orvos látja: csak pár napja van. Ablakát kinyitja, tekintetét még egyszer körüljártatja azokon a helyeken, hol annyi nehéz napot töltött. A nap nyugovóra száll, felhők tornyosulnak. Vihar tör ki. Töpreng, mivé lesz néhány óra múlva. De az örök nyugalom gondolatára megbékél: vigasztalja az a tudat is, hogy szeretteit viszontlátja majd az égben. Az orvos, egy karthausi és Armand vannak mellette. A generalis a vallás vigaszában részesíti. Utolsó szavait Armandhoz intézi: «Világosság ömlik el szemem előtt!» Visszarogy, kisenved. (II. k. 265—273 l.)

Mindkettő mellett barátja virraszt: ott a gróf, itt Armand. Az orvos szerepe, a tájtól való végső búcsú, a lelki béke, az égi áhítat: közös mozzanatok, de közös még az is, hogy az elmúlással való tusa kezdetét a két Gusztáv maga írja meg, s ami természetes, az utolsó órákról a halál tanúja: ott a gróf, itt Justus számol be.

A haldoklásban és a halálban a kissé parádés *grande scène*-re való törekvés legott szembetűnik *Valérie*-ben. Nem csodáljuk, hogy mintáját Eötvös részleteiben is követi. De egy lényeges jelenségben élesen eltér Krudenerné regényétől: az eszmei tartalomban, az önösség megtagadásának s a szeretet gyakorlásának mozzanataiban.

ELEK OSZKÁR.

KATONA ELSŐ TÖRTÉNETI DRÁMÁI.

(Harmadik, bef. közlemény.)

III. A Ziska-dráma.

A Ziskáról szóló kettős dráma — közös címük a kéziratban: *Ziska à Calice, a Táboríták vezére* — alaposabb vizsgálata bizonyossá teszi, hogy nem volt oly sok forrása, mint Gyulai Katonának a drámához fűzött jegyzetei alapján gondolta, hanem csak az a kettő, amelyeket K. a bevezetésben is megemlít: Schulz L. F. *Interessante Erzählungen und Anekdoten aus der Geschichte des österreichischen Kaiserstaates* (1808) c. könyve I. kötetének két fejezete (76—82. l. König Wenceslaus von Böhmen; 120—189. l. Die Hussiten) és Balbinus Bohuslaus *Epitome historica rerum, Bohemicarum* (1677) c. krónikája. A jegyzetekben szereplő utalások és idézetek u. i. mind ugyanúgy megvannak e két munka valamelyikében is; azonkívül a Katonától felhasznált történeti adatok közt nincs egy sem, amely ne volna meg ezekben, vagy más forrásokhoz közelebb állna. Minden valószínűség szerint Schulz könyvecskéjében ragadta meg először K. képzeletét a huszita pártütés története és Ziska alakja — ez akkor számára is újdonság lehetett. Első drámája anyagát csaknem egészében Schulz könyvéből merítette, csak itt-ott pótolta vagy igazított egyet-mást Balbinus krónikája szerint, azt is többnyire csak a jegyzetekben. Ezzel szemben második drámájának történelmi anyaga jórészt Balbinusból való, sőt költött mellékeselekvényének főproblémáját is csak annak egy megjegyzésétől vezetve eszelhette ki. Valószínűleg akkor fordult tehát a régi krónikához, mikor az első dráma terve készen volt s csak további színeket keresett a részletekhez. Ekkor utólag támadhatott benne az a gondolat, hogy még egy drámát alkot e körből, Ziska pártütésének kezdete után bemutatván halálát is.

1. A Husziták első pártütése Csehországban.

Schulz könyve annak a népszerűsítő történeti irodalomnak körébe tartozik, amely a múlt század elején főleg két okból szaporodott el szokatlan mértékben: egyrészt a francia forra-

dalomra való reakcióként s még inkább a — kivált a németiség részéről szabadságharcnak tekintett — napoleoni háborúk idején a történelmi tudat erősítésének vágyából, másrészt — leginkább kalandos útleírásokkal versenyezve — a rémregények ellensúlyozásául, a városi tömegek féktelen olvasási lázának hasznosabb kielégítéséül. Az efféle könyvek azért váltak oly sok esetben szépirodalmi alkotások forrásaivá, mert a régi korok és emberek életének érdekes részleteit igyekeztek céljuknak megfelelően színesen bemutatni, mégpedig az eseményekhez aránylag közel álló régi krónikák előadásának felhasználásával — némelyikük szinte drámai érzékkel sűriti egy-egy döntő fordulat köré az azokat magyarázó történeti mozzanatokot, mintegy a drámai expozíció módján. Schulz sem a történelmi kritika, sem az előadás művészete tekintetében nem tartozik ugyan a legkiválóbbak közé, de néhol, s így éppen a huszita pártütés kirobbanásának elbeszélésében, megvan nála a szerkesztés drámaisága.

A 141—149. lapon együtt találta nála K. első drámájának, *A Husziták pártütésének* csaknem egész anyagát; ezek az események: Huszinecz bujtogatása, Prágából való kitiltása, a huszitáknek követelésükhöz való ragaszkodása, Vencelnek fegyverletételt követelő válasza, a szenátorok kétségbeesése — egyaránt félnek a husziták felháborodásától és a királytól — Ziska tanácsa és a végrehajtásával való megbízatása (mindez a dráma első felvonásában), Ziskának a husziták élén a király előtt való megjelenése és ottani váratlan színvallása, a vezérség vállalása (II. 9.), a lázadásnak a tanácsház megostromlásával kezdődő kitörése (III. 12.), Vencelnek e hír hallatára támadt felindulásból eredő halála (IV. 2.), s a fegyverszünetnek egyfelől a királynő és Wartenberg Zdenkó, másfelől a husziták részéről való megkötése — mind megvan náluk Schulznál csaknem minden mellékkörülménnyel együtt. Amit Schulz ezek előadásában Ziska ajkára ad, azt K. le is fordítja, így Z. tanácsát az I. felvonás 7. jelenésében, a királyhoz intézett szavait a II. felvonás 9. jelenésében; mindkét helyen utal is jegyzetben forrása 144. lapjára. Ziskának halála elbeszélése után adott jellemzésében (164. l.) említi S. a papok ellen való dühöngésének megokolásául húga meggyalázását is; erről a dráma III. felvonása 4. jelenésében értesül Ziska, s közvetlen ez bírja a pusztítás elhátározására.

Egyéb, jórészt magának a cselekvénynék tér- és időbeli keretein kívül eső körülményekre való utalásokban is Schulz más részleteire támaszkodik.

Ilyenek: 1. Vencel korábbi cselekedetei s általában az összes szereplőknek maguktól vagy másoktól fölemlített életkörülményei (Vencel kegyetlensége Hroska és Givosi, Nepomuki János és mások ellen, Ziska származása, félszemének elvesztése stb.); 2. az udvarnak a veszedelem elől a kunradiczi

várba való költözése, amiről Kralowecz számol be (III. f. 2. jel.), a prágai artikulusok (jegyzetben ezeket egész terjedelmükben idézi is Schulzból), valamint a tömegmozgalmat megelőző első templomrablás, az opatovici kolostor Miszteczy által való feldúlása (III. 2. IV. 2.). 3. a Schulztól ismertetett későbbi tényleges állapot tükröződik a hradsishtini tábor Huszinecztől adott leírásában és Tábor felépítésének Ziska részéről való elhatározásában is; ugyanígy határozzák el a S. szerint utóbb valóban bekövetkezett események közül Pilsen ostromát (III. 3.) és nyomban az első zendülés után Zderád és a Muldán túli karthausi kolostor feldúlását (III. 12.).

Az efféle utalások közt van azonban néhány, amelynek forrása nem Schulz, hanem Balbinus.

Igy csak ez utóbbiból ismerte K. Johanna királynő sorsát (p. 395.), kire nála Vencel élete utolsó órájában többi áldozata sorában emlékezik, valamint azt is, hogy már ismételtlen megkísérelték Vencelt megmérgezni (p. 459.: a drámában ugyanott), Zsófia királynő élettörténetét (p. 402. §. II. f. l. j.), Ziska korábbi életéből Jaghelló harcában való részvételét, melyre Huszinecz céloz a III. f. 3. jelenésében (p. 422.) és kamarási címét, továbbá a királlyal való egy korábbi szóváltását, melyre ezt a II. f. 5. jelenésében emlékezteti; a király akkori szavait Balbinusból (p. 424.) idézi is; u. o. B. azt is mondja, hogy a király azért merte nemzeti sérelmek megtorlására biztatni, mert tudta, hogy vagyontalan lovag, s így nincs mit félni attól, hogy hatalmat szerezhet (*quod equitem inopem esse sciret*). Ezért emlegeti Z. a drámában, hogy őt a *tehetetlennek* nevezték. K. úgy érthette, hogy ez valami állandó *«praedicatum»*-a volt.

A jegyzetekben még több körülményt idéz Balbinusból, de az, amihez e jegyzeteket fűzi, csak S. ismerete alapján is helyet kaphatott a drámában. (Így B. szól arról is, mikép állt bosszút Z. húga meggyalázóján, s K. jegyzetben erre is hivatkozik a gáztettel kapcsolatban.) Érdekes különben is, hogy jegyzetben többet idéz Balbinusból, mint Schulzból, ott is, ahol inkább ez utóbbihoz áll közel; bizonyára a dráma befejezése után B. volt inkább kezűgyében. Őt követi még a Svammborg név írásában (S.: Schwanenberg).

Végül B. két adata lehetett segítségére a koncentrálásban, vagy inkább csak igazolhatta eljárását. S. szerint u. i. a fosztogatások csak Vencel halála után kezdődtek, B. azonban azt is megemlíti, hogy Lupacius szerint az első két kolostordúlás mindjárt a tanácsház ostromát követő napon történt. Katonánál is mindjárt a tanácsház ostroma után vezényel Z. a kolostorok ellen. Viszont a király halálát követő időben S. szerint Z. Pilsen körül volt, majd mivel a királynét támogató Schwanenberg elküzte, Táborba vonult; a királynéval nem ő, hanem a prágai polgárok kötöttek fegyverszünetet. B. azonban megjegyzi (p. 437.), hogy egy hitelt érdemlő kézirat szerint az özvegy királyné személyét veszélyeztető harcokat is maga Z. vezette. Ez megkönnyítette K. dolgát, mikor a király halála után Kunradicz alá is elvitte Ziskát s a fegyverszünetet is

vele adatta meg — itt mindjárt. (A források szerint hosszú tárgyalás előzte meg.)

Katonát Ziska alakja érdekli, itt az első drámában az, hogyan lett pártütővé és a legvadabb erőszakosságok vezetőjévé. Ennek a szempontnak rendel alá mindent történelmi anyagából. Hozzájárul ez már a hely- és időviszonyok változtatásában is a koncentráció alaki és technikai céljához.

A fontosabb ily változtatások: 1. A legfőbb bujtogató, Huszinecz, a drámában kiutasítása után nem a városon kívül folytatja munkáját, mint a források szerint, hanem álruhában a városban bujkál, s része van Ziskának a mozgalomba való bevonásában is, majd Z. színvallásakor ő is leleplezi magát. 2. Az a tanácsos, akinél Z. történetesen megfordul, Schulz szerint közli vele aggodalmait, majd Z. véleményét tanácsul adja elő, a tanács hozza a tervet a nép tudomására, s a nép erre hívja a terv szerzőjét vezetőül és szószólóul. A drámában ahhoz a tanácsoshoz, kinél Z. van, egy társa is elmegy, s ketten Z. jelenlétében tanácskoznak, erre áll ő elő véleményével, a két tanácsos kéri a vezetés elvállalására, s miközben vonakodik, ugyanoda ront be a tömeg, mely Huszinecztől már értesült Z. titkos vonzódásáról, s mindjárt ott rábírja, vezesse a királyhoz. 3. A dráma végén sem csupán a fegyverszünet megkötése történik korábban a valóságnál, egyébként is gyorsabb egymásutánban következnek az események: a király halála mindjárt utolsó felindulásában bekövetkezik, míg a források szerint néhány napig haldoklott, stb. 4. Legfontosabb azonban az ily természetű változtatások közül az, hogy a drámában épen a mozgalom további útjáról való tanácskozások közben kapja az erőszakosságoktól tartózkodni akaró Z. húga meggyalázásának híret, s így ennek döntő jelentősége van a pusztítás szellemének elszabadításában, annak bekövetkeztét magunk előtt látjuk, míg a források idő megjelölése nélkül Z. régi gyűlöletének magyarázatául említik az esetet.

Ilyenképen állítja K. elég bőséges történelmi anyagát ismét egy lélek fejlődése fokozatos bemutatásának szolgálatába. Amily jellemző arra a történelmi érdeklődésre, amely tárgyához vezette, előljáró beszédének az a része, amely barátainak a történetben való tájékoztatlanságát emlegeti, épen annyira jellemző ösztönös drámai látásmódjára, embert meglevelelítő törekvésére az, amivel bevezető sorait kezdi: «Nem célolok, hogy a Huszitáknak minden dolgokat eladjam; mert a mint már a cím is mutatja, csupán csak ama jeles és a maga idejében legnevezetesebb Férjfiut akarom a Játékszinre másolni...» A huszita dúlások elindítójának alakja bizonyos tekintetben hasonló problémával vonzotta, mint Chatre-é, sőt Bánké is. Mindhárman az uralkodócsalád emberéből lettek annak szempontjából pártosokká, mindhármukat uralkodójuk emelte volt magas tiszt-
ségekre, s mindhárman nagy csapást mértek rá. A pályájuk két fele közt tátongó nagy szakadék kínálkozott mindhárom esetben drámai motiválás alkalmául; adva volt a feszültség, mely szükségessé tette a drámai fejlesztést. Egyéb-

ként azonban Ziska jelleme és az ő problémájának megoldása egészen távol áll a másik kettőtől. Benne K. a pusztítás démonát mutatja be, az első drámában épen ennek elszabadulását. Alakjának úgyszólván minden forrásaiból megismert vonását megtartotta, de egységesebbé s gonoszúsága és felelőtlensége ellenére emberibbé tette, hiven az *Ilka* bírálatában utóbb hangoztatott elvéhez: «a dráma célja embert tenni a világ elébe, nem céltalan öldöklőt, nem gonosztevőt». Megtartotta tetteinek forrásában említett motivumait is, de azok során át fokozatosan viszi el egész vadsága kirobbanásáig. Schulz azt mondja Ziska összefoglaló jellemzésében: «Seine Religion und sein Vaterland scheinen am wenigsten Einfluß auf seine Handlungen gehabt zu haben, die Begierde zu morden, zu sengen und brennen waren vielleicht die einzigen Beweggründe dazu.» Katona nem veszi a kérdést ily egyszerűnek. Az ő Ziskája nem közönséges gonosztevő, hanem nagyon bonyolult jellem: a nagyravágyás ugyan a legfőbb hajtóerő benne, de sokféle érzelmi fék és gát is korlátozza érvényesülését, míg a legerősebb érzelmi gát leomlása után azzá a vad pusztítóvá nem lesz, aminek Schulz mondja.

Az I. felvonásban még csak a nagyravágyás dolgozik benne világos célkitűzés nélkül, cselekedni szeretne a forrongás idején, halászni a zavarosban — maga is tudja, hogy nem eszmék okozzák a cselekvésre törő nyugtalanságát, s a hazafiúság csak «a lárva homlokára van írva». Egyelőre azonban még fél az első lépést megtenni, mivel a cél oly messze van, hogy maga is alig látja. Feltett titkát, hogy alkalomra vár csak, kifejezsi monológban a belopódzott Huszinecz előtt, s így kénytelen vele szövetségre lépni. E körülmény változtat helyzetén későbbre is, de Huszinecz gondoskodik róla, hogy nyomban sürgösebbé tegye a színvallást és ezzel a küzdelem kirobbanását. A Huszineczről tájékoztatott tömeg már Ziska nevét is kiáltozza, s hogy idő előtt kínos helyzetbe ne kerüljön, azért kénytelen elfogadni a tanácsosok felszólítását, hogy — az ő hitük szerint a békeesség érdekében — ő vezesse a népet a király elé. Huszinecz szerepeltetésével motiválja egyúttal K., hogyan választhatta a nép épen Ziskát vezérévé, mikor ő még a király környezetéhez tartozott. A II. felvonásban Ziska, mielőtt a tömeg élén a király elé lép, előbb négy szemközt előkészíti, előre megfélemlíteni igyekszik. Mikor aztán a tömeg élén feltett kérdésére a király elutasítólag felel, akkor vallja meg huszitaságát, fellelkesítve a tömeget és megdöbbenve jövőjét, ki visszavonulása előtt már csak hálátlanságát tudja emlegetni. Így Ziska hamarabb volt kénytelen megtenni a döntő lépést, mint gondolta, s most annál erősebben kezdenek működni azok a lelkiismereti fékek, melyek neveltetése folytán még gátolják nagyratörésében. A király szemrehányása annál jobban fáj neki, mivel jogosnak érzi, de vissza már nem léphet, a nép már vezérévé választotta. E belső ellentétből folyó érzelmesebb lelkiállapotában a III. felvonás elején az önzetlen heroizmus és a hatalomvágy közti választúton hanyódik. Fajtajá és felekezete fölemeléséről álmodozik, szinte magával is elhiteti, hogy tudna önzetlenül dolgozni érte;

úgy is határoz, hogy a szabadság kivívása után nem ragaszkodik hatalomhoz, de csak akkor, ha nem lesz más, aki helyette arra tör, s aki mögött így háttérbe szorulna. Mikor azonban Huszinecz nyíltan megmondja, hogy rá esze miatt volt szüksége — ereje neki is megvolna — s mindúntalan céloz rá, hogy nem hajlandó mögötte egészen háttérbe szorulni, Ziska problémája eldőlt: vetelkedője van, tehát mindenáron ragaszkodnia kell a hatalomhoz! «Úgy félre a lelki nagysággal, mert más is törekedik földi nagy lenni,» mondja magában. De épen mert vele szemben is ravasznak kell lennie, fokonként fel kell áldoznia egyéb aggodalmait és érzékenységeit is. Nehogy a keményebb Huszinecz fölébe kerekedhessék, ő is a nyílt pártütés terve mellé kénytelen állni. De a vad pusztító tervektől még most is borzong s igyekszik fékezni társait. A benne küzdő lelkierők így még mindig megmaradt egyensúlyát bontja meg a húga meggyalázása hírére fellobbanó bosszúvágy. Mire első őrjöngéséből felriad, addigra egészen más emberré lett: az eszközökben válogatós udvari emberből vérengző fenevaddá, azzá, aminek K. forrása jellemezte, s aminek a köztudatban él. Csak *egy* fékező érzelem térhetne még vissza, a király ellen való hálátlanság fájó tudata. De első felindulásában elkövetett pusztításainak híre megöli Vencelt — az épen ezután a vár alá érkező Ziska már csak holttestétől búcsúzhatik s a gyász idejére fegyverszünetet adhat. Ezután már igazán kívül áll minden más kapcsolaton, csakis a huszita harcok vezére. Ő maga mondja, a dráma végén a királynétől búcsúzva: «Egyet léptem előre — soha többé visszalépni nem fogok...», huszitáinak pedig: «ismét Ziska vagyok.»

E lélekrajz megalkotásában történeti forrásain kívül egy irodalmi mintának van még része, Schiller *Fieskójának*, amely a pesti német színháznak állandó műsordarabja volt. Ziska pályájának kezdete a források előadásában is *Fieskóra* emlékeztet: az sem lehetetlen, hogy részben épen a tárgynak Schillerével való rokonsága keltett Katonában bizalmat, hogy Ziska pártütése szintúgy alkalmas dráma tárgyául.

Így Fiesko és Ziska nagyravágásán kívül közös motívum egy leány meggyalázása (Ziska húga, Verrina leánya), sőt a tanácsház körüli tumultus is épen úgy ott van a huszita zendülés kezdetén, mint a *Fieskóban*. Ehhez járul még az a főhős jellemének szempontjából mindennél fontosabb körülmény, hogy Ziska Schulz szerint is csak a döntő percben áll a lázadók élére — mindaddig az udvar hívének tudják, épúgy mint Fieskót. Katona Ziskájában még több emlékeztet *Fieskóra*. Ziska épúgy szándékosan titkolódzik a dráma elején mindkét fél előtt, mint Fiesko, de épúgy nincs is tisztában saját szándékával sem. Leginkább nyilvánvaló a *Fieskóból* való eredet Ziska fejlődésének összetevői közül az önzetlen heroizmus és az uralomvágy közt való ingadozásban. Különösen tanulságos Ziska három monológiát (I. 3. és 5. II. 1.) Fieskóié (II. 16. 19. III. 2.) mellé állítani. Ziska is épúgy csak a királyt sajnálja, mint Fiesko az öreg Doriát. Titka elárulása után époly csodálattal csatlakoznak hozzá a husziták, mint Fieskóhoz az összeesküvők. Ziska mellett épúgy ott van az inkább meggyőződéstől vezetett Huszinecz, mint F. mellett Verrina, s ezek előtt egyformán akaratuk ellen árulják el magukat. E kapcsolatban a maszk, lárvá emlegetése is nagyon jellemző.

Ziska húga meggyalázásának hírére örvengésében meg akarja ölni leányát, hogy húga sorsára ne jusson ő is. Ez a jelenet nem is érthető másképp, mint Verrina hasonló jelenetének másolataként. Ziska leánya viszont úgy esik össze, mikor apja a vérengzők élére áll, mint Fiesko neje férje elindulásakor; a II. részben férfiruhában járkal a harctéren, mint Verrina Berta. Szöveg szerint való egyezés, szövegfoszlányoknak saját szereplői ajkára való adása is több esetben megállapítható az említett monológon kívül is, így a III. felvonás 11. jelenésének végén ugyanazzal a mondatral indul Ziska borzalmas munkájára, amellyel Fiesko az V. f. 1. jelenésében. (*Verderben, gehe deinen Gang! — Romlás, indulj utadon!*) Végül még a két dráma címének formája közt is van hasonlóság. (*Die Verschwörung des Fiesko zu Genua. — A husziták első pártütése Csehországban.*)

A dráma többi alakja közül különösen Vencel király vonta magára már Gyulai figyelmét, az italtól és féktelenségtől megrokkant vén zsarnok, ki már nem tud parancsolni. Katona drámai jelenetei közt is a legnagyobb szerűbbek közé tartozik az, amelyben Ziska lelki energiájának egész fölényével ránehezedik a királyra, s az, aki imént még dühöngött, már csak nyöszörögni tud. Minden vonása, iszákossága és indulatossága egyaránt, a történelmi Vencelé; roskadt öregségében is ott kísért mindazoknak a szörnyűségeknek emléke, melyeket korábban elkövetett, beteg testét-lelkét ezek is kínozzák, de újabb felindulásaiban nem tudják fékezni; Ziskával való jelenete előtt hol neje, hol egy udvari emberére akarja emelni kezét; majd mikor a zendülés hírére a pohárnok nagyképpen azt emlegeti, hogy előre látta, ő rá akar ugrani dühében, s előttünk rokad össze. Ez K. forrásai szerint is lényegében így történt. A jelenetnek a részletekben való alakításán azonban, mint már többen megjegyezték, kétségtelenül felismerhető *Macbeth* lakomájának emléke. Vencel is mindegyre a miatta elpusztultakat látja maga előtt, mikor helyét el kellene foglalnia, csak hogy ezek nem új áldozatok¹; hogy mégis most kísértenek, annak magyarázata az, hogy Vencel előtt élete utolsó órájában vonul el egész multja. Katonánál nincs is igazi szellemjelenés, az egész csak Vencel agyréme.² A jelenet részleteiben a párhuzamot még teljesebbé teszi a királyné csitító és magyarázó szerepének Lady Macbethéhez való hasonlósága.

A királyné, ki nagyravágyásból ment hozzá öreg férjéhez, az akkor még hatalmas császárhoz, a dráma idejében már csalódott, kiábrándult. Így is van benne valami Gertrudisból. Szükségből kénytelen erélyes lenni. Az életútság és a hatalomhoz

¹ A különbségeket Császár Elemér emelte ki. *Shakespeare és a magyar költészet.* 136. l.

² Katona máskor is tartózkodik a valóságos szellemjelenésektől s pl. a *Lucza széke*ben is, meg a *Ziska* második részében is racionális magyarázatot ad utólag minden titokzatosságnak.

való ragaszkodás közt ingadozik a II. felvonás kezdő monológjában. De férje helyett meg kell próbálnia cselekedni. Ő intézkedik már a Kunradiczba való költözés ügyében, és egy hű emberével, Svamberggel, sereget gyűjtet.

Ez a király halála után érkezik Kunradicz alá s hátbatámadja a fegyvernagyvadás megkötésére készülő huszitákat, azt a hitet keltvén bennük, hogy a király halála csak megtévesztő koholmány. A holttest bemutatása oszlatja el a félreértést, s a történetekről csak most értesülő Svamberg is megerősíti a fegyverszünetet.

Svamberg és a várparancsnok, Vartemberg Zdenko, a lovagi hűség képviselői a drámában, ez utóbbi még a királyné halála után is — a második drámában. Zdenko kötötte meg a királyné társaságában a fegyverszünetet, és Svamberg gyűjtött sereget Schulz szerint is, de csak Katona viszi Svamberget is Kunradicz alá,¹ s az ő leleménye a már elhatározott fegyverszünet retardálása, amely drámaibbá teszi a király holtteste előtt következő jelenetet és az egész felvonást is, mely egyébként nagyon hamar alakulna tablónvá.

A többi mellékalak is mind történeti személy, de többüket szerepelteti Katona Ziska mellett már itt, holott forrásai csak más kapcsolatban szólnak róluk vagy csak említik őket. Így Ziska leányának és öccsének is csak ő ad itt szerepet, valamint vezértársai közül Kralovecznek, ki az ő halála után az orphaniták csoportjának vezére lett. Különösen érdekes még Miszteczy alakja, bár az ő szerepeltetése is, mint az előbb említették, inkább csak előkészít a második drámában való szerepükre.

Schulz is megemlíti róla (142), hogy még a tömegmozgalom előtt kirabolta az opatoviczi kolostort; Balbinus azt is elmondja (434.), hogy később e gaztetteit a husziták zaklatásával igyekezett jóvátenni, s ezért hitszegőnek nyilvánították, majd kénytelenségből hozzájuk csatlakozott, végül újra Zsigmond császár mellé állt, s mikor ezért a husziták feldúlták kedves várát, rövid idő múlva bánatában meghalt. Mindezek későbbi dolgok s K-nál is a második részben kerülnek elő, de a belőlük kiolvasható jellemével szerepelteti már Miszteczyt az elsőben. Rablásáért u. i. Vencel Ziskától való megfélemlítése után megkegyelmez neki; első pálfordulása a drámában ennek következménye. Hálából hű embere akar lenni a királynak, s ő viszi a zendülés hírért, mikor a kegyelmet megköszönni megy. Ezzel közvetve a király halálát okozza. Most meg akarja menteni a királynét, de a husziták hamarabb érkeznek, s ekkor ő tanácsolja a fegyverszünet megkötését. Ő maga kénytelen visszatérni a huszitákhoz, hogy életét megmentse s utóbb annál többet ártasson nekik. Ennek elhatározásakor — a IV. felvonás 5. jelenésében — maga világítja meg jelleme problémáját.

A névtelen szereplők is mind más-más színben állnak elének a drámában. Valamennyiük szerepeltetésének legalább

¹ Schulz és Balbinus szerint egyaránt Pilsennél támadta meg Svamberg Ziskát.

az ötlete forrásainak valamely adata nyomán ébredt Katonában. Így a két hajdú szerepeltetéséhez az adhatta az indítékot, hogy Schulz elbeszélése szerint a tanácsház megostromlása közvetlenül egy katolikus hajdúnak (Rathsdienner) a huszita körmenet előtt való tiszteletadástól való vonakodása miatt történt. A drámában a zendülés kezdetét csak Ziska hozzátartozói figyelik az ablakból, a vérengzés befejezése után áll csak előttünk annak színtere, s ott egy huszita hajdú kap jutalmat, amiért az egészet egy katolikus társa megtámadásával megindította. Ezt a két hajdút K. már kezdettől fogva szerepelteti, velük nyitja meg jóformán a drámát s épen az ő összemordulásukban érezteti legerősebben az egész nép lelkének a vihar kitörését megelőző forró feszültségét. Vitáikban egyébként az a csipkelődő, szójátékokkal dobálódzó, az egyiknek szavát a másikéba öltő stílus uralkodik, amely Shakespeare szolgálja személyzetére jellemző s onnan származott át a német drámába is.

Az expozíció drámaisága tekintetében itt művészete tetőpontján áll már Katona. Technikája egyébként egészen olyan, mint az *Aubigny*-drámában, így a nyíltszíni változásokat is ugyanazzal az eljárással teszi lehetővé, épen úgy a szűkebb térről közvetlen előtte lévő tágasabbra történik ilyenkor az átvonulás. (II. Kisebb teremből az audienciás palotába, III. Ziska szobájából a piactérre, melyre ablaka néz, IV. a kunradiczi vár ebédlőjéből a várfalakra.)

2. Ziska, a táboríták vezére.

Katona második *Ziska*-drámája feltűnő drámaiatlansága mellett legkülönösebb, legeredetibb ízű alkotásainak egyike. A képzelet munkájának szabadsága tekintetében eltér K. minden komoly drámájától. Magukkal a történelmi tényekkel is sokkal szabadabban bánt itt, mint másutt, s egy rövid utalásból színes romantikus mellékselekvényt alkot. Ziska történelmi szerepléséből csaknem mindazt színre viszi, amit élete utolsó évében tett: az I. felvonásban Skálicz mellett történt váratlan megtámadtatását és a támadás sikeres elhárítását, a II.-ban Prága ellen Coributhus királlyá választása miatt való fellobbanását, a III.-ban a Prága mellett leverett nemesek elkullogásának bemutatása után Prága ostromának megindítását, a kegyelemkérő követtséget, a kegyelem megadását, a IV.-ben Ziskának halálos ágyán tett végrendelkezését és halálát. Mindezt leginkább Balbinus krónikája nyomán jeleníti meg K., de csaknem egy teljes esztendő eseményeit mintegy három napra vonja össze, hogy Ziska halálos betegsége idején véghezvitt cselekedeteiként tüntesse fel.

A skáliczi rajtaütés ugyanis Balbinus szerint 1424 január 3-án volt (451. l.), a Vartenberg Zdenkótól vezetett nemesek első legyőzése március

26-án, a prágaiakat július 8-án verte le Ziska, majd szeptember 3-án újra s nyolc nappal utóbb állt Prága előtt, a kegyelmet pedig a városnak szept. 14-én adta meg (455. l.); másnap vonult be a városba s onnan indult Morvaországba; ebben az útjában szállta meg okt. 6-án Przibislavot s az ott dühöngő pestisben okt. 11-én halt meg. Ezzel szemben a drámában már pestises betegen viszi véghez (azért itt is Przibislavot emlegeti megbetegedése helyeként) említett tetteit. A dráma kezdetén már három éjjel nem aludt; ez éjjel veri vissza Skálicz alatt a váratlan támadást, másnap éjjel indul Prága megbüntetésére s bevonulása után ott hal meg.

Sőt még az előző évben történetekről is ebbe a keretbe szorít egyetmást: a prágaiak megfenyegetése Coributhus megválasztása miatt u. i. még az előző év kezdetén történt. Ziska szavait itt is, a megkegyelmezéskor is B. nyomán, végső rendelkezésében Schulz nyomán (165. l.) adja az ajkára. Az is csak az ő leleménye azonban, hogy a fenyegetést provokáló hír hozójának ugyanazt a Rokycánát teszi meg, aki a kegyelemre rábírta. A szűk keretbe való szorítás még másféle erőszakosságot is szükségessé tett a történeti anyaggal szemben. Így a Prága felé fokozatosan közeledő Ziska csatáit összevonja.

Egyébként az «első pártütés» és a második drámában bemutatott események közt történt dolgok is csaknem mind szóba kerülnek valamikép a dráma során, legnagyobb részt az I. felvonás 6. jelenésében, két strázsa beszélgetésében. Az ő alakjuk humora visz valamelyes szint az egyébként hosszadalmas és szinte fölösleges «narrativum»-ba. Egy újonan jött vitézt világosít fel társa arról, milyen ember a vezér. Csak az érdekelné amazt, mikép vesztette el Ziska szemevilágát, de ő kezdettől elmond mindent s az ismétlődő sürgetés ellenére sem engedi magát kizökkenteni az események rendjéből.

Így kerül szóba a visehradi fegyvernynyugvás és a királyné elvonulása a magyar szélekre (Balbinus, 402), a Svambergtől védett Pilsna sikertelen ostroma (431), a Huszinecztól épített Táborba való bevonulás (u. o.), Austa feldúlása (438), a huszita papok ármító jóslata miatt kiűrt Prága megvétele (Schulz, 154—5), a Rózeni familia birtokainak elfoglalása (B. 441), Kunstad Viktorin támadása Tábor ellen¹ (u. o.), Huszinecz halála (443), Holy Prokop feltűnése és morvai hadakozása Albert ellen (452), Zsigmond császár hadjárata, megkoronázása, a vitkovhegyi csata két titokzatos amazon szereplésével² (438—40), újabb prédálások, a trebonai klastromnak adott

¹ Okául B. azt említi, hogy Tábor építése idején megtámadták, s a birtokfoglalók vezéréül nevezi meg Kunstadot. K., úgy látszik, a két eseményt Balbinusnál való előadásuk sorrendjében röviden jegyezte ki s aztán az időrendet s a szereplőket összezavarta. Ezenkívül Tábor ekkori ostromáról mondja a strázsa, hogy az ostromlottak inségükben lovat és egeret ettek, holott ezt B. az előbbieik szomszédságában Visegrad védőiről írja.

² Mindez még 1420 közepén történt, jóval a morvaországi hadjárat előtt. K. talán Prokop szerepének előkészítése végett cserélteti fel a sorrendet.

kegyelem, Komotov «és végre Rábi», Ziska megvakulásának helye, a sikertelen gyógyítási kísérletek és Ziska azóta kialakult vezéri magatartása (445). Más kapcsolathoz pl. Miszteczky céloz a szedleczi kolostor felgyújtójának megbüntetésére (I. 7. v. ö. B. 446), Ziska 11 győzelmét említi (Schulz 164.; Balbinus szerint 13!); meg azt, hogy Zsigmond felajánlotta neki a helytartóságot. (B. 452.) Itt-ott egy-egy rövid szövegrészlet is a már említetteken kívül a forrásokból való, mint a «vak vezére a vak népnek» megszólítás (Schulz 161) és több Prokopra vonatkozó mondás. (B. 452, Schulz 165.)

Ha már Ziska történelmi küzdelmeinek bemutatásában szokatlan szabadsággal járt el K., annál szabadabban csapongott képzelete annak a mellékcelekvénynek megalkotásában, amelynek Ziska leánya és jövődöbeli veje a részesei — ez itt-ott annyira leköti a figyelmet, hogy az érdek egységének szinte rovására van s érdekesebb és drámaibb magánál Ziska szereplésénél. Ziska leányáról mindössze annyit talált Katona Balbinusnál, hogy őt Dube András nem tartotta méltatlannak a maga előkelő családjához. Ez a katolikus krónikás részéről szemrehányásnak érző megjegyzés adta az alapot K.-nak drámai probléma felállítására. A legitimista katolikus párt egyik vezérének teszi meg Dubét s további két adat megfelelő értelmezésével mindkét oldalon még kiélezi a konfliktust. Dube Ziska ellen való gyűlöletét azzal fokozza, hogy a Balbinus szerint (453) Kozoged elfoglalása előtt Horzicznál elesett Aulibiczky Miklós legjobb barátjának teszi meg; a dráma szerint azóta egyre Ziska közelébe akar férkőzni, hogy bosszút állhasson — s ez válik lehetetlenné, mikor megtudja, hogy Ziska leányát szereti. A leányhoz mindaddig valami misztikus kényszerűség vont, amely egy korábbi tettének következménye, s ugyanez a tette az, amelynek Ziskát az ő engesztelhetetlen ellenségévé kellene tennie. Balbinus említi u. i. Dubravius alapján egy néphagyományt két titokzatos asszonyról és egy dárdás szűrről, akik a vitkovhegyi csatában Ziska mellett harcoltak és elestek. Katona két amazonról szól és Ziskának a forrásokban említett két leányrokonával azonosítja őket: hűgával, akinek sorsa oly fontos szerephez jutott az első dráma során a pusztító harcok megindításában, és leányával, akit ott elindulásakor szelid öccsére, Jaroszlavra bízott. Ketten együtt szűtek Ziska után, hogy védelmére lehessenek, Vitkov hegyénél küzdöttek érte, s a császáriak mind tisztelettel tértek ki előlük, csak Dube támadt rájuk bosszúsan s mindkettőt megsebezte. De mikor bosszúja kitöltése után rájuk nézett, a csodálatos szépségű kisebbik leány látása egészen megbabonázta s borzadályal töltötte el saját tette miatt. Az eszméletlen amazonokat egy vitéz — a nyomukban járó Jaroszlav — hirtelen kivitte a harcból, a magához térni nem tudó Dubét pedig Aulibiczky mentette ki a biztos halálból. Azóta folyton kísérti rémes tette emléke és az angyali szépségű arc. A két leány

közül Ziska húga rövid idő múlva meghalt, leánya azonban hosszú szenvedés után kigyógyult sebeiből s álruhában, Jaromir kisdobosként a dráma kezdetétől fogva ott bujkál atyja körül, csodálatos ügyességgel védelmezve őt. Ebben Dubén való misztikus hatalma is segíti.

Mindjárt a dráma kezdetén ott bujkál Skálicz alatt a vezéri sátor közelében s váratlan felbukkanásával elriasztja az ingatag Miszteczyt, majd mikor ez a szövetségeseeknek mégis megígéri, hogy kezükre játssza a huszita tábort, jobbnak látja, ha maga felveri álmából Ziskát. A következő ütközetben ő menti meg Dube csapásától, majd emezt menti meg a váratlanul megérkező Prokop ütésétől; neki semmi baja nem történik. Másnap lanttal kezében bemegy a vezérekhez s magasztaló éneket zeng róluk. Apránként, nevek nélkül elmondja történetét. Mikor már épen meg kellene neveznie atyját az egyre reá célzóató s mégis titokzatos elbeszéléstől felizgatott Ziska előtt, akkor jelentik a prágai követ érkezését. A következő kavarodás idején bejut Dube tömlőcébe s arca megmutatásával oly hatalmat nyer rajta, hogy kívánsága szerint ruhát cserél Miszteczyval s kiszökik vele; Miszteczy ellenállását is lefegyverzi csodás titokzatosságával, melynek egyik főeleme ismét az, hogy rajta nem fog fegyver. Lényének titka csak a dráma végén oldódik meg. Bő palástba burkolt emberként viszi be a leroskadó Ziskát Prágába, aztán eltűnik. Jaromir emlégetésekor visszatér s Jaromir alakjában megmondja, hogy atyjának készített koporsót, majd jelzi, hogy kihallgatott szavaiból tud Ziska betegségéről. Míg Ziska csodálkozik, hogy mégis közelében mer lenni, újra eltűnik. Halotti ének hallatszik, majd amazon alakjában tér vissza Dubéval. Mikor Ziska már türelmetlenül követeli kiléte felfedezését, egy kárpitot vonnak fel, s a látni tudók egy koporsóban ott látják Ziska hugát, a másik amazont, s mellette Jaroszlávot. Most már Jaromir amazon is leleplezi magát, s ő maga mondja meg azt is, hogy Dube sebezte halálra nénijét. Ziska a kínokon gondolkodik, melyekkel méltón állhatna bosszút, s ekkor sújt le rá a vallomás, hogy leánya kedves húga gyilkosát szereti.

Csak itt világosodik meg az is, mily szerepet szánt K. eredetileg Jaromir és Dube szerelmi történetének Ziska végnapjai bemutatásában. Közben már annyira magával ragadta őt magát egyre színesebbé váló regényes leleménye, hogy időnként Ziska szinte háttérbe szorul. Itt válik újra világossá, hogy a második rész sem ok nélkül hordja címül Ziska nevét: valóban az ő utolsó vívódásai a dráma főtárgya, s egyedül ez fogja egységbe az első részhez képest kissé széthulló művet.

Ziska már a dráma kezdetén magában hordja halálos betegségét s tudatában van a közeledő végnek. Mindeddig vaksága ellenére is diadalról-diadalra vitte seregét, de régi biztonságának vége, s érzi már, hogy Prokop félelmesebb az ellenség szemében, mint ő. Szörnyű betegsége azonban az ő helyzetében külön nagy lelki küzdelmet követel. A dráma megindulása idejéig már három éjtszaka nem aludt a kintől, de semmiképen sem akarja, hogy bárki is megsejtsse baját.

A halált váró lelkiállapotában átérzi egész küzdelme hiábavalóságát a maga szempontjából — az emberiséggel szemben való gonoszsága mellett. Vetélkedője, Huszinecz, rég elhullott mellőle, de ő még mindig ragaszkodik a hatalomhoz s a nyugalomért semmit sem tesz, ott áll a vihar közepén halála előtt s retteg baja felfedezésétől, hogy magára ne hagyják, s hatalmas vezér helyett magáramaradt nyomorékot ne teritsen le a halál. Álmában azonban egyre nyugtalanítja az a gondolat, hogy környezetét megrontja. Kínját növeli annak a tudata, hogy a legszörnyűbb sorsot is megérdemelte — ami rá vár, nem is elég büntetés számára. A prágaiak különös éjtszakai követtségének jelentkezésekor visszaemlékezik az első lépésre s azokra a nagy reménységekre, amelyek azóta szertefoszlottak. A követtséget fölényes méltósággal fogadja, a követ beszéde közben egy pillanatra azzal is hízeleg magának, hogy ő lehetne az a király, akit a prágaiak választani akarnak, s így utolsó napjaiban még elérhetné a legnagyobbat, amire titkon vágyott. Amint azonban Coributus meghívásáról értesül, előbb elképed, aztán keserű gúnnyal kel ki ellene és a prágaiak ellen, végül — a Balbinustól is ajkára adott szavakkal — megfenyegeti Prágát. Többé egy szót sem hajlandó meghallgatni, a követ elkergetése után pedig szertelen, a lovagdrámákra emlékeztető túlzó szavakban¹ tör ki kétségbeesett haragja. Most bizonyult csak be igazán egész küzdelmének hiábavalósága, de most a legnagyobb benne hatalma megmutatásának vágya. Utolsó fellobbanásával elindul megmutatni, hogy ő most is Ziska még. Prága alatt folytatódik e dühöngés, de közben elerőtlenedik; Prokop azt hiszi, alszik, ő maga meg úgy érzi, mintha vezetője rángatná. Rokycána intő és emlékeztető szövegére megdöbben s nem is tud már felülkerekedni. A kemény feddő szavak legyőzik, közeli halála jóslatszerű emlegetésére leroskad s csak a kegyelem szavát tudja még kimondani. Agyban ébred fel; mikor Jaromir sejteti, hogy tud bajáról, megdöbbenésében majdnem elárulja magát, de újra kemény igyekszik lenni s régi vadságát erőltetve vissza, holtteste felhasználására vonatkozó végső rendelkezésével vad katonáit is megborzasztja. A leányát körülvevő titok leleplezése után a meglepetések sorozata egészen megzavarja gyöngülő öntudatát. Amint zavarosan a húga gyilkosának szánt kínokon töpreng, olyan megdöbbenően sújt le rá leánya vallomása szerelméről, hogy minden ellenállását megtöri. Itt véget ér küzdelme a gyötrő kór ellen — kétségbeesésében maga árulja el szörnyű baját. Mikor leánya szavára hívei az első megriadás után

¹ Itt-ott egészen hasonlóak vannak még a *Bánk-bán*-ban is. Azt mondja pl. Ziska: «Lerántom róla azon ajándékbíort, ha annak elvesztésével jég-csappá fagyna is.»

mégis visszatérnek halottas ágyához, hogy húga mellé vigyék, leánya pedig ennek utolsó megbocsátó szavait említi, már ellágyul, megadja magát az végső csapásnak is, maga bízva leányát húga gyilkosára. Utolsó hörgésében az új harcra induló huszítákat lelkesíti győzelemre.

A második rész tehát azt akarja bemutatni, mikép pusztul el ez a nagyakarató kemény ember, utolsó percéig küzdve betegsége fölfedezése ellen; végső erőfeszítésével még diadalt arat, de elerőtlenedésében lemond győzelmei kihasználásáról, és abbahagyja a betegséggel vívott küzdelmét azért, mert legfőbb személyes ellenségén egyéb érzelmi okból nem állhat bosszút. Mindezek után a régi harcos Ziskaként múlik ki a nélkül, hogy a maga számára valamit elért volna — annak az emberiséget pusztító viharának kellős közepén, amelyet nagyravágásában felidézett, de befejezni nem tudott. Az első drámában kezdett küzdelem befejezetlenségét Ziska utolsó szavain kívül külön *Toldalékocskában* is hangsúlyozza Katona. A dilogiának ez a befejezése valami komor változata Schiller ama drámái végének, ahol a hős elbukik, de amire elhivatott, az tovább él. Katonának a történelemről való sötét felfogását néhány évvel utóbb leírt szavai fejezik ki a legélesebben: «A szerencsétlenség is gyönyörködtet; a történet csak abból áll.» A tragikus élmény művészetlélektani problémájának és a történelem tragikus voltának ez a lakonikus megállapítása igen jellemző a legnagyobb magyar történelmi tragédia írójára. Az emberiség történetének pesszimista látása maga is, egyéni kedélyvilágán kívül, részben a jogbölcsélet tanulmányából érthető, melynek kiindulása Hobbeséval rokon, s amely a jogrendszer szükséges voltát épen az ember ősi vadságából vezette le és ugyanabból a fennálló rend ellen való minden erőszakos támadás bűnös voltának elméletét is. Katona a huszita felkelést is elvakultság s egyéni nagyravágás és bosszúvágy következményének mutatta be az első részben, de nem a háttérben levő eszmék megvetése miatt. Az eszmékkel szemben itt is a legteljesebb türelem, sőt megértés szelleme hatja át.

Különösen jellemző e tekintetben a prágai artikulusokról szóló utolsó jegyzetének vége (az első drámában): «valójában, ha már az elején is mindjárt a rossz emberek ... a sok féle glosszákkal és fejtegetésekkel más rámára nem verték volna, majd csaknem azt mondhatnám, hogy kár — örökös kár, hogy Ziska az ő alávaló célját ezen leplebe takarta és kegyetlen nagyravágását a vak nép előtt ebbe burkolta». Ziska e megbélyegzésében benne van valami bátoratlan elismerése az eszméknek, Husz alaptanainak, de benne van az a meggyőződés is, hogy a felfordulás és vérengzés maguknak az eszméknek nem szükségszerű következése, hanem egyeseknek azt kihasználó nagyravágásából ered. Hogy az egyházjogi probléma mennyire érdeklődése közepontjában van ekkor is, arra több jegyzete és a *Toldalékocská* is jellemző. Ez utóbbi nem mentesíti egészen a történelmi felelősség alól a hivatalos

jogrend egyházi és világi hatalmasait sem s párhuzamul a spanyol hódítók vallási ürüggyel takaródzó kegyetlenkedéseit is emlegeti. Ez a felvilágosodás irodalmában a leggyakoribb példák egyike volt, e körből való Voltaire *Alzire*-ja és Kotzebue két darabja, de Eckartshausen is a *Der Prinz und sein Freund*nek éppen azon a lapján céloz rá, amelyről K. a *Bánk-bán* első kidolgozásában idéz, Las Casas emlékiratai pedig ott szerepelnek a Katonától elolvasásra kiszemelt könyvek jegyzékében. Még érdekesebb bizonyítéka K. alapos érdeklődésének az, hogy Zsófia királyné ajkára ad egy idézetet (I. r. II. 2.) Pázmány *Kalauz*ának az iszlám fanatizmusáról szóló függelékéből. A Biblia tanulmányozásának is a *Ziskában* van a legtöbb nyoma; a huszita kor történelmi levegőjébe is beleillik, de K. érdeklődésére is jellemző, hogy szereplői egyre-másra bibliai alakok sorsával példálódznak.

Katonát tehát eredetileg igen határozott irányú történelmi érdeklődés vonta a *Ziska*-drámák tárgyköréhez, mégpedig éppen a harcok kezdetének magyarázata érdekeltette, azonfelül a *Fieskó*val való rokonság is hozzájárulhatott a kezdet drámai tárggyul való alkalmasságának felismeréséhez. Meglehet, hogy már Kotzebue-nak a második rész egy jegyzetében említett *Die Hussiten vor Naumburg*ja miatt is különösebben érdekelté Schulznak idevágó fejezete — talán azért nem folytatta a harcok bemutatását Prokop idejében, mert egyik epizódjukat Kotzebue az ő szava szerint már «felségesen» megírta. Megmaradt Ziska alakjánál. Ez ragadta meg először, elindulása után az ő végét akarta bemutatni egy második részben. Hogy ily kettős kompozícióra gondolt, abban minden bizonnyal a di-, tri- és tetralogiák korabeli divatjának volt fő része. Történelmi drámákat, lovag- és rablódrámákat, tündérajátékokat egyaránt játszottak több részben. A történelmi drámák terén ez a divat hozzáilletett az egykorú romantikus elmélethez, mely a shakespearei históriákat tekintette a legmagasabb rendű drámai műfajnak, a korok életének minél teljesebb tükröztetését a történelmi dráma feladatának s ezzel kapcsolatban többízben állást foglalt a többrészes kompozíciók mellett is. Az efféle elméletekből aligha ismert K. akkor valamit, de az akkori műsor darabjain kívül valószínűleg ismerte már Schiller *Wallenstein*jét. Általában Schiller ismeretének már itt igen sok nyoma van. A *Fiesko*-emlékeken kívül a *Räuber*re is emlékeztet egy és más Ziska és hívei viszonyában. A *Die Jungfrau von Orleans*-ből, amelyből a *Bánk-bán*ban Petur ajkára is ad néhány szót (v. ö. I. K. 1913. 240. l.), itt is találkozzunk már egy mondattal. A császáriak egyik vezére, Kacov, mondja vereségük után (II. r. III. l.) azt, amit ott a legyőzött Talbot (III. 6.): «A vakság ellen hiába harcolnak maguk a római istenek.» («Mit der Dummheit kämpfen Götter selbst vergebens.») Magára a *Wallenstein*re, melyet nálunk akkor még nem játszottak, a strázsák jelenete emlékeztetett már többeket. Valószínűleg éppen a *Wallenstein* példája állt K. előtt, mikor

elhatározta, hogy Ziska pártütése után halálát is bemutatja — noha az ő kettős drámája egészen más természetű, mint Schiller műve. Wallenstein halála ugyanabban a küzdelemben való elbukás, amely az előző dráma folyamán vált nyílt harccá, s így az egész mű *egy* drámai kompozíció. Ziska halála csak ugyanazon ember életének az előző drámában megindult küzdelemtől független lezáródása. A *Ziska* második része nem is szerves folytatása az elsőnek, csak még egy külön dráma abból a tárgykörből, ugyanarról a hősről, s a kettő összetartozása nem drámai egység, hanem csupán — elsősorban hangulati — antithesis és bölcséleti kiegészítés. A nagylendületű kezdet után az egyéni megsemmisülés hangulata borong az egészen, s K. világosan jelzi, hogy az első drámában bemutatott nagyravágyás hiúságát akarja megmutatni. A két dráma e sajátos összetartozására azok a szavak a legjellemzőbbek, melyekben Ziska néhány nappal elpusztulása előtt a maga életén végigtekint. (II. felv. 5. jel.)

Épen mivel a második dráma tárgya nem oly természetesen adódott a történelmi anyagból s egészében inkább lírai, mint drámai, azért viszi Katonát egyre messzebb, s azért válik számára is egyre inkább vonzóbbá képzeletének az a különös alkotása, melynek eredetileg csak Ziska utolsó vívódásának bemutatásában szánhatott fontos szerepet: Jaromir alakja és a hozzáfűződő romantikus történet. Ebben is több a lírikum és a regényesség, mint a drámaiság — legközelebbi rokoni egyes alsóbbrendű színpadi műfajokban találhatók. Efféle jószándékú s csodás biztonsággal működő — részben tündéri, részben később élő embernek bizonyuló — lények szerepelnek a tündérjátékokban, akkoriban leghasonlóbban Henslernél: épúgy igyekeznek jó úton vezetni pártfogoltjaikat akaratauk ellen is, épúgy folytonosan meglepik őket váratlan jelenlétükkel, megsebezhetetlenségükkel stb. Más is átszivárgott ezekből a melodramatikus-operetteszerű alkotásokból a *Ziska* második részének lirizmusába; sőt ily melodramatikus külső elem is van, abban a három dalban, amelyek egyikét Voda, másikat Jaromir, harmadikát színpal mögötti hangok éneklik. Az első bórda, a második harci, a harmadik halotti ének. Kivált az elsőhöz és utolsóhoz hangulatban, sőt szövegben is hasonló akadnak Henslernél, pl. a *Petermännchen*ben. A másik műfaj, amelynek egyes alakjaira Jaromir emlékeztet, a rablódramaké. Ezekben többször előfordul, hogy a haramiavezért (Ziska maga is hasonlít hozzájuk) ily titokzatos nő kíséri, védelmezi, a jó útra igyekszik visszatéríteni, s csak legvégül derül ki, mily közeli hozzátartozója. Katona drámaiban egyébként egészen szokatlan a véletlennek ily nagy szerepe az események intézésében. Jaromir babonás ügyességével minduntalan elképeszti ellenfeleit, de a sors is mindent megtesz érte: Prokop épen a

legnagyobb veszedelem idején érkezik meg hosszú hadjáratából; a prágai követség éppen akkor jön, mikor Jaromir már nem térhetne ki Ziskának titka magyarázatát sürgető kérdései elől. Ő maga is többször említi a felső hatalmak közrejárását az emberi küzdelemben, így mikor a szövetséges vezérek tervét sikerül kihallgatnia: «A hajósok igazgatják árbocfaikat — kifeszítik vitorláikat, és olyan valódi igyekezetet mutatnak, mintha igyekezeteik csálhatatlanok volnának, de egy felsőbb hatalom ül a kormánynál, mosolyog és azt mondja: Így legyen!» Ő maga szól tehát saját szerepének gondviselészertől voltáról. A szeles Miszteczyre nem bizza rá atyja megmentését, mert «nem jó a szerencsét szabad repülésnek eresztetni, hasznos a hónalját fogni és úgy vezetni» stb.

Mégis minden szerepével kapcsolatos drámaiatlan titokzatosság ellenére Jaromir tündéres pajkosságból és mély borongásból, férfias bátorságból és leányos érzékenységből szőtt alakja Katona legköltoibb alakjai közé tartozik: csupa erély, amikor szükség van rá, csupa lágyág és szeretet, mikor «szélesöndben» ábrándozhatik. A titokzatosság fátyla a dráma végéig előttünk is csak meg-meglebben, csak gyanítani enged valamit, hogy annál kíváncsibbá tegyen a gyanú igazolására; úgy vagyunk vele, mint maga Ziska, aki előtt alakoskodik: majd megfogja már, majd újra kisiklik keze közül a titok. Lírai mélység tekintetében méltó párja a kevésbé aktív Dube. Két fájdalmas emlék uralkodik lelkében, barátjé és az amazonoké. Mikor az egyikért bosszúra gondol, lesujtja a másikra gondolat. Kudarca után a tömlőben töpreng a halálról és a szeretet nélküli életről — ezt a monológját Bayer (II. 8—9.) Katona addigi munkái fénypontjának tartja. Más szereplőkre is árad a darab melancholikus lírája. Miszteczy tovább ingadozik, miután első gaztette a huszitákhoz kötötte; jobb érzése szembeállítaná velük, de Ziskához a hála köti, amiért kétszer megkegyelmezett életének. Újra áruulásra veszik rá, de Ziskát magát szeretné biztos nyugalomba menteni. Jaromir titokzatos intelmei mindannyiszor megriasztják, s a börtönben, mikor ő is Dubét akarná kimenteni, de vigyázatlanul, végleg lesujtja kedves vára elvesztének említésével. Ennek igazolódása után egyre csak azt emlegeti: «A bú megöl nem-sokára.»

Különösen érdekes Voda alakja. K. Balbinusszal egyezően mondja Ziska unokabátyjának és Prokop nevelőatyjának. Ő a komor dráma legderűsebb alakja; kedélyes vén borisák, de nagyon érzékeny is, főleg borosan. Mindenkit szeret, s őt is mindenki szereti, de öreges fecsegése néha már terhessé válik, s egy-egy türelmetlen szó nagyon megbántja. Irtózik a vérontástól s nagyon szeret aludni. A mellékszereplők közül legtöbb színnel festett alakjának sok vonása már

Gyulait Mikhál bánra emlékeztette; egyben-másban Falstaffnak is rokona. Prokop is egészen más vezér, mint Ziska. Ő már egészen a harc embere. Kevesebbet töpreng, igen szűkszavú, nem szereti a fölösleges beszédet; mikor Ziska arra céloz, hogy szeretné leányát hozzá adni feleségül, kardjára üt: ő már választott feleséget. Ziska, Prokop, Voda és Jaromir együttes jelenetéről azt írja Gyulai: «Midőn Ziska mélázva a múltra és jövőre gondol, a hallgatag Prokop csak néha szólal meg, a vén Voda iszik és elfecseg, mint gyermekes öreg emberek szokták s örvend Jaromirnak, aki lanttal és énekkel mulattatja őket: mindez együtt megható kép, melyen a különböző lelki állapotok, mint fény és árny, egymást kiemelve, teljes összhangban olvadnak össze.»

Még arra is volt gondja Katonának, hogy a csak futólag megjelenő császári vezérek mindegyike legalább egy-egy megkülönböztető vonást kapjon; így van ott Zdenko, a hű lovag mellett az álszenteskedő Kacov és a cinikus Cservenohorszky. Ez utóbbi, úgy látszik, azért kapta ezt a vonást, mert egy másik Cservenohorszkyról (Hinek; a skálíci csatában részt vevő Puta) elbeszéli Balbinus, (446) hogy egy huszita paptól elvett kehelyből lovát itatta meg. Valóságos prófétai erő és méltóság van az öreg Rokycánában;¹ jóslóképesége azonban naiv túlzás, kivált ott, ahol Prokopnak is megjövendőli naumburgi esetét, amelyet K. Kotzebue-ból ismert.

A *Ziska*-drámák sohasem kerültek színre. K. szándékosan elnyomott ugyan a drámában minden vallási vonatkozást,² mégis meg kellett a cenzúrának tiltani az előadását, ha ugyan eléje került a darab, mert vallási háttérű küzdelmek színrevitele is tilos volt, azonfelül itt is pártütés a tárgy. Déryné is elmondja, hogy Katona *Pestis* c. darabját (e címnek a *Ziskára* való vonatkozását kétségtelennek tartom) nem volt szabad előadni, s csak felolvasta egyszer a társulatnak, azután nem is jelentkezett többé. De Katona ezúttal már határozottan gondolt irodalmi szereplésre is. Kiadásra teljesen felszerelte kettős drámáját, ellátta bevezető sorokkal, történelmi tájékoztatással, előljáró beszéddel, jegyzetekkel és egy *Toldalékokkal*. Jellemzően nyilatkozik meg írói hivatásának — a színpad világában még mindig egyedüli és Kultsár Istvántól akkoriban újra hangoztatott — nyelvművelő célon alapuló tudata az előljáró beszéd néhány sorában. K. csalódásai, melyeket játékszíni értekezésében emleget, nem a *Bánk-bánnal* kezdődtek. A cenzúrával

¹ A Balbinustól említett nagyhatású szónokot csak K. képzelet aggasztánnak, mert a valóságban csak 47 évvel utóbb halt meg.

² Sőt annyira ment, hogy Jaroslávval csak megsúgatja, ki gyalázza meg Ziska hugát, így az előtt, ki Ziska történetét nem ismeri, ez homályban is marad.

minden bizonnyal már többször volt baja; ez különben a *Bánk-bán* első kidolgozásának előversengéséből is érezhető. Hogy egyes drámák kiadására vonatkozó korábbi tervei még benne megakadtak-e, vagy próbálkozott-e eredménytelenül megvalósításukkal, arról semmit sem tudunk.

WALDAPFEL JÓZSEF.

ADATTÁR.

EGYKORÚ IRATOK SZÉCHENYI ELMEÁLLAPOTÁRÓL ÉS HALÁLÁRÓL.

(Első közlemény.)

1.

Az alsó-ausztriai kormány irata Széchenyi gondnokság alá helyezéséről.

A) Kívül: Nr 44250. An H. Med. Doktor Görgen. Pecsét.

Belül: 44250. Regierung.

Med. Dr. Görgen zeigt die Aufnahme des Grafen Stefan Szechenyi in seine Irrenheilanstalt zu Döbling an.

R.

Wird mit dem Bedeuten zur Nachricht genommen, dass wegen Aufstellung eines Curatoriums für Obbenannten unter Einem das Nöthige verfügt wird.

Von der k. k. n. ö. Landesregierung.

Wien am 24 September 1848. Lilienau.¹

B) Kívül. An den Herrn Med. Doctor Görgen Eigenthümer der Privat-Irrenanstalt zu Ober-Döbling.

215. Pecsét.

Belül. No 215.

Von der k. k. n. ö. Landes-Regierung.

Laut Eröffnung des ehemaligen k. ungarischen Ministeriums des Innern vom 3. November 1848. Z. 10635, werden Sie in Erledigung ihres unterm 12. September 1848 der Regierung vorgelegten Berichtes, in Kenntniss gesetzt, dass nach den Gesetzen des Königreiches Ungarn, die Gattin des irrsinnigen Grafen Stephan Széchenyi das Recht hat, sowohl in Betreff desselben während seiner Geisteskrankheit, als auch in Betreff der von ihm erzeugten Kinder, als deren natürliche und gesetzliche Vormünderin, gänzlich Sorge zu tragen, und dass daher im gegenwärtigen Falle keine Nothwendigkeit vorhanden ist, irgend einen Kurator für den erwähnten Irnsinnigen zu bestellen.

Wien am 14 Jänner 1849. Fürst Palm.² Werner.

An den Herrn Med. Doctor Görgen.

¹ Alois Freiherr von Lilienau, alsó-ausztriai kormányhatósági titkár.

² Fürst Karl Franz Palm, (1773—1851) az alsó-ausztriai kormányhatóság elnöke. Maximilian Freiherr von Werner, (1794—1867) ugyanitt tanácsos.

2.

Széchenyi feljegyzése gyermekkoráról. (Görgen részére.)

Ich war bey meiner Geburt ein sehr schwaches, kränkliches Kind, an dessen Aufkommen man zweifelte, entwickelte mich spät und erinnere mich genau, dass ich bis in mein 14-tes oder 15-tes Jahr mit einer beständig rotzigen Nase herumliefe. Mit ungefähr 10 Jahren wurde ich ein sehr schöner Bube, ganz Milch und Blut, wegen meiner scrofulösen Anlage wurde ich, besonders zur Sommerszeit, viel im Freyen gehalten, Sonne und Wind, Kälte und Schnee hatten aber nie den geringsten Einfluss auf meinen wunderschönen Teint. Aus Rücksicht für meine schwächliche Constitution vermied man auch jede körperliche und geistige Anstrengung; viel später als andere Kinder lernte ich lesen und schreiben; rechnen, überhaupt jeder mathematische Gedanke war mir ein Gräuel, ich hasste von frühester Jugend Alles, was Ordnung, Combination, überhaupt systematisches Denken erforderte. Was aber dem Knäblein unangenehm war, wurde mit der grössten Sorgfalt aus Rücksicht für dessen Schwächlichkeit entfernt und hätte auch der Hofmeister mehr Energie besessen, so hätten die besorgten Aeltern jede Anwendung derselben hintangehalten. Mein Bruder Louis, um 7 Jahre älter, wurde nicht mit mir erzogen, wohl aber mein Bruder Paul, der mehr und besser lernte, als ich, auch immer ein besseres Herz hatte. Ich fand ein besonderes Vergnügen deren Thiere aller Art zu martern und mit unendlicher Wollust wohnte ich den bey uns in Ungarn regelmässig vorgenommenen Prügelstrafen der Bauern bey, und wenn mich niemand hinderte, so konnte ich mich von der verhängnissvollen Bank nicht trennen, solange noch ein Bauer zum Prügel bestimmt war. Der erste Religionsunterricht machte einen ungeheueren Eindruck auf mein fürs mystische höchst eingenommenes kindliches Gemüth. Die Art und Weise, wie man den Kindern gewöhnlich die Begriffe von Gott, Engel, Teufel, Himmel, Hölle ect. bezubringen pflegt, erweckte aber schon damals in mir mannigfaltige Scrupel, ich fing zu grübeln an und konnte mich schon damals nicht entschliessen an Dinge zu glauben, die dem gesunden Menschenverstand schnurstrickt entgegen sind. Anstatt mir die figürlich gemeinten Stellen der Bibel zu commentiren, das für den Knaben Undeutliche zu erklären und das Unpassende wegzulassen, lehrte man mich Gebethe und Litaneien herplappern, gewöhnte mich die äussern Formen der Religiosität zur Schau zu tragen, ohne ja auch nur im Entferntesten etwas dazu beyzutragen, was mein Herz bilden, der Religion Einfluss auf mein moralisches Gefühl verschaffen, überhaupt mein Inneres veredeln konnte. Bey meinen beyden Brüdern herrschte das Herz, bey mir — ich will nicht sagen der Verstand, wohl aber die Ueberlegung vor. Hätte man diesen richtigen Unterschied damals erkannt, so wäre man zur Einsicht gekommen, dass ich auf eine ganz andere Art hätte erzogen werden müssen, als meine Brüder und vor Allem hätte man mich nicht in dem verhängnissvollen Jahre 1809 Soldat werden lassen. Von einer patriotischen Idee getrieben kam mein seel. Vater damals auf den Gedanken, seine 3 Söhne ins Feld zu schicken; ich war kaum 17 Jahre alt, konnte nicht 3 Worte orthographisch schreiben und wurde Oberlieutenant im General-

stabe. Nach der unglücklichen Schlacht bey Raab und dem bald darauf erfolgenden, für die österreichische Monarchie so schmachvollen Friedensschlusse liess man mich leider fort dienen und das Leben eines jungen Husarenofficiers im Frieden ist eben nicht geeignet Verstand und Herz zu bilden.

3.

Der Tod des Grafen Stefan Szechenyi in der Irren-Anstalt zu Döbling bei Wien.¹

Es sind gegenwärtig über drei Jahre verflossen, als das Ende des Grafen *Stefan Szechenyi*, der sich in der Privat-Irrenanstalt des Med. Dr. Gustav Görgen zu Döbling durch einen Pistolenschuss den Tod gab, in Wien und Ungarn die grösste Sensation erregte.

Im engeren Vaterlande dieses Mannes, wie auch anderwärts, hatte man dem beklagenswerthen Ereignisse die verschiedensten Deutungen unterschoben und Voraussetzungen daran geknüpft, wie sie der Standpunkt dieser oder jener Partei erheischte, welche es für natürlich hielt, den toten Grafen Szechenyi in ihr lebendes Actionsspiel hineinzuziehen.

In Wien musste darum jene Katastrophe die Behörden bestimmen genau zu constatiren, ob wirklich und unter welchen Umständen ein Selbstmord stattfand.

Bestätigte sich Letzteres, dann musste es wieder in nächster Richtung Aufgabe sein, den Dr. Gustav Görgen, als den Vorsteher derjenigen Heilanstalt, zur Verantwortung zu ziehen, in welcher Graf Szechenyi durch Selbstmord geendet hatte.

Diese Untersuchung, mit seltener Umsicht und Gewissenhaftigkeit geführt (durch den k. k. Landesgerichtsrath Frühwald) gedieh bis zu dem Moment, wo der Eigenthümer der Döblinger Irrenanstalt wegen Vergehens *«gegen die Sicherheit des Lebens»* in den Anklagestand versetzt wurde.

Dann aber vereitelte der, zu Baden erfolgte Tod des Doctors Görgen die Endabwicklung des ausserordentlichen Falles im Gerichtssaale.

Um nun rasch einen klaren und richtigen Ueberblick des ganzen Ereignisses zu gewinnen, müssen wir flüchtig auch auf das Privat- und öffentliche Leben des Grafen Stefan Szechenyi zurücksehen, müssen die Verantwortungen des Dr. Görgen über den vorgefallenen Selbstmord anhören und müssen endlich auch den Aufenthalt und die Lebensweise des Grafen in der Döblinger Irrenanstalt, ins Auge fassen.

Der 9^e April 1860.

Am Morgen dieses Tages wurde das Polizeicommissariat Döbling benachrichtigt, Graf Stefan Szechenyi habe sich in Dr. Görgens Irrenanstalt in verflorener Nacht mittelst eines Pistolenschusses durch den Kopf, wahrscheinlich mit Wasserladung, getödtet.

¹ Megjelent Terzky (Terstyansky) Károly Die Glocke, Politisches Volksblattjában, az 1863 május 17—30. számokban.

² Ez tévedés 8 helyett, de a bíróság valóban csak 9-én intézkedett.

Das Wiener Strafgericht hievon benachrichtigt, entsendete unverzüglich eine Commission, welche Nachmittags 3 Uhr zur Aufnahme des Lokalausweises eintraf und Folgendes constatirte:

Man fand den Körper des Grafen in einem Lehnstuhle sitzend. Beide Hände ruhten auf den Oberschenkeln, der vordere Arm auf der Armlehne des Stuhles. Das Mordinstrument lag quer auf dem Oberschenkel und der linken Hand.

Die linke Seite des Kopfes war ganz zerschmettert, die Hirnschale lag 4—5 Schuh entfernt am Boden, das Gehirn war an den Wänden und am Plafond verspritzt.

Als Schussmaterial fand man einen Pfropf von Baumwolle und in der Gehirnmasse zerstreut mehrere Vogeldunstkörner.

Doctor Philipp Goldberg der Hausarzt der Anstalt, zu Aufschlüssen über das Leben des Grafen in der Anstalt aufgefordert, wusste, weil er erst seit einem Jahre¹ im Hause war, nur so viel zu sagen, dass Graf Szechenyi sich seit September 1848 in der Anstalt befand und damals in Folge der, in Ungarn ausgebrochenen politischen Wirren irrsinnig geworden wäre. Er habe den Verstorbenen nach bestem Wissen und Gewissen stets für geisteskrank gehalten. Indess habe der Graf in der Zeit, als er, Dr. Goldberg, mit den Functionen als Hausarzt betraut sei, nicht zu den gefährlichen oder schädlichen Irrsinnigen gehört, daher er auch eine solche Freiheit genossen, wie sie sonst keinem der Patienten gestattet war.

Der Graf hatte in der Anstalt eine eigene Wohnung mit separirtem Eingange, auch waren ihm zwei verlässliche Diener beigegeben. Allein bei diesen habe es sich lediglich um die Bedienung gehandelt und sie hatten keine besondere Verpflichtung, den Grafen so strenge wie einen Irrsinnigen zu überwachen; deshalb schliefen sie auch nicht in dem Zimmer ihres Herrn, der überhaupt in seiner Wohnung Niemanden um sich duldete.

Bichler, der eine dieser Diener, hatte seine Schlafstätte auf einem anstossenden Corridor, aus dem in das Schlafzimmer des Grafen ein Glockenzug lief. Ich selbst, erzählte der Arzt, hatte keine andere Verpflichtung, als den Grafen täglich zu besuchen, mich nach seinem Befinden zu erkundigen, und erforderten es die Umstände, ärztliche Anordnungen zu treffen.

Sonst war der Graf in seinem Privatleben ganz unbeschränkt. Er führte seine Correspondenz, disponirte über die Revenuen seines Vermögens, empfing Besuche und Gesellschaft. Auch stand es ihm frei, auszugehen, wann und wohin er wollte. Allein er machte niemals von dieser Freiheit Gebrauch und es zählte zu den Seltenheiten, wenn er einen Besuchenden die Treppe hinab begleitete oder Jemanden an ihr empfing. Eine Eigenheit von ihm war, dass er niemals in den Garten ging. Er äusserte sich mehrmals, «*die Creation wäre zu schön für ihn*».

Gefragt über seine Wahrnehmungen kurz und unmittelbar vor dem Tode des Grafen, erzählte der Arzt:

«Seit dem 3. März, wo in der Wohnung des Grafen mit möglichster Schonung seiner Persönlichkeit von der Polizeibehörde eine Durchsuchung

¹ 1859 legeleje óta, tehát kb. 15 hónapja.

stattfand, war ein völliger Umschwung in seinem Krankheitszustande eingetreten. Der frühere krankhafte Muthwille und Frohsinn wich einem täglich sichtbar zunehmenden Trübsinne, den weder Vorstellungen, noch Vernunftgründe verscheuchen konnten.»

«Acht oder zehn Tage vor seinem Tode warf er die Frage auf, ob der *Selbstmord* moralisch zu rechtfertigen sei, und sprach über die Fortdauer der Seele.»

«Ich theilte diese Auffälligkeiten dem Dr. Görgen. mit. Dieser wieder consultirte die Familie des Grafen und es ward beschlossen, den Grafen nun wie jeden anderen Geisteskranken zu behandeln.»

«Bald darauf benachrichtigte ich den Dr. Görgen, dass der Graf gegen einen seiner Söhne die Worte fallen liess: «Seine Tage wären gezählt.»

«Dennoch blieb aus mir unbekannten Gründen die Behandlung des Grafen dieselbe.»

«Wenn ihn nun die Selbstmordsgedanken überfielen, rief er unter Achzen, Heulen und Winseln: «Ich kann nicht mehr leben! Ich muss sterben.» Sein Trübsinn fand neue Nahrung durch die Nachrichten von dem Tode der Gräfin Mesko, des Baron Josika, der sein Freund gewesen, und von der Verurtheilung des Hofrathes Zsedényi.»

«Wieder nach einigen Tagen suchte ich den Grafen zu bewegen, dass er Jemanden erlaube, in seiner Wohnung zu schlafen. Es wäre diess gut, sagte ich ihm, aus Vorsorge für den Fall, als ihm etwas zustossen könnte. Er erwiderte, er wünsche, dass alles in statusquo bleibe. Ich setzte von Allem den Director in Kenntniss, aber die Dinge blieben doch unverändert.»

«Bei der Morgenvisite am 7. April schlug ich dem Grafen vor, eine Spazierfahrt zu machen; er aber wies meinen Antrag mit Entrüstung zurück. Seit diesem Momente sah ich ihn nicht mehr. Es gehörte überhaupt zu den Symptomen seines Irrsinns, dass er das gesammte ärztliche Personal für die Spione der Regierung hielt.»

«Dass der Graf im Besitze einer Schusswaffe und noch anderer Waffen war, wurde mir erst nach seinem Tode bekannt. Diese auffällige Thatsache wird jedoch erklärbar, wenn man weiss, dass die Stellung und Behandlung des Grafen in der Anstalt eine ganz exceptionelle war und bei dem ganz freien Verkehr ihm Waffen gebracht werden konnten.»

Als sodann an die Gerichtsärzte die Frage gestellt wurde, ob aus der *Obduction* sich Momente ergeben hätten, durch die mit Gewissheit oder Wahrscheinlichkeit auf «Irrsinn» oder eine «Seelenstörung» überhaupt geschlossen werden könne, antworteten dieselben:

«Die in dem Leichenbefunde angegebenen organischen Veränderungen sind theils solche, welche in dem vorgerückten Alter des Untersuchten gegründet sind, theils solche, die für jede Lebensperiode einen krankhaften Zustand darstellen. Solche letztere sind: die fibröse Geschwulst im Bindegewebe des Magens, die granulirte Beschaffenheit der Nierenoberfläche und die Nieroscyten und endlich die beiden Leistenbruchsäcke.»

«Weder die Einen, noch die Anderen berechtigen zu dem Schlusse, dass in dem Untersuchten eine Geistesstörung vorhanden gewesen sei, und zwar um so weniger, als über den Zustand des Gehirns wegen dessen völliger Zertrümmerung durch den Schuss nichts erhoben werden konnte.

Dagegen lasse sich nicht in Zweifel ziehen, dass der Untersuchte an mancherlei schmerzhaften Beschwerden gelitten habe und durch selbe bestimmt worden sei, sich in einer, durch sie bedingten Anwendung von Kleinmuth zu entleiben.»

Im Übrigen geht aus dem Befunde hervor, dass der Untersuchte eines gewaltthätigen Todes und zwar an der, durch den Schuss geschehenen Zertrümmerung des Schädels und des Gehirns gestorben sei und dass er sich diese Schussverletzung selbst beigebracht habe.

Eine Leichenfeier in Döbling.

Szechenyi's Stiefsohn, der Graf Geyza Zichy, hatte die Vorbereitungen zur kirchlichen Einsegnung seines Stiefvaters übernommen; er selbst hatte noch am 7. April von 10 Uhr morgens bis 3 Uhr Nachmittags mit diesem Schach gespielt. Szechenyi schien damals zwar sehr niedergeschlagen, sprach wenig und stöhnte oft, aber er verrieth nichts von Selbstmordgedanken. Am selben Abend spielte Szechenyi auch noch mit seinem Privatsecretär Martin Kiss mehrere Schachpartien, gewann sie der Reihe nach alle, examinierte sodann den Secretär aus dem englischen Dialogenbuch und trug ihm auf, Morgens um 10 Uhr zu kommen, wo der treue Mann nur mehr den verstümmelten Leichnam des geliebten Herrn fand.

Diess tragische Ende Szechenyi's übte auf den Secretär einen Rückschlag in furchtbarer Weise aus. Er verlebte die Tage in grösster Gemüthsaufrührung, die Nächte waren schlaflos. Am 15. April brach die Tobsucht aus und er musste in die k. k. Irrenanstalt gebracht werden. In der Nacht nach jenem Tage quälten ihn die schrecklichsten Träume. Er sah sich von Räubern und Mördern umgeben, die sein Leben bedrohten. Er versperrte sich deshalb in sein Zimmer und verweigerte Jedem den Eintritt. Erst einem Sohne Szechenyi's öffnete er auf den wiederholten Zuruf: «Aufmachen!» Dann aber schloss er gleich wieder ab, weil «die Verfolger an der Thüre lauerten», wie er in grosser Aufregung und Seelenangst bemerkte.

Vergebens suchte der junge Graf Herrn Kiss zu beruhigen, der von Minute zu Minute aufgeregter wurde, nun den Grafen selbst für seinen Feind hielt und es diesem nur mit grösster Anstrengung gelang, die Thür zu öffnen und Leute herbeizuziehen.

Die nächste Nacht, welche Herr Kiss in der Irrenanstalt zubrachte, verging noch schlimmer. Kiss sprang aus dem Bette, polterte an der Zellenthr, schrie um Hilfe, und als die Wärter kamen, hielt er sie für seine Mörder. Es musste ihm die Zwangsjacke angelegt werden; nach einigen Stunden wurde er aber ruhig. Morgens darauf konnte er nicht begreifen, wie er sich durch einen Traum zu solchen Handlungen habe verleiten lassen.

Nach dem Ausspruche der Ärzte litt Kiss an Epilepsie, welche in melancholischen Wahnsinn überging, nachdem die erwähnten deprimirenden Gemüthsaffecte eingetreten waren.

Das Leichenbegängniss des einst in Ungarn und in der civilisirten Welt hochgefeierten Stefan Grafen Szechenyi fand Dienstag den 10. April 1860 zur Mittagsstunde in der grössten Einfachheit statt. Ein, mit einem Kreuze geschmückter Sarg schloss die sterblichen Überreste des Mannes

ein, der so lange vergebens um den Frieden seiner Seele, um das Licht des klaren Geistes in der Nacht seines Wahnsinns gestritten hatte. Nun hatte er den Frieden gefunden, und die kleine Versammlung von vielleicht 50 bis 60 Menschen, welche die Kirche zu Döbling fasste, verharrte nach der Einsegnung der Leiche noch eine Viertelstunde im stillen Gebete. Dann ward dieser Sarg auf den Wagen gehoben, um nach *Zinkendorf* in die Familiengruft abgeführt zu werden. Sodann bestiegen die meisten Anwesenden — es waren nebst den vielen Anverwandten des Grafen die edelsten und ältesten Adelsgeschlechter Ungarns vertreten — im stummen Schmerze ihre prachtvollen Carossen, und in der Dorfkirche ward es wieder still und einsam. Der Kerzenschimmer war erloschen und die an den Wänden aufgehängenen Wappenschilder der Szechenyi's bildeten einen schneidenden Contrast zur Einfachheit dieser Gottesstätte. Es schien, als hätten jene Wappenschilder ihren besten Glanz eingebüsst, als schauten sie mit Wehmuth jenem Todten nach.

Das Leben eines grossen Mannes, — nach der Auffassung der Zeitgenossen und aus seiner Krankengeschichte.

Wie bekannt, war *Wien* die Geburtsstätte des Grafen Stefan Szechenyi (geb. 21. Sept. 1792),¹ er selbst der Sprosse einer alten ungarischen Magnaten-Familie, die unter Kaiser Leopold I. den Grafentitel erwarb und deren Nachkommen zu den besten Söhnen Ungarns zählte.

Sein Vater, Franz Graf Szechenyi, hatte sich den Dank der Nation durch die Stiftung des National-Museums erworben, das er mit Munificenz ausgestattet hatte. Der Sohn blieb nicht hinter dem Patriotismus des Vaters zurück, er suchte diesen vielmehr zu überflügeln. In seiner Jugend kämpfte er in der Armee des ungarischen Insurrectionsheeres gegen die französischen Adler. Während des ungarischen Reichstages 1825—7 verabschiedete er sich von seinen Waffengefährten, um die geistigen und industriellen Interessen seines Vaterlandes zu fördern. Er ward nun Mitgründer der ungarischen Akademie, welche er mit einem Capital von mehr als einer halben Million² Gulden Conv. Münze dotirte. Ebenso thätig wirkte er für die Begründung des Vereins zur «Beförderung der ungarischen Pferdezeitung», und hatte den regsten Antheil, dass ein ungarisches Schauspielhaus und Musik-Conservatorium zu Stande kam.³ Nicht weniger gross waren seine Verdienste um Pest's schönste Zierde, um den Bau einer stabilen Brücke zwischen Pest und Ofen. Seine, zu jener Zeit veröffentlichten Schriften, insbesondere jene über den «Credit», gaben den Anstoss zu grossen politischen und nationalen Reformbewegungen. Von da an hiess ihn ganz Ungarn den «Vater der Reform».

In dieser Periode hatte er auch als königl. Commissär die oberste Leitung der hydraulischen Arbeiten am Eisernen Thore, und noch im Spätherbste 1834 passirte das erste Schiff die gereinigte Wasserstrasse, wodurch das wichtigste Hinderniss der ununterbrochenen Verbindung Deutschlands

¹ Téves 1791 helyett.

² Téves 60,000 helyett.

³ Ez téves.

mit dem Schwarzen Meere hinweggeräumt war. Auch die Theiss-Regulierung, die Pester Dampfmühle und andere nationale Unternehmungen fanden an Szechenyi einen warmen und thätigen Freund.

Auf dem Gebiete der *praktischen* Reform erhielt sich der Graf, selbst als die Revolution des Jahres 1848, ihre Offensivstösse gegen alles Bestehende führte und mit den neuen Situationen neue Menschen kamen; er wurde damals zum ungarischen Minister der Communicationen und der öffentlichen Arbeit ernannt.

Allein auf dem *politischen* Felde überflügelte ihn die demokratische Richtung der eigenen Partei, während Szechenyi Ungarns politische Wiedergeburt durch den Adel bewerkstelligen wollte.

Der Riss zwischen Szechenyi und seinen Gegnern war schon damals unausfüllbar geworden, als es der Schlaueit und der oratorischen Begabtheit *Ludwig Kossuth's* gelang, der Führer der liberalen Partei zu werden. Auf dem Reichstage 1847—8 kämpfte der Graf beharrlich, aber vergebens, als Deputirter von Wieselburg in der untern Tafel gegen den gleichfalls in das Unterhaus geschickten schlagfertigen Kossuth, der in der Zeitströmung den besten Verbündeten fand.

Gleich anfangs der Märzrevolution sah Graf Szechenyi, wohin das Ziel des Strebens gerichtet sei, und schon damals hielt er das Unglück seines Vaterlandes fast für besiegelt. Als aber im October die Revolution den Bruch mit Österreich offen herbeiführte, als der Würgengel des Bruderkrieges über das tollgehetzte Land hinfuhr, da brach der Kummer über Ungarns drohende Zukunft dem edlen Grafen das Herz, und *Paul von Balogh*¹ Szechenyi's Arzt und bewährter Freund, geleitete einen armen Irrsinnigen in die Döblinger Heilanstalt des Dr. Görge.

Herr von Balogh, der Hausarzt des Grafen durch zwanzig Jahre, lässt uns zuerst einen Blick in das Seelenleben Szechenyi's zu einer Zeit thun, wo seine Psyche nicht mehr frei schien..

«Im Jahre 1848.», erzählt er, «wurde ich einmal nach einem abgehaltenen Landtage zum Grafen gerufen, den ich sehr aufgeregt fand. Er durchlief seine Säle mit hastigen Schritten, stiess mit Kopf und Händen an die Mauern und klagte über die unseligen Zeiterscheinungen, welche er sich allein zuschreiben wollte. Seine Aufregung war so gross, dass er Miene machte, sich zum Fenster hinabzustürzen.»

«Ich beredete ihn, Pest zu verlassen und sich einen andern Geschäftskreis zu wählen. Meine Absicht war, ihn nach Wien zu führen², und er bat mich, ihn dorthin zu begleiten.»

«Schon während der Reise gab er wiederholt seine Geisteszerrüttung zu erkennen.»

¹ Almási Balogh Pál homeopatha orvos.

² Ez téves. Tasner 1848 szept. 5-én ezt írja Lunkányi jószágigazgatónak. «Remélem, hogy mire Ön e leveletem veszi, grófunk, ki Balogh Pál homeopata orvos úr kíséretében ma utazott el, már szerencsésen megérkezett Czenkre.» Ez azt bizonyítja, hogy Balogh eredetileg Czenkre akarta kísérni Széchenyit, de vörösvári és esztergomi viselkedése miatt változtatta meg az eredeti tervet.

«Bei *Vörösvár* lief er, als er den Wagen verlassen hatte, so rasch über die Felder, dass ich und seine Dienerschaft ihn kaum einholen konnten. Er liess sich jedoch bald besänftigen und wir konnten die Reise fortsetzen. Später bemerkte ich, dass er aus der Brusttasche einen Dolch hervorzog; als ich ihn bat, mir den Dolch zu überlassen, weigerte er sich dessen, versicherte mich aber, dass er sich kein Leid anthun werde. Bald darnach gab er mir freiwillig den Dolch.»

«Während der Fahrt war der Graf ziemlich ruhig. Er erzählte mir Vieles aus seinem Leben, und nur selten bemerkte man an ihm eine Aufregung.»

«Zu *Gran* verliess Graf Szechenyi während des Mittagessens die Tafel des Gasthauses, an der wir speisten. Er sagte ganz gelassen, er komme gleich zurück. Er kam aber nicht und ich stürzte fort, um ihn zu suchen. Nach längerer Zeit fand ich ihn in der langen Allee zu *Gran*, wo unsere Wagen standen. Zugleich theilte mir der Kammerdiener mit, dass der Graf aus dem Wagen eine Pistole nahm und Miene machte, sich zu erschiessen. Es wäre aber gelungen ihn davon abzuhalten.»

«Ich versuchte, den Grafen durch einen Spaziergang in der Allee zu zerstreuen, was mir Anfangs zu gelingen schien. Plötzlich wollte er einem sonnigen Platze gegen das Amtsgebäude hin zuschreiten, was ich, im Interesse seiner Erregtheit, zu vermeiden wünschte und ihn deshalb unter den Arm nahm. Er aber riss sich los, lief auf das Donauufer zu, erreichte die Schiffsbrücke und stürzte sich in den Strom.»

«In dieser entsetzlichen Situation rief ich ein stromabwärts kommendes Frachtschiff zu Hilfe; wirklich setzte dasselbe einen Kahn aus, und der Graf wurde aus dem Wasser geholt.»

«Als er sich sodann umkleidete, sagte er: «Was habe ich jetzt für eine Dummheit gemacht; die Leute wissen hier alle, dass ich ein guter Schwimmer bin.»

«Er war auch nicht untergesunken, sondern die Fluthen hatten ihn getragen.»

«Der Graner Vicegespan und einige geistliche Herren suchten nun den Grafen zu bewegen, dass er im Primatial-Gebäude übernachtete. Aber kaum war er dort untergebracht, so wurde er neuerdings unruhig und bestand auf der Weiterreise.»

«Tags darauf kamen wir nach *Raab*. Ich avisirte unsere Ankunft nach Zinkendorf und liess die Frau Gräfin zu einem Besuche ihres Gemals einladen, der auch Abends vor sich ging. Denn während des Tages hatte der Graf ununterbrochen gelärmt und um sich herumgeschlagen; die Dienerschaft durfte ihn keinen Augenblick verlassen.»¹

¹ Erre nézve világot vet Kautz Gyula következő feljegyzése: «1848 szeptemberben Győrött átszállítatván (Szechenyi) Bécsbe, miután Esztergomnál a gőzhajóról (ez téves!) a Dunába ugrott, de kimentetett volt, Újvárosban az átyám patikája közelében a Bárány vendéglőben kísérvőjével, Balogh orvossal megszállott és ekkor a hotelcselédiség, mely csitító orvosszerekért jött hozzánk, de meg a hotelbirtokos (Marcher) állítása szerint is Szechenyi folyton örületi rohamokat szenvedett, úgyhogy az ágyhoz kellett egyideig költözni.» (Földes Béla: *Kautz Gyula emlékezete*. 1911. 5. 1.)

«Die Gräfin wünschte ihren Gemal nach Wien zu begleiten, was der Graf jedoch verweigerte.»

«Während der Fahrt nach *Wieselburg* war der Graf, zwar sehr unruhig, jedoch kam es zu keinem Wuthausbruche. Aber in *Wieselburg* sprang er abermals aus dem Wagen und durchrannte unter Lärmen und Geschrei die Hauptstrasse. Als er eingeholt wurde, schrie er, dass er «brenne,» und gerieth in eine solche Raserei, dass man ihn mit Handtüchern an Händen und Füßen binden musste. Er wurde in diesem Zustande in ein Bett geschafft, und die Anwendung von kalten Umschlägen milderten den Paroxismus dergestalt, dass man die Reise nach Wien in einer ziemlich erträglichen Situation zurücklegen konnte.»

«Allein kaum war er bei Dr. Görgen in das für ihn bestimmte Zimmer eingetreten, so erneuerten sich die Wuthanfälle in einem so hohen Grade, dass man ihm die Zwangsjacke anlegen musste.»

«In ersterer Zeit verschlimmerte sich nun sein Zustand dergestalt, das er Niemanden sehen und nicht einmal sprechen wollte.»

Dr. Balogh hob vom Standpunkte der Wissenschaft als Ursache der Geisteszerrüttung Szechenyi's hauptsächlich den Umstand hervor, dass es der Ehrgeitz des Grafen nicht vertrug, zu sehen, wie sein Einfluss auf die Nation durch L. Kossuth von Tag zu Tag geschwächt wurde. Diese Missstimmung habe sich dann zusehends gesteigert, als er in dem ungarischen Ministerium fast immer in der Minorität blieb und die ungarische Sache jene bekannte unglückliche Wendung nahm.

Aus den Aufzeichnungen des Dr. Goldberg über den Grafen.

(Vom Jänner 1859 bis Anfangs April 1860.)

Als dieser Arzt in die Döblinger Privat-Irrenanstalt trat, befand sich Graf Szechenyi bereits 10 Jahre und einige Monate in derselben. Eine Krankengeschichte über ihn oder sonstige bemerkenswerthe Aufzeichnungen hatte er nicht vorgefunden.

Er selbst theilte seine Aufzeichnungen in solche, welche das *körperliche* Befinden, und solche, welche das *geistige Leben* des Patienten zum Gegenstand hatten.

Der Graf hatte, schrieb er nieder, eine drei Zoll lange Narbe, welche von einer im Duell erhaltenen Säbelwunde herrührte. Die Folge davon war, dass das *rechte Auge*, an welchem er den Schuss anbrachte, an «Thräenträufeln» litt.

In seinen letzten Lebensjahren war er bis auf wenige Wurzelreste vollständig zahnlos, wodurch, weil ihm das Essen beschwerlich wurde, häufige Verdauungsbeschwerden entstanden.

Des Nachts litt er oft an Angst- und Beklemmungszuständen in der Herzgegend, dann war und blieb der Puls noch des Morgens internirend, es setzte nämlich manchmal jeder neunte, manchmal jeder zehnte Pulsschlag aus.

Das grösste Leiden des Grafen waren aber seine ausdauernden *Stuhlverhaltungen*, die, wie er selbst sagte, einmal in Constantinopel durch 40

Tage¹ gewährt haben sollen. Er litt auch an einem beiderseitigen freien Leistenbruche und bei der Section konnte ich die *Schlaffheit* seines Herzfleisches und die, durch zahlreiche, Nuss- bis Hühneraugengrosse Cysten degenerirte rechte Niere gewahrt werden.

«Es ist hier der Ort,» fährt Dr. Goldberg fort, auf die *geistigen Eigenschaften* Szechenyi's übergehend, jene zahlreichen geistigen Vorzüge hervorzuschicken, welche die *allgemein irrige Meinung von der Integrität der psychischen Functionen* des Grafen erzeugten und aufrecht hielten.»

«Der Graf war nicht allein gesprächs- und umgangsfähig, sondern er besass zur Zeit, als ich ihn kennen lernte, trotz seiner Krankheit, viele, selbst bei vollkommen gesunden Personen selten anzutreffende geistige Eigenschaften, welche ihn vernünftiger erscheinen liessen, als manchen Gesunden und auf denen er, wenn er wollte, seinen Besuch anzuziehen und zu fesseln verstand.»

«Er verband mit einem reichen Vorrathe anmuthiger Geschichtchen eine Grazie und Feinheit des Ausdruckes, einen fast immer schlagfertigen Witz, eine Fülle von Menschenkenntniss, eine oft überraschende Schnelligkeit des Urtheils, eine Gewandtheit und Zartheit in der anspielenden Rede-weise, eine oft geistreich rhapsodische Vortragsform, eine überaus lebensvolle Mimik, dabei oft jenen Ausdruck des Wohlwollens, der Menschenfreundlichkeit und der Selbstverleugnung, die zumal beim ersten Eindruck auf den Ankömmling so bezaubernd einwirkte, dass es die Behauptung des Irrenarztes Guislain²: *«Es gibt Geisteskranke, bei denen die Trennungslinie zwischen Weisheit und Narrheit schwer zu ziehen ist,»* auf ihn volle Anwendung finden konnte.»

«Sobald er sich aber gehen liess und nach längerer Beobachtung traten nachfolgende Symptome hervor, welche ich hier gruppenweise zusammengestellt und durch Beispiele beleuchtet habe.»

Von den Symptomen eines armen Irren, der einst ein gefeierter Volksmann war.

Graf Szechenyi lebte selbst in jener Besserungs-Periode, in welcher ich ihn kennen lernte, in dem Zustande einer gewissen *allgemeinen Exaltation*, der sowohl mit seinem Range, seinem Stande und Alter, als auch mit seinem staatsmännlichen Charakter im Widerspruch war.

Es charakterisirte sich dieser Zustand durch jene, so vielen Geisteskranken eigene *Redseligkeit*. Er sprach oft stundenlang fort, ohne einen Andern zum Wort kommen zu lassen, und darunter in anziehenden, geistvollen Eigenheiten; aber der *leitende Gedanke* fehlte. Er sprang unaufhörlich von einem Begriff auf den andern, liess ganze Sätze unvollendet und verlor sich stets in den Verzweigungen neuer Begriffe.

¹ Ez az első dunai útjában történt meg vele. 1830 szept. 1-én ezt írja ugyanis Naplójában: «Gestern sind es 43 Tage, dass ich das erstmal wieder eine natürliche Öffnung hatte.» A 43 azonban téves 34 helyett.

² Guislain Joseph G. (1797—1860) genti híres elmeorvos és egyetemi tanár, aki számos szakművével úttörő volt az elmegyógyászat terén.

Sehr oft musste es eine und dieselbe Person über sich ergehen lassen, die nämlichen Anekdoten, Witze, Bemerkungen, Deductionen unzählige Male zu hören, wobei er keine Unterbrechung duldete, oder dass man ihm widersprach.

Manchmal war er von einer *Vorlesesucht* befallen. Da las er denn Alles, was eben vorlag, z. B. die Tagesblätter, bis zur letzten Zeile, Leitartikel, die Neuigkeiten, die Ernennungen, Abgereiste, Theaterzettel, Kundmachungen, Licitationen, und Alles in jenem, dem Geisteskranken eigenthümlichen, monotonklappernden Tone, ohne Rücksicht darauf, ob das Alles auch den Zuhörer interessire. Ich hatte oft nach Beendigung meines ein- oder zweistündigen Morgenbesuches bei ihm, in Folge der, seinem Gespräche schuldigen Aufmerksamkeit und des meistens fruchtlosen Bemühens, den Faden des Gespräches festzuhalten, das Gefühl in mir, als ob ich geistig gerädert worden wäre.

Er besass ferner, die bei so vielen Geistesgestörten vorkommende *Schreibseligkeit*. Er schrieb unendlich viel; er fühlte sich nur dann wohl, wenn er vom frühen Morgen bis gegen 10 Uhr geschrieben hatte. Er schrieb Briefe über Kleinigkeiten, die weit kürzer mündlich abzumachen waren. Er beschrieb, bekritzelte, versah mit Randglossen jedes Buch, das man ihm borgte. Seine Aufsätze enthielten zwar originelle, mitunter herrliche Gedanken und witzige Bemerkungen, aber sie strotzten auch von Tautologien und überflüssigem Gerede. Dabei klagte er über seine oft und plötzlich eintretende Gedächtnisschwäche.

Zuweilen gab er sich einer excessiven Heiterkeit hin, welche an das Kindischwerden gränzte und weder mit seinem Alter, noch mit seinem Stande und Range harmonirte.

In solchen Momenten empfing er den Eintretenden mit Geschrei, Pantomimen und grotesken Geberden, wurde muthwillig, ja ausgelassen oder parodirte selbst schalkhaft den feierlichen Anstand des Magnaten. Diese excessive Heiterkeit schlug aber ebenso oft in jenen plötzlichen Trübsinn um, den ich an späterer Stelle schildern werde, und in dieser Co-Existenz zweier, so diametral entgegengesetzten Gemüthslagen lag eben das Krankhafte.

In dieser, an das Kindische streifenden Heiterkeit unterhielt er sich mit allerlei Spielereien, Alfanzereien, Figürchen, welche Nuditäten vorstellten, und wer ihm dergleiche Dinge brachte, konnte ihn überglücklich machen.

Er hatte eine unwiderstehliche Vorliebe für *Cynismen*.

Sein Geist war ein unerschöpfliches Arsenal von dergleichen Anekdoten und er wiederholte dieselben Zoten oft bis zum Überdruße.

Sein Geist bedurfte eines steten Scenenwechsels, seine Sinne eine stete Anregung. Er umgab sich daher mit der grösstmöglichen Anzahl grellen bunten Farben und Gegenstände.

Die von ihm gesammelten verschiedenen Gegenstände, als: Möbel, Uhren, Dosen, Schachfiguren, Karrikaturen, Zerrbilder, Tintenfässer, Kappen u. s. w., meist in absonderlichen Formen, geben hiezu einen Beleg.

Seine beliebteste Kopfbedeckung waren einige Kappen aus rothen Papierstreifen geflochten; er selbst pflegte sie «Narrenkappen» zu nennen.

Sein krankhafter Thätigkeitstrieb, seine Hast nach Beschäftigung der Sinne, sein Bedürfniss nach Lärm und Geräusch führte zu allerlei Absonderlichkeiten. So spielte er bis spät in der Nacht hinein *Schach* und *gleichzeitig* auf dem Csakany (eine Art Clarinette), eine und dieselbe Melodie unzählige Male nach einander. Er hatte 10 bis 12 Uhren, darunter fünf Schlaguhren; die letzteren richtete er absichtlich etwas different, damit er sie in der Nacht eine nach der anderen schlagen hören könne. «Ich muss mich betäuben, denn mein Herz ist Krank», pflegte er dann traurig zu sagen.

Allein dieses hing mit seiner Nervösität zusammen. Er schlief sehr wenig, litt oft an völliger Schlaflosigkeit und ging dann bis gegen Morgen unruhig auf und nieder. Kleinigkeiten erschreckten ihn und brachten ihn ausser Fassung. Als er eines Abends in das Vorzimmer trat und dort seinen Wärter vom Canapee aufstehen sah, wo er ihn vielleicht nicht vermuthete, stürzte er vor Schrecken auf den Boden und belohnte sodann den zu Hilfe Eilenden mit Fusstritten. Am nächsten Morgen erzählte er mir ganz traurig diesen Fall mit der Schlussbemerkung: «Sehen Sie, wie krank ich bin! Wie kann ich also in der Welt leben?»

Wenn er gegen mich im Schachspiele eine Figur einbüste, wurde er zuweilen grob und wild; aber Morgens darauf pflegte er dann im rührendsten Tone zu mir sagen: «Ich war gestern wieder recht unartig gegen Sie. Oh! ich bin krank, sehr krank».

Während er bei guter Laune gegen Jedermann wahrhaft rührend, gültig, leutselig und liebenswürdig war, war er anderseits gegen dieselbe, ihm sehr liebgewonnener Person tagelang erstaunlich boshaft, wirklich peinigend und tief verletzend. «Ich taquinire gern, ich muss immer Jemanden haben, an den ich wage», pflegte er dann zu sagen.

In solcher Stimmung begleitete er die beleidigendsten Worte, die schwersten moralischen Misshandlungen mit höhnnenden, nachahmenden Geberden; diese krankhafte, überreizte, gallige Gemüthsstimmung dauerte meistens einige Stunden oder Tage.

Seine *Panthasie* war im hohen Grade *überreizt* und erging sich gerne in düsteren schauervollen Bildern.

So sprach er einmal in meiner Gegenwart mit seiner Gemalin und seiner Schwester, ohne Rücksichtnahme auf die zartere Natur der Frauen, von Leichnamen und deren Schicksal und entwarf in so grellen Farben und in so starken Ausdrücken das Bild des menschlichen Verwesungsprozesses, dass die beiden Damen schauernd zusammenfuhren.

Mit dieser Schauerbilder-Manie war anderseits eine Neigung zur Schwärmerei verbunden. Diess zeigte sich in seinen Reden über das «Karthäuserleben» und in seinen herrlichen, doch unpraktischen Ideen über Gräberschmuck.

Zuweilen liess er sich den Instrumentenmacher Cziegler holen; dieser musste ihm gewöhnlich auf der Flöte eine gewisse Lieblings-Melodie vortragen, welche den Kranken jedesmal in einen sichtbaren Zustand seliger Verückung versetzte. Sein Blick war nach Oben gerichtet, seine Arme bewegten sich automatisch nach aufwärts; — eine Scene, die mich jedesmal unaussprechlich tief bewegte.

Und nun einige Beispiele von seinen zahlreichen Excentritäten und Bizarrerien.

Er fasste den Plan, ein grossartiges Weingeschäft zu errichten und schickte einen jungen Mann, der als Cavalier erzogen ward und welchem jede Geschäftskennntniss fehlte, in die Weingebirgsgegenden von Ungarn, um Wein einzukaufen, und war dann sehr aufgebracht, dass sein junger Weinreisender unpassende und zu theure Einkäufe gemacht hatte.¹

Einem andern jungen Manne, den er zur Mässigkeit bekehren wollte, disputirte er allen Ernstes die Schwindsucht auf und nahm es mir sehr übel, dass ich mich seiner Ansicht nicht anschliessen wollte. Als darnach jener sein sollende Schwindsuchts-Candidat, um den Grafen vom Gegentheil zu überzeugen, von einem in Brustkrankheiten rühmlichst bekannten Arzte der Lebensversicherungs-Gesellschaft «Anker» ein Gesundheitszeugniss vorwies, wurde der Graf über diese Gegenbeweisführung sehr aufgeregt und prognosticirte aus diesem Actenstücke den Ruin jener Gesellschaft.

Ein englischer Sprachmeister, welcher den Grafen öfters besuchte, hatte sich als diätisches System herausgebildet, nichts als Brot zu geniessen, und nahmentlich nur solches, welches aus einem, von der Kleie nicht gereinigten Kornmehle gebacken wurde.

Er brachte dem Grafen solches Brot und auch jenes Buch, welches über dieses Heilsystem geschrieben ward. Alsogleich liess sich der Graf solches Brot backen und machte von der sonderbaren Cur insoweit Gebrauch, dass er nebst seiner gewöhnlichen Kost einige Wochen lang jeden Abend beim Schachspiel zwei Pfund dieses schwer verdaulichen Brotes genoss, bis er davon sehr leidend wurde und plötzlich bemerkte, dass der Sprachmeister keineswegs blühend aussah. Als dieser ihm überdiess eingestand, dass er nebst jenem Brote auch noch Dateln und Feigen verspeise, liess der Graf die ganze Broteur fallen.

Zu einer andern Zeit fiel es ihm ein, den Rustan, unseren alten, sehr herabkommenen Haushund, in die Cur zu nehmen. Er liess ihn in sein Speisezimmer kommen, gab ihm täglich sechs Gran Brechweinstein ein, liess ihn von seinem Wärter klistiren und stattete mir täglich über diesen seinen Patienten einen förmlichen Bericht ab, bis endlich das Thier verendete.²

In seinem Geiste und Gemüthe gaben sich die grössten Widersprüche kund, so wie sein Urtheils-, wie sein Empfindungsvermögen oft über einen und denselben Gegenstand widersprechende Gegensätze zeigte.

Er quälte *Diejenigen* am meisten, die er liebte und am meisten und barbarischesten quälte er *sich selbst*.

Er war in einer Person ein grosser *Menschenfreund* und ein grosser *Misanthrop*, sah zuweilen, gleich *Rousseau*, im Menschen nur das *sittliche Ideal*, und zuweilen hatte er nur Sinn für die *Schwächen und Schatten-seiten* der Menschheit und sah, wie *la Rochefoucauld*, im Menschen nur den *unverbesserlichen, materiellen Selbstling*.

¹ Ezt igazolják Széchenyi naplófeljegyzései (1859 XII. 28) és ekkori levelei.

² Ennek nyoma is megvan Naplójában (1860 I. 27., II. 7., II. 14.).

Er fürchtete seinen Tod und hasste sein Leben. Er hütete ängstlich seine Gesundheit, schützte sich durch viele Hüllen vor Verkältung, ersann diätische Curen, wiederholte unzählige Male die Gründe, die im Interesse seiner Familie und seines Vaterlandes sein *langes Leben wünschenswerth* machte und dennoch wohnte in der Tiefe seiner Seele der *Selbstmordgedanke* und mit demselben Sinn, den er auf die Erhaltung seines Lebens verwendete, vorbereitete er längst und heimlich dessen *eigenhändige Zerstörung*.

Es zeigten sich bei ihm auffallende *Unklarheiten in seinem Bewusstsein*. So sagte er einmal im Bewusstsein seiner Krankheit mit schmerzlicher Miene zu mir: «Ich habe nur *lucida intervalla*», und bewies daraus die Nothwendigkeit seines Aufenthaltes in der Irrenanstalt, und ein anderes Mal, als er mir in seinem Unmuth nahe getreten war: «Ich bin ja ein Narr!» Aber wieder ein anderes Mal beklagte er sich darüber: «*Dass man mit ihm so spreche, als wenn er wirklich ein Narr wäre*», und faktisch that er alles Mögliche, sich den Hausgesetzen zu entziehen, um vor der Welt *nicht als Narr zu gelten*.

Er liebte unter allen lebenden Menschen am meisten seine Gattin. Besuchte sie ihn, zog er seine prachtvollsten ungarischen Kleider an und ging ihr freudestrahlend und wie verklärt, die Treppe hinab entgegen, war gegen sie unerschöpflich in Aufmerksamkeiten, sprach zu mir von ihrem beglückenden Wesen oft in den überschwenglichsten Ausdrücken und dennoch sagte er in einer seiner Trübsinnsstunden, dass er seine Gattin nicht liebe, sie nie geliebt habe und dass seine Liebe nur Egoismus gewesen sei.

Wie so viele Geisteskranke litt auch der Graf an dem *Verfolgungswahne*, auf den er immer zurückkam und gegen welchen alle Gegenvorstellungen nutzlos waren.

So befürchtete er z. B., es werde sich endlich doch noch ein armer Assistent finden, der ihm für 20,000 fl Gift in der Suppe beibringen werde, malte den ganzen Bestechungsvorgang aus und was alles dieser Assistent zu seiner Verteidigung vorbringen werde, auch fragte er wiederholt, ob aus seinem Zimmer nicht ein geheimes Hörrohr in die Wohnung des Dr. Görgen ginge.

Seine krankhafte *Gemüths- und Willensrichtung*, die auch während der Besserungsperiode in einzelnen Momenten zum Durchbruch kamen, äusserten sich in folgenden Symptomen:

Öfters zeigte sich bei ihm ein gestörtes *Gemeingefühl*, ein sich mit Traurigkeit und leidvollen Gesichtszügen kundgebendes, allgemeines Missbehagen, welches er in seinen mündlichen und schriftlichen Äusserungen, mit unzähligen Synonymen, doch immer gleich schilderte. Solche Redensarten waren: «Ich habe das Gefühl eines Kastens, der aus dem Leim geht», — «Hier geht ein Schräuber los, dort geht eines los», — «Mit mir wird's bald aus sein». — Beim Auskleiden pflegte er seinen Körper anzusehen und dann zu sagen: «Was ich für ein alter, miserabler Kerl bin» — oder «ich bin ein altes Pferd, dem Sie, Doctor, die Läuse aussuchen müssen.»

Dazu kam die Furcht, dass ihn der Schlag treffen möchte, die Schilderung von Herzbeklemmungszuständen, die er zuweilen Alp zu nennen

pflegte (ein Zustand, welchen *Flemming*¹ die Praecordialangst nennt und welche so häufig bei der Melancholie vorkommt).

In solchen Gemüthslagen redete er dann gerne von seinem sichern und baldigen Tode, sprach auch oft und entschieden aus: «Aus diesem Hause gehe ich nicht mehr heraus, da wird man mich als Leiche heraustragen. Nach Zinkendorf gehe ich nicht mehr, ausser in meine Gruft.» Ich muss an dieser Stelle bemerken, dass der Graf wirklich das Haus nicht verliess und nicht einmal zu bewegen war, einen Gang in den Garten zu machen.

Die moralische *Selbstscheu* und rigorose *Selbstbeurtheilung*, mit der sich der Kranke in den ersten Monaten so eingehend beschäftigte, war eine stete Quelle seiner Gemüthsleiden. Wenn auch sonst selten, so doch sicher in diesem Krankheitsfalle bewährte sich vollkommen *Kant's* Ausspruch: «Beobachten seiner selbst führt leichtlich zur Schwärmerei und zum Wahnsinn».

Von leichten Vorwürfen und dem Gefühle der Selbstunzufriedenheit über seinen früheren Lebenswandel und über die «Ausschweifungen vom Pfade der Tugend» (wie er sich in seinem Testamente ausdrückte), kam es sodann zu den Ausdrücken der Reue und innerer Qual, und ein tiefer physischer Schmerz gab sich in seinen Gesichtszügen, wie in seiner weinerlich bewegten Stimme zu erkennen. Dann folgten die übertriebensten Selbstanklagen, Vorwürfe über Jugendfehler und allerlei ascetische Redensarten, ja sogar Schmähungen über seine moralische Person.

Im Zusammenhange mit dieser Selbstpeinigung stand schon jener *Lebensüberdruß* und *Lebenshass*, welcher schon in seinem Codicille im Jahre 1841 Ausdruck fand und am schärfsten durch die Stellen hervortritt: «Mein Kopf werde vom Rumpfe getrennt, damit ich nicht noch einmal, und wäre es nur auf einen Augenblick, zu diesem Leben erwache, — car je deteste mon existence».

In derlei trüben Stunden vermochte ihm nur die Erinnerung an seine gemeinnützigen Schöpfungen, der Besuch seiner Familie und alter Freunde, seine Beschäftigung und die Hoffnung auf eine bessere Zeit einen moralischen Haltpunkt zu geben.

Selbstmord-Ideen äusserte er schriftlich in einigen, zu verschiedenen Zeiträumen an Frau Görgen gerichteten Briefen, und in einem derselben, wo er sagt: «Hätte ich keine so zahlreiche Familie, längst würde ich meinem verhassten, trostlosen Leben ein Ende gemacht haben, — das kann man in jeder Lage des Lebens mit festem Willen immer, — dass ich es bis jetzt nicht that, verdanke ich der Schonung, der Humanität, der Liebenswürdigkeit, mit der man mich bei Ihnen behandelt — und das werde ich zu meinem letzten Athemzuge nicht vergessen».

¹ *Flemming* Károly Frigyes (1799—1880) német elmeorvos, a német elmeorvosok szövetségének elnöke, a német pszichiatria kiváló képviselője. Igen sok értekezést, tanulmányt írt szakmája köréből és ilyenmő folyóiratot szerkesztett.

Die Stelle nun: «das kann man in jeder Lage des Lebens» ist wohl hinlänglich bezeichnend für die Macht, welche dieser krankhafte Gedanke auf ihn ausübte.

In seinen Gesprächen mit mir kam jedoch die «Selbstmords-Idee» erst in den allerletzten Tagen zum Vorschein.

Ich gehe nun, auf die Verschlimmerungs- und Rückfallsperiode des Grafen über; sie beginnt am 3. März und endet mit seinem Todestage.

Bis 17. März war sein Benehmen noch leidlich ruhig. Zwar war seine Gemüthsstimmung im Allgemeinen verändert, seine frohe Laune, sein Muthwille verschwanden und an ihre Stelle eine ernste Stimmung getreten. In diese Zeit war auch die polizeiliche Hausuntersuchung gefallen und durch sie kam er auf den Einfall, das Buch: «Aus der Praxis eines österreichischen Polizeibeamten» von A. von Felsenthal zu lesen. Es machte auf ihn einen sehr peinlichen Eindruck. Besonders beschäftigte ihn die dort geschilderte vorsichtige und unsichtbare und doch sicher gehende Methode, durch welche es gelang, gegen den Banknotenfälscher Peter v. B. . . den Beweis herzustellen und ihn den Armen der Justiz zu überliefern. Er kam häufig darauf zu sprechen und sein Misstrauen gegen die Umgebung wuchs sichtbar.

Die Tage vom 17. und 18. März waren nur zugethan, seinen Zustand zu verschlimmern. Damals hatte er einen Besuch von Regierungsrath von Felsenthal erhalten, und erklügelte aus diesem Besuche und aus jenen scheinbar harmlosen Besuchen, deren sich der Ritter v. B. von jenem Polizeibeamten zu erfreuen hatte, eine furchtbare Analogie heraus. Seine Unruhe wurde immer heftiger, sein Verfolgungswahn erhielt neue Nahrung.

Dazu kam, dass die «Times» einen Pariser Brief in ihren Spalten brachte, der ihn zum Vorwurfe hatte und in welchem von einer furchtbaren Verschwörung die Rede war, deren Actenstücke bei der Durchsuchung in seiner Wohnung aufgefunden worden wären — dazu kam der Selbstmord, des unglücklichen Baron *Eynatten* — kam die Verhaftung des Directors *Richter* der Creditanstalt. Alle diese Ereignisse führten seinem Geiste nur neue krankhafte Elemente und Impulse zu.

Unglücklicher Weise theilte man ihm diese Ereignisse mit, ohne zu ahnen, welche Nahrung dadurch der Krankheit seiner Seele gegeben würde. Auch der Tod der Gräfin Mesko und seines Freundes, des Barons Josika, sollte er damals zu beklagen haben, wobei er den Tod des Letzteren als eine Calamität für Ungarn erklärte. Aber mehr als alles erschütterte ihn die Nachricht, dass der oberste Gerichtshof das Urtheil gegen den Hofrath von Zsedényi bestätigt hatte.

Von nun (beiläufig 1. April) war sein ganzes Wesen entschieden verändert. Er vernachlässigte seine vielen kleinen Geschäfte und seine eigene Person. Ich fand ihn jetzt nicht mehr Morgens am Schreibtische arbeitend sondern entweder apathisch, abgespannt, wortkarg, verschlossen, oder aber unruhig auf- und abgehend und in Selbstklagen und Aeusserungen des Lebenshasses stossweise ausbrechend, die in einem eigenthümlichen, krankhaften, fast heulenden Tone vorgetragen wurden, und es fielen die Ausdrücke: Ich kann nicht länger leben! — Das muss ein Ende haben

u. s. w.

Trotzdem las er noch die Geschichte des italienischen Feldzuges und *Humboldt's* Briefwechsel mit *Varnhagen* und ich entnahm, dass er diese Lecture mit Interesse verfolgte.

In jenen Tagen wollte er von mir unter Anderem, ich möchte ihm meine gemachten geburtshilflichen Operationen erzählen und er hörte einigen mit grosser Aufmerksamkeit zu.

Etwa zwei Tage vor seinem Tode fragte er um meine Ansicht über den *Selbstmord* und über die Fortdauer der Seele nach dem Tode, und als ich ihn noch an demselben Vormittage wieder besuchte, sass er mit seinem Stiefsohne, dem Herrn Grafen Geyza Zichy am Schachbrette, was mich einigermassen beruhigte.

Seine Schlaflosigkeit nahm fortwährend zu, sein Appetit ab, sein Aussehen war in hohem Grade leidend. Ich bat ihn deshalb, doch einen seiner Wärter bei sich im Zimmer zu dulden, er aber antwortete: «Ich möchte am liebsten in statusquo bleiben.»

Ich hatte den Grafen am 7. April Morgens 10 Uhr zum letzten Male gesehen. Sein Tod dürfte spät nach Mitternacht erfolgt sein.

Közli: VIZSOTA GYULA.

GYULAI PÁLNAK SÜKEI KÁROLY KÖLTEMÉNYEIRŐL ÍRT, KIADATLAN BÍRÁLATA.

A barátságot, mely Sükei Károly és Gyulai Pál között a kolozsvári ref. kollégiumban szövődött, a két ifjúnak közös szenvedélye, az irodalom szeretete tette mind bensőségesebbé. Sükei hívta meg Gyulait 1847 második felében az *Életképek* munkatársai közé, mikor csábító színekkel festette előtte az «ifjú Magyarország» törekvéseit. Többször találkozott Gyulai Sükeivel 1848 nyarán Pesten is, bár elítélte Sükei forradalmi eszméit. Még közelebb jutott a két barát egymáshoz a szabadságharc leverése után 1850-ben, a pesti irodalmi életben, mikor együtt szövögették irodalmi terveiket abban az írói körben, mely Szilágyi Sándor irodalmi vállalatát támogatta. Gyulai épen Szilágyi Sándor utolsó vállalatában, a Pesti Röpívekben, támadta meg a *Hölgyfutár* füzapoétáit, kiknek ízléstelenségétől a magyar költészet igaz értékeit féltette.

Mikor Gyulai 1851 májusában Pestet elhagyta s máj. 23-án Gernyeszetre érkezett, leginkább Lévy József és Szilágyi Sándor útján keresett kapcsolatot a pesti irodalmi körökkel. Lévy a Pesti Napló munkatársa volt, Szilágyi meg 1850. évi folyóiratainak betiltása után mindent elkövetett, hogy új lap megindítására kapjon engedelmet. Jún. 10-e táján küldte el Gyulai Lévyhoz Sükei Károly *Hulló csillagok* című költeményfüzetének bírálatát, jún. 21-én pedig *Néhány nap Erdélyben* című útirajzát, hogy mindkét cikket a Pesti Napló szerkesztőjének, Bánffy Simonnak ajánlja fel. Gyulait Sükeiben az a romantikus szerelem hatotta meg, amilyent egykor Sand regényhőseiben talált; azért alkalmazta Sükei költői világára Sand

szavait, melyekben Lélia ábrándos nyilatkozataira ismerünk.¹ Joggal helytelenítette tehát Lévy Gyulaihoz 1851 júl. 3-án írt levelében a régi «nyavalygás» feldíszítését s joggal figyelmeztette Gyulait a népies alapú nemzeti költészet új irányára. Lévy egyúttal arról is értesítette barátját, hogy sem Bánffy, sem Vahot Imre, a Remény szerkesztője, nem akarták Gyulai bírálatát közölni. Gyulai azt bizonyította júl. 9-i levelében, hogy nem becsülte túl Sükeit, csak a Hölgyfutár poétáival szemben akarta érdemeit kiemelni, egyébként könnyű szívvel le mondott a bírálat közléséről. Úgy látszik, Lévytól Szilágyi Sándorhoz került Gyulai kézírata. Ezt Gyulai 1852 jan. 15-én tudta meg s azonnal izgatottan írt Szilágyinak, hogy a *Hulló csillagok* bírálatának megjelenését minden körülmények között megakadályozza. Tiltó szavait 1852 febr. 8-i levelében is megismételte, de még 1852 máj. 15-én is komolyan figyelmeztette Szilágyit, hogy a bírálatot sehol se adja ki.

A romantikus ábránd, mely Sükei költeményeiben nyilatkozott, könnyen visszhangra talált Gernyeszegen Gyulai lelkében, hiszen a vadregényes erdélyi környezetben maga is ifjúkori szerelmének emlékeit idézte maga elé, mely saját szavai szerint már csak «emlékezet s költői ábrándjának tápláléka lön». E korbéli szerelmi költészetére is a romantika félhomálya borul, úgyhogy a szerető szív bánata és öröme szinte ködfátyolon keresztül tűnik elő. Sokkal inkább uralkodott Gyulai gondolkodásán az új magyar költészet sorsa *Néhány nap Erdélyben* című útirajzában, mely a Pesti Naplónak 1851. júl. 4-i és 5-i számaiban jelent meg; itt egyrészt Petőfi szent költői hagyományának rendkívüli értékeit mérlegelte, másrészt lelkesedéssel vonta meg Arany költői egyéniségének körvonalaait. (Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*. Olcsó Könyvtár. 2009–2013. sz. 1921. 21–26. l.)

Gyulai Pálnak Sükei Károly költeményeiről szóló bírálatára itt következik.

*

Irodalmi ügy.

Hulló csillagok. Írta Sükei Károly. Pesten 1851.

E füzetke kedves tünemény s költeményeink közt, midőn egy vadcsorda barbarismusa fenyegeti költészetünk, kétszerte megérdemli, hogy ismerjék és olvassák.

Szerelmi költeményeket tartalmaz, és czíme jellemzi a költőt. Sükei költészete egy éji kép, hol az emlék és vágy álomszerű rajzaira az ábránd holdfénye világít; hol a mélézat homályán egy-egy hulló csillag sejtelme reszket, s a tűnő föllegek közt rejtélyes látomások ébrednek; hol a szél panaszaival, a vízesés búz regéihez egy merengő lélek sóhaja vegyül, ki azon állapotba találja magát, miről Sand oly szépen ír: vannak órák, melyekben

¹ Gyulai Pál Sand *Léliáját* Récsi Emil fordításából idézte, mely 1842-ben Kolozsvárott jelent meg. Az I. kötet 63. és 64. lapján Lélia így biztatja Steniot: «Vetted-e észre, Stenio, vannak órák, melyekben szeretni kénytetünk, órák, melyekben a költészet eláraszt, melyekben szívünk sebesebben ver, lelkünk felmagasodik, az akarat minden köteleit összetöri s meggy más lelket keresni, melyre kiterüljön? Hányszor... éreztem szívemet ismeretlen cél felé rohanni, alak s név nélküli boldogság felé, mi égben, légben, mindenütt ott van, mint láthatatlan szerelmes, mint a szerelem!»

szeretni kénytetünk, órák, midőn a költészet eláraszt, szívünk sebesebben ver, lelkünk felmagasodik, az akarat minden kötelekeit összetöri s meg más lelket keresni, melyre kiterüljön, egész lényünket ismeretlen cél, alak és név nélküli boldogság felé érezzük rohanni, mi égben, légben, mindenütt ott van, mint láthatatlan szerelmes, mint maga a szerelem.

Csak azt akartam kifejezni s meglehet nem elég szabatosan — hogy itt nem egy ifjú kebel forró s még ép érzéseivel, heves képzelemével, virágos kedélyével, gazdag hitével találkozunk, hanem egy csalódott s tán meg-hasonlott lélek ábrándjaival, ki még a szerelemben hinni óhajt s általa boldogsághoz jutni remél, ki inkább szereti az érzést, mint annak tárgyát, ki visszaálmódja magát első ifjúságába, de az élénk érzések és zajos szenvedélyeknek csak viszhangját hallja, s mi még csillog, nem egyéb, mint az egykor ragyogó világ halvány viszfénye.

Mindez nem annyira a költemények tárgyában nyilatkozik, mint inkább az alak- és hangban, mi költői jellemzés tekintetében lényeg. Itt kevés szó van csalódásokról, nagy szenvedésekről, örökös kínról, de minden sorból kéri a való gyűlölete, vágy az ábrándhoz, maga az ábránd, mely a romokat virágokkal akarja behinteni. Többször halljuk: nekem nem kell a valóság; ifjú élet, ifjú ábránd; és az ábrándot szívemben, hogy hitem volt, elfeledjem? ábrándozás visz engemet. Sőt magába a szóba is annyira szerelmes, hogy az alig négy ívnyi füzetkében az «ábránd» huszonháromszor, az «álom» hússzor fordul elő, mi elmaradhatott volna. Mintha el akarná feledni egész multját, hogy az emlékek ne zavarják álmodozását, mintha titkolná sebeit, hogy megifjult szívvel érezhessen, de épen innen tudjuk: mindez nem való — önámítás.

A mondottakat azért bocsátottuk elő, mert a költemények hibáinak alapja itt rejlik. Nem magáért a lélekállapotért, — ez korlátozott nézet — hanem mert az önámítás útjában áll a lelki állapot tisztá ontudatának, s ennek hiánya nem engedi a fölöttei uralkodást s így a költői színvonalra emelkedhetést. Ezért néha érzéseket szinlel s valódi hangjokat el nem találhatja, máskor átengedi magát valami határozatlan iránynak s alakatlan homályba merül, mi nem költészet, legalább nem egészséges.

Innen Sükei el nem ragad, meg nem indít: inkább álmodozásba süllyeszt. Itt nincs neki hatalmában az érzés mélysége, a képzelem ereje, az eszmék gazdagsága. Örizzék is a nagy tengerre szállani, egy szűk öbölbe marad, s itt minden birtoka: fáradt hullám, megtört szélsóhajlás, tépett felhő, borongó holdfény.

Végig olvasván e füzetkét, nem nyílt meg előttünk mély lélek, gazdag kedély, hanem meg kell köszönnünk e kincstörödékeket, e röpke momentumokat is; mert habár egy könny, egy sóhaj, rövid mélázati percz, halvány ábránd nem nagy költői érre mutatnak, de a törekvés mégis szép fogékony-ság- és ízlésre, mit segít a nagy költők ismerete a nélkül, hogy valódi remniscenciákat fűdözhetnénk föl.

Természetes, hogy e költemények közül azoknak kellett leginkább sikerülniök, melyek az említett kedélyállapot lélektani mozzanatai s úgy szólva közvetlen nyilatkoznak. És ezek sikerültek is. A rejtelmes pillanatok, egy-egy tűnő álom varázsa, az ábránd symbolicus rajzai, a szomju esengés.

és gyöngéd melázát meglepő bájjal bírnak, mit emel a sok helytt sikerült tiszta dal-alak. Úgy látszik, hogy ez gondjai legtöbbike is volt. És szerencsére; mert e nélkül eltéveszti magát, mint az *Almodám* kezdetűben, mely a sarkantyúzott képzelem s kiáradt érzés daczára is hidegen hagy, vagy az *Égi harmatban*, hol az oda nem illő harmadik stanza zavart okoz és másokban; melyeket nem tudott kikerekíteni.

Legsikerültebbek a 3-ik dal, hol boldog szerelemről álmodik, mint a hótakart föld virágos mező-madárdal- s délibábról; a 4-ik és 39-ik, melyekben a szenvedély élénken s tisztán nyilatkozik; a 10., 12., 13-ik szép hasonlataiért; a 21., mely legjobb, mennyiben egy eredeti gondolat a legszabatosabb alakban jelen meg és semmi kívánni valót nem hagy; a 23., 29., 38-ik gyöngédségükért; a 25., 31-ik a naivság és tiszta dal-alakért; a 37-ik, hol a képzelem hatalmas s mintegy megmozdul, hogy a várt leányt az érzés és természet minden bájaival megkoszorúzva, élénkbe hozza; a 42-ik és utolsó előtti, melyeknek csak az a bajok, hogy a költő küzd a nyelvvvel, s a finom árnyalatok hű kifejezése, a tiszta alak hiányzik. Ez utolsó *hajnalban délibábról* tesz említést, mi miatt a hasonlat elvész, sőt nevetséges.

Még azért is becsesek e művek, mert a kedélyes nem nálunk kissé hanyagolt. Büszkéek voltunk erőnkre, óvakodtunk az érzelgestől és beleestünk a szónoklatba, vagyunk hidegen ragyogók, szárazan elmések. A közönség nagyon is rászokott: mód nélkül szereti a declamatiót és methaporát, Vörösmarty «madárhangjait» nem bámulja, Petőfi «Négy ökrös szekere»-ére alig emlékszik, Arany «Őszszel» című költeményét feledi.

De Sukei a másik túlságba esett.

Eltéved ábrándjaiba, s innen sokszor a homály, mely nem az elborongás sötét-tisztája, a szakadozottság, mely megint nem lyrai confusio. Van még neki egy más baja is, mi mindegyiknél nagyobb és veszélyesebb: a képzelet hiú játéka s néha több mysticismus és érzelés, mennyit magyar, sőt egészeses kedély elbírhát.

Egyik dalában ábrándos, boldog szigetre vágy:

Hol a nap, mint szelíd, csöndes
Égi pásztortűz világol,
Hol a fölleg árnya fényes,
Mint habsugárból szőtt fátyol.

alább:

És hol örök ifjúságban
Halad az élet folyása,
Mint egy tündér öregének
Szájáról-szájra vándorlása.

más helytt:

Mint a szív tulvilágának
Mégfoghatlan tündére,
Titkos ábránd fátyolában
Száll az életnek földére.
A szerelem ....

újra:

A szív szent költészetének
Sejtém apotheosisát..

megint:

Elaludt a vén Duenna,
Jőj ki szépem, jőj ki már!
Vedd a mántillát magadra,
Mert hideg szellőcske jár.

Itt az éjféli, várva várak
A narancsfák árnyában,
Karsu mandolin kezemben,
Szümbe édes érzet van sat.

Vajjon ha a napot «szelíd, csöndes pásztortűz»-nek képzeljük, szebb lesz-e a tájkép? Ha a fölleg árnya is már holdfény, milyen lesz akkor a hold, melyre, úgy látszik, szüksége nincs? Aegri somnia. Az örök ifjúságnak meg-

felelő, hű s, mi itt szükséges, festő hasonlata-e a szájról-szájra vándorló rege? A szív túlvilágának az ábránd titkos fátyolában leszálló, megfoghatatlan tündére, a szív szent költészetének apotheosisa nem üres phrasisok-e, melyek még külsőn sem bírnak? Az ily epithetonok soha sem költőiek, s a nagy általánosságok nagy ürességek.

A duennán, mántillán, mandolinon nem fognak-e nemcsak a debreceni magyar, de a pozsonyi német hölgyek is nevetni? Azután az a spanyoloskodás Laukát juttatja eszünkbe, mi még rosszabb, mert jobban nevetünk. Kár volt e különben csinos románczot egy különz szeszélynek fölládozni.

Épen mert elfogulatlanul igyekeztünk ítélni, ajánljuk még egyszer e füzetkét a közönség figyelmébe. A forradalom után föllépett költők közül csak Sűkeit lehet üdvözölnünk. Ez ugyan rá nézve nem nagy bók, mert többet érdemel, de nekünk öröm, mert a szerencsétlen furulyások naponként növekednek, s türelmünk bosszankodássá és haraggá kezd válni.

Im mutatványul néhány költemény: *Majd elmondom . . . , Ágról-ágra . . . , Áttekintek . . .*

A bíráló végén Gyulai szóról-szóra leírta a három kiemelt költeményt, baráti szolgálata azonban kárba veszett. A cikk, melyet Szilágyi Sándor Gyulainak erélyes tiltakozásai következtében nem mert kiadni, a Nemzeti Múzeum kéziratárába került, ott lappangott mindeddig Szilágyi Sándor iratai között s csak most lát napvilágot, mint az érzékeny műbíráói lelkiismeretnek s korán kifejtett íróművészetnek bizonyítéka.

PAPP FERENC.

SZEMERE MIKLÓS IRODALMI HAGYATÉKÁBÓL.

(Első közlemény.)

Az alább közölt 36 levél érdekes és értékes irodalomtörténeti anyagot ad: igen sok életrajzi, korrajzi és egyéb irodalomtörténeti adat található bennük. Különös figyelmet érdemelnek Szemere Miklósnak Vachott Sándorhoz és Arany Jánoshoz írt levelei — ezek az utóbbiak legnagyobb részben Brassai Sámuellel folytatott vitájára és akadémiai tagságára vonatkoznak. Alig indította meg Arany Szépirodalmi Figyelőjét, Gyulai Pál, Salamon Ferenc és Szász Károly elvi kérdések fölött kezdtek vitát,¹ amelybe Szemere Miklós is belevegyült. Szemere fejtegetéseire Brassai Sámuel válaszolt.² Brassai támadására Szemere felelt, de Arany nem volt hajlandó Szemere cikkét egész terjedelmében közölni. Ez nagyon fájt a különben is érzékeny Szemere Miklósnak; válaszáat Sárospatakon kinyomatta s elküldötte ismerőseinek és barátainak. Szemere válaszáat Brassai újból támadta, mire Szemere végre elhallgatott.³ Akadémiai taggá való választására vonatkozó adatok találhatók Lévay Józsefhez írt levelében is. Részben komoly, részben tréfás hangon írja önéletrajzáat Erdélyi Jánoshoz intézett első levelében. Vékey Valérhoz és Darmay (Viczmándy) Viktorhoz írt levelei fiatalabb íróbarátaihoz való viszonyára vetnek világot. Szemere Miklós utolsó levele Timkó Józsefhez, ez egyszer-

¹ L. Szépirodalmi Figyelő 1861. 42., 43., 51., 52. sz.

² U. o. II. 6., 7. sz. és 1862. 19., 20.

³ A vita részletes ismertetését l. Perényi J. *Szemere M. életrajza* 1897. 67—78. l. V. ö. Fitz József: *Brassai Sámuel*. 1912. 239—247. l.

smind utolsó kézírata — halála előtti napon írta — betegségéről és szenvedéseiről nyújt szomorú képet. A leveleket a legszükségesebb jegyzetekkel ellátva közlöm szöszerint.

Szemere Pál — Szemere Miklóshoz.

Április óta, édes Miklós-kám, anni currentis, nem mártogattam tollat tintába, mert valék, istennek légyen hála, példátlanul rest; de a' restség leghatalmasabb vasmacskája hajónknak a' korszellem akarám mondani, a kormány szellem refluxusai között. Nyomtatni nem szabad, írni nem szabad, szólani nem szabad, 's ime, a' ki restecske gondolkodni, ha egyebe nem, legalább szénája, jó renden áll, 's nem retteg a' minden nóták legkeservebbikétől, az infidelitatis nótától. A' rest embernek irigylést érdemlő sors jutott; fél vállra, vagyis panyókán öltögeti magára mind az uj mind az ó embert. Tehát a' rest éljen!

Tehát éljen az én Miklós-kám is; éljen annnyival inkább, minthogy a' Szemerék nemzetséges tulajdonságát híven és pontosan igyekszik fenn tartani. De hát Bertalan¹ felől mit szólándunk? Esztendejénél több, mióta róla semmit sem tudok. Eötvös Pepi beszéle egyet és mást, hogy Bertalan a' közelebb múlt telet Párisban töltötte, hogy ősz végével visszajövendő lenne. Adják az egek, hogy szerencsésen hagyhassa el Bécsset! Azonban neki korántsem ohajtom a' restség anchoráját; legalább még most nem.

Mátka-leveledet csak magyarul küldötted meg; pedig én a' fordítást az eredetivel szerettem volna összehasonlítani. Nekem úgy látszik, hogy a' német előadás hívebb typpussal tolmácsolta lelkedet, mint a' magyar. Egyébiránt ingatag emlékezetemnek nem adhatok hitelt. Annyi bizonyos hogy a' magyarban a' humori — —² csökkenve van.

De a' kinél annyi erő, annyi szép erő van, mint Nálad, édes jó Miklós-kám, nem égre kiáltó bűn e, restségeskedni? Nem égre kiáltó bűn e, ezen szép erőket szó és tett nélkül elhalni hagyni? Halloam a' közgyűlésekben dicsőségesen szólottál. Így, így, ennek utána is; 's mindenkor és örökké. Legyen a' restség azoké, kik félszázadot keresztüléltek, mint magam. Én és a' czopf egyek vagyunk: mind a' ketten kiestünk a' divatból. Laubet olvas-tad. Nem szídtad e e' Németet azok miatt, melyeket honunk felül mond? Vagy talán Oroszt³ szíttad, kinek terra incognitójából vannak e' potomsá-gok kisöprőve? Darázsaink innen is onnan is csipdesnek bennünket, Magya-rokat, nemde? De így mi nem egresek, hanem édességre ért szőlőszemecskék vagyunk talán? Mi haszna? A' kétfejű sasnak sohasem leszünk szája izére. Punctum.

Ninácskát és a' kis édesecskét mind én mind feleségecském csókoljuk. Béla, alias Berczi, patvariáskodik. Ölelek. édes jó Miklós-kám! A' restség itt pro et contra említettett. Te is a' szerint cselekvén!

Csókollak!

Pécel, Szept. 26. 1837.

¹ Szemere Bertalan.

² Olvashatatlan szó.

³ Balásfalvi Orosz József publicista *Terra incognita. Notizen über Ungarn*. Leipzig, 1835. c. munkájára vonatkozik.

2. Szemere Miklós — Vachott Sándorhoz.¹

Aug. 1844.

De most visszatérek ön okaira, melyekkel a' poetai epistolák írására bűzdit engemet: első, hogy *később szokám meg a' verselési nyűgöt mintsem hogy azt fárasztónak ne találjam*, azonban nyomban utána teszi, hogy akár-mellyikök verselése sem tisztább enyémnél; — no lássa meg már az ember Sándorkát! alig állítja fel ellenem sakkbábját, rögtön feldönti azt egy púp-jára irányzott fricskával. Azonban, hogy rémszűk nyelvünkön nagy nyűg a' verselés azt bizony igen igen érzem. Második okának: hogy t. i. *nincs elég nyugalom a' lyrai egységhez szeszélyes kedélyem miatt* — nem mondom, hogy Jákobként kifecszamítandom csipejét s e' tekintetben inkább általános-ságban mint védelmemül hozandok fel néhány jegyzést csupán egyszerű okoskodással, mert én tanult aesthetikus nem vagyok. — A *nyugalom* 's *egyszerűség* inkább a' görög költészet' bélyege volt, a' mienk ezeknek ellen-téte; *csapongás, játék, mozgás*. A' *lyrai egység* ezekkel összefér. Vörösmarty azon darabját (címe nem jut eszembe),² melynek kezdete *«kár, hogy a' pap megkeresztelt jobb volna pogánynak»*, mint látszik e' sorból a' nyeres-ségig mérges kifakadáson kezd, holott vége ellágyulás, gyöngéd kedély. 'S ez tán hiba 's e' kedélyváltozás miatt? — pedig milly rövid e' darab! — tán nincsen egysége? Sőt igen! 's e' habzásban igen nagy érdemet látok, mentül több húrjai pendülnek meg a' *szívnek* úgy azonban, hogy azokból harmonia keletkezzék, annál nagyobb mester a' költőjök. Most tehát azon kérdés támad bennem: mit nevez ön lyrai egység hiányának verseimben a' kettő közül: azt e' ha tán csak némellyikeben egyszerre több dorombhúrt pengetek, vagy hogy e' húrokat nem bírom harmóniává vegyíteni? Hogy, az elsőbb eset lyrai egységgel ne párosulhassék, az ellen már föllyebb magyar nemesi botommal opponáltam, a' másakra nézve nincsen szavam mert korántsem igénylem, hogy valami különös compositor legyek. De hányadi-kon? Ime Erdélyi jó lyrikus 's mindamellett sem jó compositor darabjai nagyobb részében. Sárosy e' tekintetben ügyes, 's Vörösmarty is. De nállok nincsen humor, s' hol az nincsen, ottan könnyebb az egységet megtartani, mert biztosabban 's *egyenesebben* haladhatni az *egyenés* úton, mint a' jobbra balra csapongó ösvényen, melynek hirtelen fordulatai miatt könnyen föl-fordul a' költészet talyigája. A' hiba tehát mint mondtam csak abban lehetne, ha rosszul vegyitem színeimet, de nem abban, hogy több szint vegyítek egyszerre, ez nem zárja ki az *egységet*. Három különböző tájkép van előttünk: a' két első *egy elemű*. Egyik t. i. napfényes tiszta (vig vers), a másik fölleges sötét (komoly vers), a' *harmadikban* egyesül e' két különböző elem (humor), egy része napfényben, más része borúban áll. Nem lehet-e e' három különböző tájkép mindenkében egység művészi értelemben? Lehet! épen úgy, mintha ezen tájképek csupán *egy* színnel, például fekete tusschal, akár több szín vegyítékével festetnek. Mert egy különböző virágokból fűzött bok-

¹ A levél eleje és vége hiányzik.² *Névnapi köszöntés. (Laurához.)*

rétának épen úgy lehet egysége, mint van a' külön ágakra szakadt 's ismét egybefolyt pataknak. A lobogó tűz, vörös, kék, fehér színekből áll, mégis egy.

Különös előttem miért nincsen a' comicum neme mindez ideig kellőleg kifejtve az aesthetikákban, holott a' komoly annyira ki van merítve. Talán, mert az öröm gyorsan röppen el felettünk, érzelme nem olly tartós, maradandó mint amazé, 's így nem reflectál, 's tán ez okból nehezebb volt tant írni, mint a' komolyról. Mint könnyű például az *álló lovat* lefesteni, ellenben, a' vidoran szöckelő mén tagjait hibátlanul még eddig a' legnagyobb festők sem rajzolhaták le. Hiszen hány különben művelt értékű emberre akadtam én már, ki Jorik utazásában egyebet bohóckodásnál nem látott. 'S kivált a' magyart sokkal nehezkesebbnek találom, mintsem hogy a' humor szöckeléseit szerethesse. Úr isten! hiszen még néhány év előtt az egyoldalú víg verstől is borzadt sok — nemcsak olvasó, de író, sőt költő is, (mert hogy néhány víg vers például Vörösmarty Petiké-je jól fogadtatott, oka, mert tekintélyt nyert írótól jött: a' hungaricalis homo nem azt nézi *mit* olvas, hanem *kitől* olvassa). Kunos, Császár verseiről szólóban nem fogható meg: mint juthat eszébe költőnek *bordalt* írni, miután — ugymond — annyi szebb tárgy van előtte: szerelem, hazafiság. Ime költő volt, 's milly egyoldalúlag művelte ki izlését! Midőn három év előtt *«Új nő»* című tréfás darabomat Erdélyihez küldém, annyira szerette azt, hogy mindaddig *egyetlennek* mondaná költészetünkben 's e' nembeni *dolgozásra* buzdítana, 's íme megjelent az Garay ellen írt polemiámban¹ 's az olvasók 's írók — alig veszek ki három embert — nyomorult haszontalanságnak nézik, 's Sárosy például, midőn Újhelyben mutatnám neki, meg nem foghatá mint vesztegethetem időmet illyekre, (NB. utolsó stropháját magam sem szeretem; igen is szabados) holott a' nálunknál miveltebb némethon Goethe' e' nemben sokkal szabadabb, 's merem mondani durvább egyptár versét tapssal fogadta! 'S valjon nem ájult volna e el Bajza még ezelőtt 4—5 év előtt Petőfi *«Disznótörő»*-től? 'S kivált a' humor méltánylására még most egyáltalában nem számoltat olvasóink előtt, Olyan sok olvasót mint Szemere Pál, Kazinczy, Erdélyi. — — — — —

'S mi különös, gyakran maga az író sem érti önmagát. Midőn Tompa, ki eddig *maga áll* Vallomás 's Szívemhez című darabjaival a' *mélyebb humorban*, az elől nevezett verset nekem megküldé, 's én irigységtelt örömben mindazon szépet írnam neki, mit e darab csak érdemel, elcsudálkozott 's ezt válaszolá *«játszva még senki sem lett naggyá!»* Ime mennyire nem értette saját szívét! a' mély, nemes humort, melynek a' szív a legbensőbb fájdalma alapja, az elme puszta dévajkodásának tekintette. 'S próbálja látni, tegye e' két nevezett verset paralellába más két igen *középszerű komoly verssel*, 's fejemet teszem föl, hogy egész magyarhonban, öt hat embert kivévén, az utolsóknak ítélendi kiki a' koszorút. 'S milly megfoghatatlan, hogy a' humor mindaddig nem honosodhatott meg azon nemzeteknél, mellynek még tánca, zenéje is: *fény, felszökellés sötét alapról*, azaz valóságos humor, sőt humor még halotti tora is. sat. — — — — —

¹ *Óvás Garaynak mint az Emlény szerkesztőnek kényuracskáit tréfái ellen.* Hely és név nélkül.

² Két sort törölt Szemere Miklós.

3. Szemere Miklós — Vadnay Károlyhoz.

1859. sept. 2.

Ime ezen idezárt vers az, mely Pákhnál Dec. óta hever.¹ Győztem végre röstségemen s újra kijavítám, sőt meg is toldám egy új strophával. Ha mielőbb megjelenhetne, mivel elég régóta leng (Sujánszky kedvencz szava) élet és halál között — szeretném, ha nem — várjon sorsára.

Midőn egykor a' N. kállói gyűlésben nagyot szippantott tubák' pixisából a' görög Dugáli, fölkiált egy valaki «halljuk, halljuk Dugáli táblabíró úr szólni akar.» «Nem akárom, nem akárom» — dadogta üléséből félig föl-emelkedve Perikles méltatlan unokája. Mivel olykor én is szippantok a' költészet szelenczéből rám fogta — mint látom — valaki kegyetek előtt, hogy verseimet szándékozom kiadni. «Nem szándékozom, nem szándékozom».

El is késtem már én azokkal, s a' már többször említett sarkantyú is hiányzik, 's emésztí is lelkemet, hogy tömérdek versem elsikkadt. Néhány a' deési vesztett csalában maradt, leoldózva bőrészakom, melyben álltak a' nyereg kápáról, tetemesen sok pedig saját szobámból veszett oda néhány év előtt, kalács alá 's isten tudja Nőm mindenre hordván, haszontalan papiros helyett, egy ujonnan jött szobaleányunk álványomról hosszas távollétem alatt. Ez utóbbiakból kivált igen kevésre birtam visszaemlékezni, régóta ott hevert töredékek — bár több közölők már csak a végjavításra várt, lévén, a nélkül hogy évekig feljűk is tekintettem volna. S aztán test- s lélekben elröstült vagyok én már; egyáltalán nem bírok magammal s életuntságommal boldogulni. Igen igen! az a' Károlyom «aranykedélyű» poetája víg embernek tartatik és ez félig meddig való is. Való, hogy víg vagyok olykor, sőt ha rég nem látott jó baráttal jövök össze, vagy óhajtott új ismeretség villanyoz fel, gyermekes bohóskodásra is kapom olykor magamat, de való az is, hogy ha medrébe süllyed vissza a lefutott ár, a holló fehér legény kedélyemhez mérve. Víg, sőt bohó verseim? egyes kipattant szikrák mik ha kialudtak, marad magában a' sötét korom. Hiszen rokkant gebének is virgoncz lehet a csikaja.

De legfőbb oka hallgatásomnak megvallom — felette csekély népszerűségem. Eddig nemcsak hallgatással, de számtalan hátrátétellel, sőt nem egyszer impertinentiával is találkozván. A' kiadásra vagy nem adásra nézve tehát dióhéjba szorítva csak ennyit mondok: Őzet látván a bodrogekői ripők, így kiált szomszédjához: «ejnye koma be nagy nyúl!» «Nem nyúl az, de őz». «Be nagy nagy nyúl az az őz» — kiált újra a' tavak fia. Hogy Tompa, Arany, s tán Sárosy s még egy pár költő barátom által a'nyira mennyire méltanyoltatom, hogy egy két költőtársam által harmadéve a' Komlóban kiváló sajátágúnak üdvözöltetett költészetem, ez őznek sőt miután a' sajátág egyik jobb kellék ítéletem szerint — szarvasnak is beillik ugyan, de néhány szózat 's csak négyszem közt még nem közvélemény. Ez utolsó 's a' lapok híre szerint csak nyúl vagyok. Azonban ez tőlem nem szemrehányás, nem kivált a Hölgyfutár ellen, mely még legjobban fogadott valamennyi lapok közt. Természetesnek látom én azt, hogy ha valamelyik lányt például nem szépnak hirdet a' közhit, egyes néző ha szinte szépnak hinné, sem meri

¹ A mellékelt vers hiányzik.

kinyilatkoztatni. Shakespeare kissé nagyobb legény volt nálamnál 's nagyságához aránylag aligha keveseb petrezselyem koszorúkat aratott életében mint jó magam. A' barátai, vagy kritikusok által divatba nem hozott vagy a' közvélemény által föl nem kapott író bírna bár Byron szellemével — forgásba nem jött pénz — ki meri felváltani? megbukhat vele, nyakán maradhat. A közvélemény tehát nyúlának tart, mi több vén nyúlának, senki sem mer belém harapni, fél, belém törik a' foga. Mondják e példát e nem merésre? Mondok, mint ama híres lukai pap, ki sorban dorgálván székeből hiveit, végre egy iszákos vén asszonyhoz fordult. «Hát neked mit mondjak asszonyi állat?» «Ne mondjon nekem bizony tiszteletes uram» szól a' megrettent asszony. «Mondok biz én kiáltott menydörgő hangon a' pap» stb. Mondok tehát én is: Erdélyi ép így sürgtetett verseim kiadására, mint ön «Milly jók azok, milly sok oldalúak.

Én, mint irám is, az enyémekeket kísérőleg Pestre szándékoztam még Juliusban. Nőm fogai miatt kellett volna mennünk, de Weiger nevű bécsi fogorvos, ki Újhelyen Felsővidékünkön utazott, meghiusítá szándékomat, megtévén azt, a' mi miat Pestre készültünk. És jól is történt.

Való-e, hogy S. Gy.* be van fogva? Mi az a zöld(?) ördög, s ki a szerkesztője? Egyik versemet *a' falusi gazdát*, Kálmán belesapta, de reklamáltam, mert nem oda szántam. Én is Petőfivel tartok, az önkénynek csak árnyéka is föllázít. — — — — —

4. Szemere Miklós — Arany Jánoshoz.⁴

4. Jul. 1862.

Édes Jancsim !⁵

Ez már a' 4-dik level, — hármát eltéptem. Ma hajnalkor a' harmadikat gyalogemberrel postára küldtem, félóra mulva lovas legénynyel visszahozattam. Hogy meg ne sértselek: barátomat — bár én sértve vagyok általa — el is mondjam nyíltan a' mi bánt, ez nehéz dolog.

Én egy bötüt sem változtatok cikkemen! nem, mert: Br.^s azt tölem nem érdemi; nem mert: míg *őt* élességeimtől, sőt még holmi apróságoktól is megóvni igyekszel, engemet legnagyobb impertinentiától sem igyekvél megóvni. — Nekem fáj, hogy cikkét *úgy* adtad, az fáj, hogy *te* adtad úgy, — 's nemde nem is szóltam! Gondolám: azon lap, mely a neveletlenségeket *adhatta* ellenem, *adni* fogja viszont gúnyos czáfomat is, ha szinte hasonlót modorú fogna is lenni. Csak ez egyetlen föltét alatt lehettem

¹ A levél egy része hiányzik.

² Sárosy Gyula.

^s Olvashatatlan sorok.

⁴ Aranyinak Szemere Miklóssal folytatott levelezéséből megjelent 1855—57. öt darab Arany *Hátrahagyott munkái* IV. k. 105—117. és kettő 1862 u. o. 376—383. l.; a Zemplénben 1882. 44. sz. Arany levele Szemere Miklóshoz.

⁵ Válasz Arany Jánosnak 1862. jún. 29. kelt levelére. L. Arany *Hátrahagyott m.* IV. k. 379. l.

⁶ Brassai Sámuel.

képes még csak nem is kérdeni tőled: mint lehettél irántam barátod iránt oly kiméletlen?

S ime, te, ki azon nemtelen modort megengeded neki ellenem, — tőlem ellene még azt is sokallod, hogy azon modort, melyet leveledben magad is «gorombának» czimiesz, «inhumanus»-nak nevezem. Sőt még csak ezt se mondjam, «muscas captat». (Nero legyei.)!!! — «Pellengére állítani egyik dolgozótársamat, gondolj erre pajtás! ez — még sem megy!» — De az ment, hogy engemet egyik dolgozótársadat pellengére állíts! E' két sorban kijegyzéd a' Br. értékét szemedben, 's az én értékemet. — 'S e' lealázó megkülönböztetést köztem s közte még folytatod: «Brassai gorombábban támadna meg, és én tehetném czikkével hogy ki ne adjam, vagy megheréljem, miután a' tiedet közöltem a' mint írva volt; engem kárhoztatna, hogy nem vagyok iránta annyi respectussal, mint dolgozótárs iránt lenni kell» — Tehát! azt nem tehetnéd, hogy az ő válaszát ne add változatlanul, ha az enyémet szinte úgy adnád, — ellenben azt teheted, hogy az enyémet ne add változatlanul, bár az övét, mire enyém válasz, adtad. Az, hogy ő kárhoztatna, visszatart czikkem adásától. Iránta, mint dolgozótárs iránt érzed, hogy respectussal tartozol, irántam mint dolgozótárs iránt nem érzed, hogy respectussal tartoztál volna. —

Tekintve azt, hogy mindezt te írod hozzám, több bántó van rövid leveledben, mint Brassai egész cikkében! Mert magyaráznád bár ezerszer, sem mondasz itt egyebet, mint: «te oly kicsiny vagy szememben, hogy eltűrheted Br. gúnyait, ő olly nagy hozzád képest, hogy nem lehet eltűrnie a' tiedet.» De, nyilvánítod is, hogy Brassait félsz elveszteni miattam. Miután tehát engemet nem féltél elveszteni miatta, — határozottan választál közöttünk! S így én el fogok maradni örökre. El, még azon esetben is, ha czikkem adatik. Mert, valamint nem nagyobbíthatja nyilatkozatodat a' nem adás, úgy: nem enyhítheti többé az adás. — Ha azt hiszed, hogy mint író nem lehetek büszke, engedd meg, hogy mint ember az legyek! —

Állítod «némit» kitöröltél Br. cikkéből. Óhajtanám látni a kihagyásokat; — nem ismerve azokat, semmit sem lehet adnom rájuk. Ez állítás tehát engemet nem nyugtathat meg. Ha hiszed, hogy megnyugtathat, nyugtasd meg őt is illy állítással. Ekkor, mint adhattad az övét, adhatod azenyémet is. —

Neki, ki úgy ír ellenem (s minden ok nélkül, nem a leghumánosabb modorban írtam-e én S. [így] ellen?) S' Neked, ki azt adhatta, nincs jogotok engemet megróni hasonló (bár én tagadom, hogy hasonló legyen! enyém satyrikusabb, gúnyosabb, övé nemtelenebb; és? Ő kezdette, én csak visszaadom) modorom miatt! Nekem ellenben jogom van követelni, hogy ha övét úgy adtad, enyémet is így add. És pedig magadat mentegető csillagozás nélkül, mert azt irányomban sem tetted. E követeléssel tartozom megsértett önérzetemnek. Neked, Jancsim, nem szabad megkülönböztetéseket tenned. Valamennyi dolgozótársad hasonló joggal bír, 's szerkesztői kötelességed mindenik eránt ugyanaz. Ha már nem méltányolsz mint dolgozótársadat, barátodat, legalább kötelességed teljesítésével erántam! —

Én nem akarok szavadban kétkedni, hogy részint kitöröltél Br. cikkéből, de! egyszersmind benn is hagytad mindazt, mi engemet sért; én, illy hangú czikket ellened, mint szerkesztő, nincs olly anyagi haszon, melyért kinyom-

tatni tudtam volna! — Koros, söt vén ember vagyok én már, nem érdemlek-e tőled kíméletet. Brassai uram pedig tudja meg, hogy: megbecsülést csak az érdemel, ki mást megbecsül. Vedd csak az egyet! ha *én nem bírtam volna megczáfolni őt?* Akkor kétszeres megaláztatás szárad rajtam: meg is piszkolt, szellemileg is a' rövidebbet húztam volna. — Azon állításod pedig, hogy ha szeretetlenségeit kihagyttad volna vele, *az egésznek szelleme változik meg általa, s ezt kitörölnöd nem lehet*» — nem áll. Illy üres mentséget ismét nem tudnék mondani ellened! Nézz végig cikkein, paczkázásai rendszeren pár sorban elől vannak, ha te engemet kímélni vágysz, az e féléket könnyen kihagyhatod, a' nélkül, hogy az egésznek szelleme legkisebbet változnék. Ha pedig változott volna — vegyük ez esetet —, akkor követeltem volna, hogy humanus modorban írja az egészet. — De, nem bírtál volna Brassaival? Ha *ez ok* cikke adására, *ok* az enyém adására is, nem: velem sem bírsz! — Kihagyjam egy részét annak, mi őt nevetségessé teszi? hisz ép *az szándékom, föladásom, hogy nevetségessé tegyem őt, ki olly* nevetségessé, — nem pedig csupán, hogy megczáfoljam. Ha ő engemet nem tett olly nevetségessé, mint én teszem őt, nem akaróján múlt, csupán azon, hogy ő nevetségesebb alak, mint én vagyok. A *nyúlkiugratás* félét korántsem azért nem engedhetem én kitörölni, mintha istentudja milly elmésséget látnék e' haszontalanságban, de azért nem, mert e' csekélység szinte nevetségessé tételére szolgál. Mindezt, és ha tizszer ennyit mondanék is, érdemli, — tanuljon *mórest!*

Az sem igaz, hogy ő *«öntudatlanul goromba»!* Óh de mennyire tud modest lenni, hol hiszi, hogy *kell*. Ismered P. J.¹ ellen írt Pamphletjét,² tehát azt is benne, mit, bár igen sértve érzi magát, jó hosszasan [írt] Sz. ellen. Ő tudja, ki az az Sz.?, s mind a mellett, még a keserű labdacok is: *«Új bor, ó tömlője»* (a philosophiában) mint lenyelé! milly humanus! milly meglippenő! mint nem mer legkisebbé is paczkázni! Óh! a' ki egy helyt még sértés ellenében is *tud* humanus lenni, *tudjon* ott is, hol nem sértetik! —

Minél *csekélyebb piszkálásokat* akarsz te velem kihagyatni, annál *nagyobb lealázás* az rám nézve, mert más értelme nem lehet, mint ez: *«te még csak e' csekélyégeket sem merheted ellene, véleményem szerint»*. —

«Megróhatnák lapodat», ha élességeimet adod? Különös! hogy ezt csak az én válaszomnál fedezed föl, a' Brassaiénál még nem jutott eszedbe! Ha mindazon *intést*, mit most nekem adsz, *néki* adod, — most nem volna szükség rájuk. — Ha az egyik *fele* megjárhatta lapodban, megjárhatja a' másik *fele* is, mint megjárhatták Szász és Dobos illy nemű karczai Ballagi *protestáns³ lapjában*.

Ahány fokkal volt az ő cikke az enyémnél sértőbb, ugyanannyi fokkal lehetne mostani cikkem az övénel, a' nélkül, hogy *megrovathassam* miatta. Ez nagyon természetes! és jogos! Ha én például Salamonra⁴ egyet ütök, (de

¹ Peti József ref. teol. tanár *Tájékozás a bölcsészet ügyében fenforgó vitához* c. értekezése ellen.

² Címe: *Irodalmi pör a filozófia ügyében*. Kolozsvár, 1861.

³ Ballagi Mór: *Protestáns egyházi és iskolai Lap*. Szerk. 1858—1888. Ebben jelent meg Szász Károly és Dobos János ref. lelkész vitája.

⁴ Salamon Ferenc is beleszólt Brassai és Szemere vitájába.

én egyet sem ütöttem) — s Brassai nekem rohan, 's tizet üt rám, sokkal igaztalanabb mint vagyok én, ha a' *tíz* megtoldására *hússzal* viszonzom. Mindezt te ép olly jól tudod, mint én.

Cikkem adása vagy nem adása pedig rajtad áll. En nem kérem, de *követelem* adását. Ha tudod mivel tartozol dolgozótársadnak, barátodnak — adni fogod; ha nem tudod: visszaküldöd. Én személyesen nem kényszeríthetlek.

E' második esetben retour recepisse mellett szíveskedjél visszaküldeni. Bár elégett három hét előtt csűröm és egy házam, 's kölcsönvett pénzen építtetem — kinyomatom mégis okvetlen, elmondva okát. mért nem jelenhetett meg lapodban. Hogy mindazt, *mit nem adásának okul adál*, kellő világításba ne állítsam tennem lehetlen.

Ez esetre, ha magam, leszek kénytelen kinyomatni 's Br. válaszolni talál — más semmi egyéb nem hiányzik a' mostaniakhoz, mint hogy: bár enyémet nem adod, az ő választát lapodban add.—

Élj szerencsésen

Szemere

U. i. Az itt következő csillagozás, nevem alatt, — ha annyira félsz Brassaitól, mentségedül foghat szolgálni. Tréfás modorban irom, másként elűtő volna cikkem szellemétől. Mihelyt e pár sort elnyirod, nyomdába lesz adható. (t. i. külön papírosra írva küldtem ezt Aranynak.¹)

*) E laphoz különben is sokára küldött jelen kritikám adása a szerkesztő úr s köztem történt barátságos feleselés következtében, még továbbra napoltatott el. A tisztelt szerkesztő úr által az kívántatott töllem, hogy bár Brassai úr mint sárdobáló szekér kerék bánt velem, én ellenben mint hímes tojással bánjak Br. úrral. Hisz úgy bánok vele! de, hogy a' tojás karczolás közben itt-ott betört, nem tehetek róla. — Szemet szemért! s «egyenlő fegyverrel»! a' jogosság ezt parancsolja 's én csak viszonzó vagyok, a kezdő Br. úr.

Szemere Miklós.

5. Szemere Miklós—Arany Jánoshoz.

Kedves Jancsim!

Kelet nélkül.²

Szemere Bertinek én (levélben) «édes Miklósa» vagyok, de mihelyt bántja valami tőlem, tüstént: «Kedves barátom»ja. Előbbi leveled: «édes Miklós»-a, helyett te is: «édes barátom»ot irsz most; valjon nem haragszol e jobban, mint mutatod. Ne haragudjál! a három levél stb. eltévése — mese s hogy olly sokára válaszoltam oka: nem voltam honn; levelem éles modora pedig *taktika* volt; de látom, hogy hasztalan! De csak a' modor volt taktika, — nem mi a' lényegét illeti, bizony nincs neked kedves szent öcsém igazságod! istenem, istenem! hogy már neked soha sincsen igazságod!

Jancsikám *nem lehet változtatnom semmit, de semmit*. Most már még kevésbbé, miután tudom tőled, hogy Br. még impertinensebb volt. Azt is, méltó hogy megbüntessem, mit bár nem ismerek, de eredetileg *benn* volt.

¹ Szemere Miklós megjegyzése.

² Valószínűleg 1862. júl. 16.

Ládd, a' mai számban («Nyelvészet») már újra csipked *felém*. Jó tette az illy viselkedetes embert egy kicsit meg — —.¹

Nincs más mód, mint igazán hogy: *Küldd vissza*, s pedig levelem vételével mindjárt, nem nagyon *rösteltem*, hogy olly soká késtem vele. Ha csakugyan hiszed, hogy *így* nem lehet adnod, hát már hijában! Kinyomatom Patakon, — így az az egy nyereségem lesz, hogy hamarább megjelen. S aztán majd valamelyik pesti könyvárusnak küldök pár példányt, adja el saját hasznára, ha adhatja, de küldjön egy egy példányt nektek, lapok szerkesztőinek. De Br. hogy jut hozzá? mert, hogy én küldjek neki például névtelenül egy példányt, az nagyon gyerekes volna. E *rosszban* egyszersmind az a jó is történik velem, hogy néhány barátomnak példányt küldhetek.

Hidd el (most már nem Cicero pro domo sua állítom ezt) meg nem foghatom, mi nagyot látsz te a' *Kakukban*; humoros bohóság, de nem sértés. Előbb «mérges pulykakakas» állt ott, — melly valahányszor egyszer füttynt valaki Magyarhonban, tüstént kinyújtja felénk nyakát Erdélyből. Ez már inkább több. De a' Kakuk? hisz ő ezt végtelenül fogja szeretni! — 'S a' *felfordult könyvtár*! hát nem áll-e (ha tud és akar) a' legokosabb ember is tótágost? 'S mi nem jó volna ebben: *Kingrik Wieland* szobájából? hát nem gyönyörű látvány ez? hiszen ezért garast fizetne mindenki, csak hogy láthassa. Brassai, rémes, ugrik! Az pedig még csak *inhumánusnak* sem mondjam modorát, hidd el *nevezetes*, tölled! Ez csakugyan végtelen, de végtelen fölháborított az első pillanatban. — Hiába mentegeted te magadat. Egy *egy* is elítél.

Nem barátom, — mind de mind benn fog maradni, hisz most már nem genirozhat tégedet többé (rossz barát! a' Brassai ellen *írt*, csak lapodon kívül nem geniroz, a Szemere ellen *írt* lapodban sem). Már hiszen történjék, a' mi történni fog, válaszoljon ő még sértőbben, ha kedve van. Én, fogok e' többé válaszolni, nem tudom. Azonban nem hiszem, hogy fogjak. Czikkemben — — —² pár kakuk forma, — ép azért is legokosabb az, (miután te olly Brassai barát és Szemere barát vagy) — hogy visszajöjön, mert *ezek* iránt is újra alkudoznál velem, s' az idő telnék csak haszontalan.

A *figében* igazad van. Utánna néztem, s' csak egyszer van virága, de gyümölcsében rejti virágát. De Jancsi! (s ez már ugyancsak komoly kérdés!) mért nem vagy te őszintébb, nyiltabb? Te tudod *ezt*, másként olly pozitív állításomat. Kétkedni sem jutott volna eszedbe, miért nem téssz úgy velem, mint én tennék veled: Jancsi! ezt ne add, mert kudarczot vallsz, a' fige stb.! És még e hozzátétel; «de az a te dolgod!» — az emberismerő előtt, töléd az nagy mondás! — ládd én örülök, hogy jelét adhattam (Erdélyi ellen) annak, hogy a' te *dolgodat* én egyszersmind saját *dolgomnak* is tartom. — fordulj még! hidd el: nem vagy jó!

Ládd ember! ép e' hidegség, e' föl nem vevés; mi történik barátoddal? tevé azt is, hogy Br. kritikáját *így* adhattad ellenem. Ez menthetlen! Én, mint mondtam, nincs olly eset, hogy azt ellened adtam volna.

¹ Olvashatatlan szó.

² Olvashatatlan.

Bizony nem tudnál te abból is kibújni, hogy olly megkülönböztetést tévél *köztem s közte*. — 'S ha én tégedet, s Miskát¹ is az illyek daczára is szeretlek, s tán mindvégig foglak szeretni, csak az, hogy kell szeretnem e' rossz világban valakit. Fejemben mernék fogadni, ha a' Brassai czikkét *én* írom *ellenem*, te úgy, mint *ellenem írva* van az, nem adtad volna. E tudat nagyon bántó.

Magán leveled? — Az például, hogy mondván: „gorombának” nevezed, említeni nem fogom, legalább *nem mint általad mondottat*; de hogy Brassait ki se figurázam, az lehetlen. Kifiguráztam édes Jancsikám isten igazában, — ez legyen lelkem! az én boszúim ellened. Te azért, nem csak hogy haragudni nem fogsz, sőt örülni fogsz rajta, mert Br. látni fogja belőle: milly Patronusa vagy! s hogy én a' *fölmérgesült*, magam voltam kinyomatni kéntelen polemiámat.

De most már, történhető válaszat is *okod lesz nem adni lapodban*. Nyomassa ő is külön.

Én csodálkozom, hogy te az én *ostorozásomnak* nem örülsz! Neked arra kapnod kellett volna, hogy Brassait én vagy bárki amúgy istenesen megdolgozta. Őt csak ez javíthatja meg, ha még javítható. Mert mi az én éllességeim, gorombaságaim értelme: „Ime jó ember, modoromból, melly a' tiednek *csupán visszhangja*, láthatod, hogy e' modort el kell hagynod! Te, az az lapod nyer vele, ha e' „*grober Samuelt*” meg-megdöngetik, — mert — docet a' Peti J. ellen irt Pamphlet, — alább szokott hagyni paczkázásaiból, ha legényre akad. Birtam volna én mérsékeltlen is írni ellene, — de jól tudom, hogy mérsékelt modoromat ő korántsem öngyőzelemnek, csupán méglippenésnek fogta volna venni. Hidd el, nevetség ő ellene nemeskedni. Hogy pedig az olvasó közönség Brassai miatt ítéljen meg engemet, attól nem tartok. Valamint a te félelmed is, hogy lapodtól elpártol — alaptalan. Sokat kapott ő már, — megszokta.

Miklósod.

6. Szemere Miklós — Arany Jánoshoz.

Édes Jancsim!

Kelet nélkül.

Pár szót végső leveledre. Te a' «kifigurázást» «csufolkodásnak» nevezed, én pedig azt hiszem valóbbnak erányodban, mint a' *komoly* hangot, de mivel annyira megütköztél rajta, tehát ezt választom. Előadni, miért nem jelenhetett meg kritikám lapodban, kéntelen vagyok, mert okát másképp sejteni sem foghatná olvasóm.

Látod, te még grammatikai botlásokat sem engedté! kimutatnom Brassai ellen; — mint eszes férfi, gondolkodjál e' felett. Bezzeg a Br. *Szabadságapostol*-ról haszontalanságát ki nem törölted, ellenben általam kijegyzett botlását kitörölted. Patakra menvén harmadnapra iratommal mutattam Erdélyinek a többi törlések közt ezt is. Hidd el nem győzők rajtad csodálkozni; nem neheztelek, nem haragszom, de fáj vélt barátomat így látnom. Te magad — hogy többet ne mondjak — megrovod, kiigazítod nyelvtani botlásait, az enyémeiket ellenben, *míg az övét adod ellenem*, kitiltod lapodból ellene.

¹ Tompa Mihály.

Ígazán mondom, messzi vagyok attól, hogy megsérteni akarjalak, de gondold meg magad, nem mutat e fölhozott csekélység úgy jogtalan mint kicsinyes zsarnoknak, mint barátom helyett ellenemnek. Tehát még a grammatikai hibát sem szabad Brassai ellen kimutatnom lapodban. Ez oly valami, mire szemünk, szájunk elállt.

És Jancsi! míg Brassai paradox állításait ellenem csak egy megrovó jegyzéssel sem kíséred, mint *kapsz* rajta, hogy munkámban megróvni való botlást találtál, s hozzá: milly hangon irod jegyzésedet.

Erről *«semmit sem tudunk»*! (Shakespeare mély fájaldalmáról műveiben írt etc. nem akarok itten értekezést tartani, sőt kihagytam kritikámból is.) Ez a hang, ez a hang, ez a modor! s *tölled irányomban*. Nekem minden inkább fáj önmagad miatt, mint miattam. Azt a keves emberismeretet, mellyel bírok be *drága áron* voltam én megszerezni kéntelen. Helyedben, mit fizettem volna én, ha valami ismeretes botlást fedeznék föl művedben mint szerkesztő, figyelmeztetni tégedet; s te két levelet írsz, s valónak látod hallgatni rólla, s szíves figyelmeztetésed helyett illy hangú megrovással akarál meglepni.

Engemet még impertinenciái daczára is kiméletre kérsz, intesz, milly nemes, milly szép az illő modor, s te magad ez alatt barátod erányában illy hangot vagy képes használni.

Az egy vallási tárgyat kihagytam. Ez mentésedül nem szolgálhat. Óriási különbség van a kettő között: «én ugyan tiedet is köteles vagyok adni, de kérek hagyd ki e pár szót. — Vagy kérek hagyd ki, ha nem hagyod, nem adom.» Ha magam bár arczul csapom magamat, nem fáj, ha más (komolyan) csak orrom hegyét érinti is, nem lehet túrnöm. S hozzá senki sem tudja jobban mint te, hogy bizony az *egy* kihagyásával eszedben sem lett volna megelégedni. Hiszen még ezt is: *győnge* psycholog kitörölve látom. Szóval minden satyrikus döfést, legyen az bármily hangon mondva, míg az ő esetlen, neveletlen paczkázásait nagyon is valónak láttad meghagyni.

De ne beszéljünk ezekről többé, mert keserű rájok csak gondolnom is.

Isten veled édes Jancsim!

Szerető barátod
Szemere Miklós.

Közli: PERÉNYI JÓZSEF.

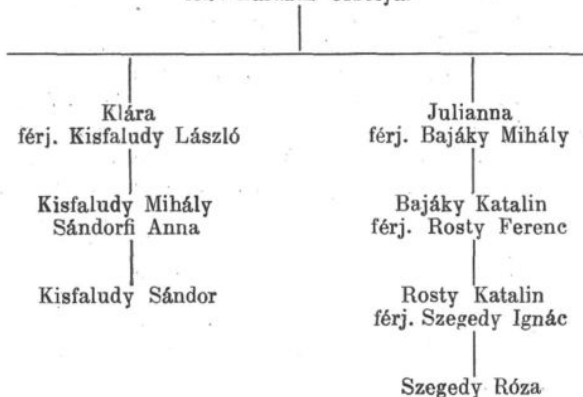
KISFALUDY SÁNDOR ÉS SZEGEDY RÓZA HÁZASSÁGA.

Kisfaludy Sándort és Szegedy Rózát 1800. január 20-án Gógánfán eskette össze a veszprémi püspöki vikáriusnak január 15-én kelt (Prot. Vicar ad annum 1797—1802. P. 298.) diszpenzációjával Szegedy János prépost, a menyasszony gyámja és nagybátyja. Ez a fölmentés csak a háromszori kihirdetésre szólt. Az esküvő azonban az akkor érvényes kánonjog szerint így is érvénytelen volt, mert unokatestvérek hetedizig nem köthettek házasságot. Költőnk és felesége vérrokonságáról eddig is volt tudomásunk: Császár Elemér¹ is megírta, hogy utóbb ezért is diszpenzációt kellett kérniük, és Szegedy János május 17-én újból összeadta az ifjú párt. A rokonság foka

¹ Császár Elemér, *Kisfaludy Sándor*. 1910. 87. l.

azonban nem volt ismeretes. Kérésemre Géfin Gyula barátom utánajárt e második fölmentés részleteinek s az általa rendelkezésemre bocsátott adatokból és másolatokból így derül ki az atyafiság:

Niczky Boldizsár
fel.: Barabás Orsolya.

Természetes, hogy a fiatalok tudtak az atyafiságról. Újév után Kisludud Sándor megérkezett Eötvösre és Szegedy Róza sürgeti nagybátyját, hogy minél előbb szerezze meg a fölmentést. Kiadatlan, érdekes levelét Vasvármegye levéltára őrzi a Szegedy-család iratai között (52. k.):

Érdemem felett való kegyes Drága Uram Bátyám!

Nem rég volt ugyan szerentsém írásommal udvarolni, mind az által bátorkodom ismét alkalmatlankodni; minthogy Kisludud Úrnak (ki is alázatosan tiszteli Kedves Uram Bátyámat) megérkezését kívánom kötelességem szerint jelenteni. Az vélte eő, hogy itt fogja találni Kedves Uram Bátyámat, különben ell nem mulatta volna felső Örsön udvarolni; így is kíván tiszteltetere lenni, de a' roz utak gátolják ebbéli szándékában. — Egy kérésem is vagyon! melynek tellyesítését annál inkább bízva várom Kedves Uram Bátyámtul, mennél többször tapasztaltam hozzánk mutatott Atyafiságos kegyességének nyilvánosságos jeleit; ezen kérésem pedig abból áll, hogy méltóztasson Kedves Uram Bátyám, számunkra Veszprémben Dispenzátiót ki nyerni; mivelhogy Atyafiság is vagyon köztünk, s-másképp is az szokásban lévő hirdetést éppen nem szeretném. — Remélyem, hogy az terminusok alkalmatosságával leszen szerentsénk Kedves Uram Bátyámat itt Eötvösön tisztelnünk; akkor fogunk könyörögni Szent Áldásáért — mert sok okokra nézve jónak áléttom, ha öszve kelésünk — mivel ugy sem választhat ell bennünket semmi eset — sokára nem hallad.

A' Tóni¹ tsokollya kezeit Édes Uram Bátyámnak; s — vélem együtt szivessen köszönti Ferkó Ötsénket. Én pedig kegyes válaszáat ell várván, mindenkor állandó tisztelettel maradok

Eötvös 7-dik Január 1800.

Kedves Drága Uram Bátyám!
Alázatos Atyafi Szolgája
Mező-Szegedy Rosalia.

¹ Szegedy Antónia, Róza testvérhuga, utóbb Bezerédj Györgyné.

Róza még 1799 decemberében, Sándor hazajövétele előtt Péteri Takács József útján Kisfaludy Mihályt, okosan, arra unszolta, hogy forduljon levélben a préposthoz a házasság ügyében, de próbálja meg vele mindjárt írásban az osztályegységét is.¹ Kisfaludy Mihály ez utóbbi kérés elől kitért. «Ez levél által mind illetlenség, mind oktalanság volna.»² Sándor megérkezése után azonban — most már épen az illendőségnek megfelelően — levélben jelenti be fia szándékát Szegedy Jánosnak; levele nem került elő, de megvan a prépost válasza, s ebből kiderül, hogy — amit Kisfaludy Mihály vonakodott megtenni — Róza maga intézte el: az osztályegységet szóvátette gyámja előtt. A prépost levele így szól (Vas vm. lt., id. h.):

Kiváltképpen való réghi jó Uram, Kedves Uram Eötsém!

Tagadhatatlan, és vér szerént való Atyafiak lévén, minden erőltetett szertartásokat, és egyéb külső nevezeteknek neveit kérem kedves Eötsémet, tegyünk félre. Nagyon vigasztaltattam Uram Eötsémnek Atyafiságos tudósításán, mely szerént hiremmé adni méltóztatott, hogy sok érdemekkel tellyes és az egész N. Haza előtt igen esméretes Sándor Fia Szegedy Rozália hugomat, az én kedves Tutelátámat jövődöbéli élete párjának ki nézte és magának el változtotta légyen: Tudtam én ezen igyekezetét mind a két félnek, de csak az környül állásokbul már jó az ideje, azt az egyet sajnállván magamban, hogy ebbéli tzellyokat mind eddég el nem érhatték, és végre nem hajthatták: nem hogy tehát leg kevesebbe is ellenezném ezen előttem régen ohajtott végre hajtását kedves Eötsém szándékának, sött inkább ezer áldást és szerencsét kívánok ezen lépéséhez, és hogy mentül előbb végre is hajthassa, kedves Uram Eötsém előtt nevében magam is esedezem. — De még ehez abban is járul alázatos könyörgésem kedves Uram Eötsém, ugy mint réghi meg hitt Uri Atyámfia előtt, hogy minek utánna ohajtott eöszve kelése ezen Kedves Uri párnak végre fog hajtadni, kedves Tutelátám reá nézendő osztálos részét, azonnal hozzányulhasson, az négy árvák között elől veendő és megeseendő osztál alkalmatosságának maga Uri személlýében, mely az dolgot igen könnyebétténé, kedves Uram Eötsém nagyon érdemes fia és jövődöbéli hitvese személlýekben meg jelenni méltóztatson: erre pedig előre valamely alkalmas idött rendelyen, és vélem közölye Kedves Uram Eötsém, én mindenekben tellyes készségemet mutatni akár mikor el nem mulatom. Kértem ezen végre már előre Consiliarius és Ord. V. Ispány Mesterházy urat is, hogy az többi három árvák részéről ezen közöttök jó módjával elrendelendő és végrehajtandó osztálynak ki dolgozását valólná fel, aki meg is ígerte, és ajánlotta, hogy boldogult édes attyok tekéntetéért fel fogja valólni; azért már tsak kedves Uram Eötsém tudósíttásából az teendő terminus iránt várni fogok, hogy én is jó előre tisztelt Consiliarius és V. Ispány Urat eránta tudósíttani tudhassam. Addég is pedigh tapasztalt Atyafiúi szíves jóvoltába továbbá ajánlott meg másolhatatlan igaz tisztelettel vagyok és álhatatosan maradok

Szegedy János
felsőörsi prépost.

[Felsőörs, 1800. január 4.]

¹ Kisfaludy S. hátrahagyott munkái. 1931. 23. l.

² U. ott 589. l.

Kisfaludy Mihály, 11-én kelt válaszában, kitér e meghívás elől; egyrészt a téli időben — egészségére való tekintettel — nem mer nekivágni az útnak; másrészt nem is óhajt az egyességbe elegyedni, mert az árvák ügyét jó kézben tudja. E levelének csak néhány sorát idézzük: «Fiam szándékának jóváhagyását mihelest megértettem, azonnal tudtára adtam. Uram Bátyámnak ebbeli hozzá hajló kegyességét alázatosan köszöni s — időjártával meg érdemleni kötelességének fogja tartani. Természete jóságát a mi illeti, annál ugyan jobbat Rózi soha nem választhatott. Többnyire pedig önnön Erkölcsi magaviselettyekből válik el, mikint szerezhetik meg magoknak az Istennek áldását; és a' világ által erántok való meg Böcsültetésiket.»

A fiatalok sietteték az esküvőt; s a prépost különös jóindulatának jele volt, hogy egyelőre csak a kihirdetés alól való fölmentést kérte a veszprémi püspökségtől, az atyafiságról hallgatott, és január 20-án összeadta a fiatalokat. Akkor aztán, hogy a kánonjogi akadályt elhárítsa, Kisfaludy Mihályhoz fordult, hogy ez szerezzék meg a *győri* püspöktől a fölmentést. Kisfaludy utána is jár Győrött a dolognak, de így nem sikerül a dolgot elsimítani: a győriek is Veszprémbe utasítják. Erről szóló levele azért érdekes, mert tapasztalt, ravasz eszejárásának emléke; ő, a polgárember, oktatja ki az ősz prépostot, hogy milyen formában kérje a kánonjogi fölmentvényt (Vas vm. lt., id. h.):

Feő-Tisztelendő Praepost Ur,

Kiváltképpen való Kedves Uram Bátyám!

Az Uj Házossaknak Attyafisága eránt szükséges lépéseket megtettem. Győrött, de a Weszprémi Püspökséghez igazittattam, a honnind tudniillik vették az össze Esküttetés víghett költ Dispensatiot. Én Weszpremtől távullabblakván, könyörgök Feő-Tisztelendő Uram Bátyámnak, méltósztasson ügyeket pártul fogni, és Feő-Tisztelendő Generalis Vicarius Urnak Értelmivel a Dispensatiot számokra ki nyerni. E véghre (csekély hitelem szerint) ezen ok legh inkább szolgálhatna; hogy csak most az osztály alkalmatosságával történt leveleknek meg tekintése adott világosságot az össze házodottaknak Attyafisága felül. Hozzá tévén még esztet is, hogy az Uj Házossak e máinapig se tudgyák a magok köszt lévő Attyafiságot, *et sic in bona fide versantur*. Ebbéli jelentést pedig hozzá ragasztani azért állittom szükségesnek lenni, ne talán a' Püspök *ex superabundanti zelo et scrupulo, velut thoro mala fide utentibus abstinentiam imponat*. Mindazonáltal Uram Bátyám ezeket nálomnál jobban értvén, méltósztasson az egész Dolgot Bölcsessége szerint kormányozni. Nem reminlem, hogy meg akadgyanak benne, csak azért is a' több okok között, hogy in *linea Materna* vagyon az Attyafiságh: *Pater generat: Mater nonnisi formam dat generandi*. Egyébaránt is tapasztalluk aszt, hogy mostani időben keveset vigyáznak az Attyafisághra, holott a Testvér Tesvéjének Gyermekeit is el veszi Házos-Társul. — Ezek után tapasztalt böcsős Uri Attyafisághot Malasztriban ajánlott, tartozó Tisztelettel vagyok Feő-Tisztelendő Ur, Uram Bátyámnak

alázatos szolgálja,

Tét, 20^a Apr. 1800.

Kisfaludy Mihály.

A prépost valóban ezekre az érvekre hivatkozik beadványában (Veszprémi püsp. lt. Dispens. 1791/1800.): elmondja, hogy az egyesség irataiból derült ki a rokonság; hogy a fiatalok «bona fide inter se contraxerint matri-

monium, in hocque iam per plures menses innocenter convivant, actuque impedimenti hujus ignari perseverent»; nem mulasztja el hivatkozni a Kisfaludy adta nyomósabb érvre sem: «Fors, hoc etiam faciliorem reddet dispensationem, quod consanguinitas tantum sit in linea materna; et Pater tantum proprie generare censeatur, mater autem nōnnisi formam dat generandi.» Beadványa május 4-én kelt. S már a következő napon megvolt a fölmentés: «Forma consueta expedita est dispensatio in 4-ti mixti 3-ii consanguinitatis gradus impedimento pro devotis oratoribus Alexandro Kiss-Faludi et Rosalia Szegedi Parochianis Gógánfaensibus in ordine ad contractum matrimonium. Ad ejus dispensationis effectum procurandum Rmo Dno Praeposito Felső Órsiensi Joanni Szegedi Jurisdictionis potestas delata est.» A Császár Elemér megállapította május 17-ike, mint a fiatalok második esküvőjének napja, megfelel ezeknek az adatoknak.

GÁLOS REZSŐ.

CSOKONAIHOZ ÍROTT LEVELEK.

A Genius-cégnél megjelent Csokonai-kiadásunk (a kiadóvállalat rendelkezése értelmében) a hely kímélése végett csak a Csokonai leveleit közli, a hozzáírottakat kénytelen volt kihagyni. Igaz, ezek nem Csokonai művei, de viszont nélkülük sokszor egyoldalú a levelezés, mert a költő levelei többnyire vagy feleletek a hozzáírt levelekre, vagy felelet nélkül maradtak, noha a levelek megvannak. A Genius-kiadásból kimaradtak, de kiadótársam, Harsányi István, lemásoltatta s a sárospataki főiskola kéziratárába tétette — esetlegesen felhasználás végett való megőrzésre. Most innen közlünk néhányat. (A többi a Toldy *Csokonai minden munkái* c. könyvében közölve van.)

Kulcsár István levele Csokonaihoz.

Pest, 6 jan. 1804 (?).

Kedves Ur.

Régen tudósítottam volna az urat, ha levelét December előtt vettem volna. Ekkor is magam hoztam el Institoristól. G. Erdődinének levelét 1. exemplar Tavasszal elküldöttem. Gróf Szétsényinének küldött dolgokról semmit sem tudok. Anacreoni dalait láttam már Bécsben készen, 's egy exemplar(t) mutató-kép el is hoztam Márton urtól. Lillát ígért az úr Juliusra, ezt nem láthattam mai napiglan. Budán Verseyi kész már Aglájával, mely szerelmes enyelgéseket kotákkal foglal magában. Rajnis a Georgiconait Virgilnek már fordította. Magyar Parnaszszusa is kész. Gebhardini 4-ik részét most nyomtatják. Sok jót kíván Kulcsár s. k.

(Részleteket ad belőle Haraszi Gyula *Csokonai Vitéz Mihály* [Nemz. Könyvtár] 301—2. l.)

Bod János levele Csokonaihoz.

Kedves barátom uram, E folyó hó 16. mélt. Rhédei Lajos úr itt Bárán-don keresztül menvén, hozzám bejött, és kevés beszélgetésink után mindjárt B(arátom) U(ram)at hozta elő, még pedig leirhatatlan jó indulat lévén benne

B. U. iránt, nem adhatom B. U.-nak mostani levelemben ezt mind tudtára, a miket beszélt, és micsoda ajánlásokat áldozatokat emlegetett, melyeket teendő lesz B. U.-mal. Ha élek, jövő héten bemegyek, és mindenekről tulajdon magam fogom tudósítani barátom uramat. Az én kezembe adott ez a jó úr 100 Rftos bankót, hogy magam adjam kezébe B. U.-nak azzal a jelentéssel, hogy e még csak kezdete az ő jószívűségének, mellyel míg él, tetézni fogja B. U-on szakadatlanul a maga szívességét.

Én azért ezen jó uramnak méltatlan ugyan, de kedves szolgálja lévén, jövő héten beviszem a 100 rhénest, és kezibe adom B. U.-nak a mondandókkal. Ugyis gondolkodtam ugyan, hogy talám már ki is érkezne jöni B. U. és majd itt adom kezibe, de nem tudván előre az időt, amelybe hozzánk kijő, csak beviszem, hiszen azután is megtartja, tudom B. U., az ígéretet és meglátogat.

Most hát nem lévén becsületes ember, akitől beküldjem, várjon B. U. olyan jó szívvel, amilyennel én jövő héten benyargalok. Addig is előre jelentem, hogy Rhédei úrnak, aki három hét múlva itt lesz ismét, minden munkáiból egyet készítsen B. U., mert amint mondja, pedig sajnálva, egyet se látott még — Kleist, Dorottya, Amaryllis, ezeken kívül is a mik kezénél vannak vagy lehetnek B. U.-nak, készíttessen számára. Én oda adtam a kis Amaryllist az útra, és örült, hogy épen olyan alkalmatosságra való munka, amilyen állapotról most igen szeret fantázirozni. Tisztelem a nagy asszonyt, B. U-at pedig csókolom, s maradok kedves B. U-nak

Bárádon 1804. 19. Aug.

igaz szívű barátja

Bod János

prédikátor

A száz rénesnek olyan nagy historiája lesz, hogy megtart egy nap beszélni.

(M. T. Akad. Magy. irod. 4 r. 30. II. k.) E levél egyes részeit Toldy Csokonai minden munkáiban (LXXI hasáb) közölte. Részleteket ad belőle Haraszti is (Csok. V. M., 321. l.).

Beck Pál levele Csokonaihoz.

Téglás, 13. sept. 1804.

Kedves drága úr! Ezen hónap 10. hozzám utasított becses levelét vettem. Szíves ajánlással az Urat megelőzván, gondolhatja, hogy nem csak szívesen, de óhajtvá várom. Gyönyörködni fogok rajta, ha oly becses házámfia, kinek jeles elméjét örvendő csudálom, házamat menedékhelynek fogja választani, ezen rövid és fergeteges életben. Addig is szíves tisztelője vagyok az Úrnak igaz szíves szolgálja

Bek Pál.

A májusi levelet nem vettem, máskint el nem mulattam volna felelni azt, amit most.*

A levél hátán:

Ha ezen alkalmatossággal ki nem lehetne jöni, adja tudtomra az úr, mikor küldjek kocsit?

* E pár sort közölte Toldy i. m. LXXIV. hasáb.

A borítékon : A' Mons. M. de Csokonay a Debrecen.

(E levélre Csokonai 1804. nov. 10-én válaszolt. [E levelet fényképmásolatban közli Dr. Nagy Sándor : *A depr. ref. collegium*, 1933. 112. lapján.] A koporsó széléről . . . kezdettel.)

Közli : GULYÁS JÓZSEF.

GRÓF TELEKI JÓZSEF ÚJABBAN MEGTALÁLT KÉZIRATAI.

Az IK. 1931. III—IV. füzetében közölt adalékokhoz újabbakat csatolok. Ott azt írtam, hogy a pataki kéziratár 868. sz. *Naturgeschichte* c. kézirata talán a Teleki Józsefé. Most az előtte lévő 867. sz., hasonló írással frott kézirat végén e bejegyzést találtam : *Geschrieben in Winter-Semester 1813. Joseph Gr. Teleki.* (Ennek a kéziratnak a címe : *Statistik von Heeren.* Az előtte lévő hasonló írású és kötésű 866. sz. kézirat *J. Fr. L. Hausmann's Vorlesungen über die Geognosie im Jahre 1812*) végén ez áll : *Geschrieben in Sommer Semester 1812 Joseph Gr. Teleki.* Az előtte lévő, hasonló írású s kötésű 865. sz. kézirat (*Sartorius : Staats- und Cameral-Wissenschaften*) végéhez ugyan nincs semmi írva, de mind a három elején azonos írással, ceruzával ott a *T. J.* betű (valószínűleg Teleki saját kezével írva). Kétségtelen, hogy e négy 865—8. sz. kézirat a Teleki József güttingai éveiből való, s így ezzel bővítjük a T. kéziratainak jegyzékét.

GULYÁS JÓZSEF.

CSOKONAI ÉS SACY.

Csokonai, amint Kazinczynak írta, nagy pompával és «egy Critica Dissertatióval . . . az Író életével (kivált Sacy szerint)» akarta kiadni a *Zrínyiászt*.¹ Váczy János Sacy *Mémoires sur diverses antiquités de la Perse* c. munkájára utal, amikor a levelet magyarázza.² Ebben a műben azonban nem találhatott Csokonai semmi adatot Zrínyi életére. Annál többet Sacy másik munkájának, a *Histoire générale de Hongrie* etc. (Paris, 1788. 2. köt.) második kötetében. A Zrínyieket *Serinne*k, Szigetvárt pedig *Zigethnek* nevezi. Sacy magyar történelme megérdemelné, hogy tüzetesebben is foglalkozék vele a tudomány.³

IFJ. CLAUSER MIHÁLY.

¹ Kaz. Lev. III. 201. l.

² U. o. 530. l.

³ Kiaknázására tárgytörténeti szempontból ismerek egy dolgozatot Hankiss János tollából. L. Debr. Szle. 1933. évf. 30—32. l.

GERTRUDIS MÁRTIROMSÁGA.

Kiss Iván különös tákolmányában (I. IK. 1931. 401 s k. l.) magának a *Villi-tánc* elé toldott merényletnek megjelenítésében is stilszerűtlenül és ellenmondóan keverednek a Katona tragédiájából vett részletek egészen más természetűekkel. Bánk merénylete végeredményben azzá törpül, hogy az ok nélkül féltékeny férj ártatlan neje helyett véletlenül az azt védő nemeslelkű királynét szúrja le. A tárgy e groteszk beállítása nem Kissnek a cenzúra kedvéért kieszelt «eredeti» változtatása. Ezt is készen kapta ő — vagy ha a tőle jelzett német regényes költemény is Bánk családjához fűzte már a villi-tánc meséjét Püchler Bence — egy a tárgytörténet magyar irodalmában eddig nem említett feldolgozásban. Ez Neumann Weissenthal Mariannának a Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur und Mode 1820. évi 95—98. számában megjelent *Emmerich und Andreas* c. cikke. Már első részében a királynék ellentétét tüntetvén fel a testvérharc okául, Konstanciát mondja hibásnak, míg Gertrudis szerinte «stille Dulderin ohne eigenen Willen». Megölését ő is a palesztinai hadjárat idejére teszi. Nála szintén csak elhagyatottsága miatt keres mulatságot. Az országot ott is Béla kormányozza atyja távollétében. Bankóban a nagyság árnyéka sincs meg. Öreg férj; neje, Helena (Kisfaludy S. is eredetileg Bankónak és Ilonának írta őket) csak atyja iránt való engedmességből ment hozzá. Bankónak hízeleg, hogy neje a királyné első udvarhölgye; azt is reméli, hogy így az udvar terveiről könnyebben értesül. Ottó látogatása idején azonban féltékenységből ébred benne. Ottó a királyné jelenlétében a kertben búcsúzik Helenától, résztvevő könnyeire térdre esik, kezét csókol, aztán elrohan. A féltékeny férj, ki egy ablakból (a *Villi-tánc*-ban függő tornácról) leste az egész jelenetet, a kastély felé térő hölgyek elé toppan. Előbb magával akarja vinni nejét. Ez félve búvik a királynéhez. Bánk kivont törrel erőszakosan akarja elhurcolni s ekkor sebzi meg véletlenül a királynét, aztán elmenekül. Itt is Béla üldözteti. Végül Ottó öli meg a Palesztinába vivő úton; ez fordítottja a Bánk-regény végének.

Ezt a jellemzően osztrák szellemű elbeszélést Grillparzer is ismerte. Köze lehet hozzá a cím után ítélve a Hilmer-féle *Bihar von Banko oder Ungarns erste Kreuzfahrer* c. drámának is. (1826 januárjában játszották először Pesten.) A címben értelmetlenül megfordított név nyilván Banko von Biharból lett; így nevezi Neumann Weissenthal M. Bánkot. A színlapon nem szerepel a személyek közt, valamint a király, a királyné s a herceg sem, az előzmények sorában kellett lennie történetüknek, esetleg a névtelen szereplők közt bujkálhatott a vezeklő gyilkos.

WALDAPFEL JÓZSEF.

KÖNYVISMERTETÉS.

Farkas Gyula: A magyar irodalom története. Budapest, Káldor könyvkiadóvállalat, 1934. 8-r. 336 l.

Annyi előző után egy új magyar irodalomtörténet megírása nem fölösleges vállalkozás, sőt dícséretet érdemlő munka, ha szerzője igazolni képes a nehéz feladatra való hivatottságát. Ez a hivatottság is sokféle lehet; egyik fajától sem tagadjuk meg elismerésünket. Ha az író merőben új, eddig ismeretlen forrásokat tár fel, akkor gazdagítja irodalmi ismereteinket. Ha az anyag megszerkesztésében, csoportosításában, a történelmi fejlődés pragmatikus rendjének az eddigiektől eltérő megállapításában mutatkozik meg szellemének eredetisége, akkor szívesen okulunk meggyőző okfejtésein. Ha stílusának önállósága, formáinak választékossága, nyelvének lendülete árad el benne a művészt, akkor gyönyörűségünk telik egy nagyságos elme bravúros játékaiban.

Farkas Gyula új *Magyar irodalomtörténetét* nem mernők jó lélekkel egyik kategóriába sem sorolni. Új forrásokat nem tár fel. Új összefüggéseket csak ott láttat, ahol előtte a szellemtörténet módszereivel dolgozó historikusok már elvégezték az úttörés művét. És prózájából hiányzik a művészi ihlet, a műgond, a nyelv gazdagsága és ereje. Gondoljunk vissza kegyelettel és szeretettel mindnyájunk mesterének, Beöthy Zsoltnak remekművére, a *Magyar irodalom kistükrére*: ragyogó fényében elhomályosul az epigon kezdetleges ékesszólása; egyénítő, megjelenítő művészete mellett szkematikussá válik Farkas Gyula minden jellemző kísérlete; és legfőképp Beöthy Zsolt emelkedett szempontjai, tisztes tárgyilagossága, nemes elfogulatlansága mellett kicsinyesnek, szűk látókörűnek tetszik Farkas Gyulának sokféle felekezeti, regionális és egyéb indítékokból fakadó pártossága.

A bevezető szakaszban, amely a magyarságnak a honfoglalás előtti korban szerzett műveltségével foglalkozik, a szerző a dolog természete szerint találgatásokra, néplelektani feltevésekre van utalva. Ezek a hipotézisek az etnografusok és a folkloristák konyháján főttek. De aligha fog e tudósok közül egy is akadni, aki leírná ezt a merész mondatot: «A magyar paraszt ma is nagyjában úgy gondolkozik és beszél magyarul, mint ezer év előtti ősei». Gondolkozik és beszél. De bármilyen konzervatívnek is tudjuk a magyar parasztot és bármennyire szeretjük is benne ezt a gyökeres, a rög-höz nőtt konzervativizmust: soha nem fogjuk elhinni, hogy ma úgy gondolkodik és úgy beszél, mint ezer év előtti ősei. Mert ez szomorú és szánalmas volna, ha igaz volna. Szerencsére nem hogy nem igaz, hanem éppen képtelenség. Gondolkozását az elviharzott évezred sokszorosan módosította; és a XIX. század közepének nagyszerű, világtörténelmi jelentőségű alkotása, amelyet népünk elválaszthatatlanul egybeforrasztott Kossuth Lajos nevével,

merőben újjá teremtette. Nyelvére pedig a kultúra és a civilizáció haladása egyaránt hatott; gazdagította, átformálta, talán egyben-másban meg is rontotta, legalább is őseredetiségéből kivetkeztette. A magyar paraszt ma a rádiót hallgatja és az újságot olvassa. Hogy mindez nem maradt rá hatás nélkül, azt felesleges hangsúlyozni. S mihelyt ezt számba vesszük, akkor Farkas Gyula «azonosság elmélet» nyomban súlytalanná és tartalmatlanná enyészik.

Épen ily kevéssé állja meg helyét az a másik feltevése, hogy a magyar ősköltészet kötött formája «magát a nyelvet is megkötötte, megvédte azt idegen behatások ellen és megőrizte ősi tisztaságában és eredeti zamatában». A magyar ősköltészetéről élő, életben maradt emlékek híján csak sejtéseink, csak hozzáféréseink vannak, biztos tudásunk nincs. Mi is valószínűnek tartjuk, hogy ennek az ősköltészetnek formája a vers volt, a kötött beszéd. De hogy ez a kötött beszéd magát a nyelvet is megkötötte bármiféle irányban, ez olyan állítás, amelynek a tapasztalat minden pontban ellentmond. Nem kötötte meg sem nálunk, sem semmiféle népnél a világon. A görögöknél nemcsak az epika és líra, hanem a filozófia, sőt a fizika és a kémia is eleinte kötött formában mutatkozik, mert a hexameterre úgy rá járt a görög műveltek szája, mint a prózára; és mert a verset könnyebb volt az emlékezetben megtartani, mint a prózát. De Xenophanes, Parmenides, Empedokles és a többi versben író tudós mellett csakhamar jelentkeznek a prózaíró filozófusok. S a vers semmikép nem állította meg a nyelvfejlődés természetes folyamatát.

Még mindig nem tartozik a szorosabb értelemben vett irodalomtörténet keretébe, de azért nem hagyható említés nélkül Farkas Gyulának könyven odavetett megjegyzése: «Városaink, melyeknek legnagyobb részét királyi hívásra bevándorolt olaszok, németek alapították, kezdetben inkább parasztvárosok.» Ez nyilván azt jelentené, hogy a királyok olasz és német parasztokat hívtak be az országba; és ezek a behívott olasz és német parasztok alapították parasztvárosainkat. Ez a beállítás ellenkezik történelmi tudásunkkal és a józan logikával. Királyaink idegen kézműveseket, kereskedőket és papokat hívtak be. A papok tanították meg a magyar középosztályt egyebek között az okszerű földművelésre is. De miért hívtak volna be idegen parasztokat? Parasztnak volt magunknak is elég.

Farkas Gyula a reformáció nemzetrobbantó hatását tekinti a későbbi nemzetiségi bomlás csirájának. «Felekezet és nemzetiség hova-tovább cserefogalmakká válnak, kálvinista azonos magyarral, luteránus némettel vagy tóttal... A felekezeti megoszlás a kialakult nemzeti öntudat egyik legjelentősebb ösztönzőjévé válik. Nemzeti törekvések a vallási türelmetlenség jelmezét (?) öltik magukra, a hitbéli meggyőződés jogát vitatták, amint később majd ürtügyként kulturális jelszavakat hangoztatnak... A magyarságnak majd drágán kell megfizetnie önálló nemzeti kultúrájáért: vére hullásával, ezeréves államának feláldozásával». Ebből a jellemzésből lehetetlen ráismerni a XVI. és XVII. századi magyarságra. Ha a kálvinista a magyar és a luteránus a német, hol van akkor helye a nagy Pázmány Péternek és nagy tanítványának, Zrínyi Miklós grófnak? S vajon Bocskay, Bethlen és még később a buzgó katolikus II. Rákóczi Ferenc a vallási

türelmetlenség jelmezében vívták élethalálharcukat a bécsi elnyomással? S vajon a világháborúba minket az önálló nemzeti műveltségünkért vívott küzdelmünk sodort be és nem elháríthatatlan hatalmi konjunkturák? És végül lehet és szabad ezeréves államunk feláldozásáról beszélnünk ma, amikor borzasztó áldozat árán bár, de kivívtuk függetlenségünket és annyi viharok és veszedelmek után elértünk oda, hogy a nagy nyugati nemzetek is meghallják igazságosságot sürgető jajszavunkat?

Művelődéstörténeti vázlatokon, történetfilozófiai elmélkedéseken keresztül nagynehezen jut el a szerző voltaképi tárgyához, a magyar irodalomhoz. És első nagy hőseihez, Bornemisza Péterhez és Pázmányhoz. Azt már most meg kell adni, hogy e nagyok méltatásában módszere eltérő az eddigi irodalomtörténetírókéétól. Így például vagy feleslegesnek, vagy méltóságán alulvalónak tartja, hogy az írók műveit pontosan megjelölje cím és kelet szerint. Ez túlságosan pedáns volna és nem fér össze a szerző eredeti szellemével. Ellenben fontosnak tartja, hogy Pázmánynak «édes nevelő hazája» Bihar. Onnan származott Telegdi Miklós és Monoszlai András, majd «két század multán» (nem egészen pontosan) Kazinczy és Arany. «Nincs még egy tája a magyar földnek, melynek irodalmi nyelvünk annyit köszönhetne, mint ez ősi vármegyének». Íme a hitbuzgó regionalista, aki Biharvármegye talajában felfedezett valamely csodáhatású erőt, amely különösképp üdvös a magyar irodalmi nyelvre. Ezekután nem csodálkoznánk, ha kiderülne, hogy maga Farkas Gyula is Bihar jeles szülötte.

A mű lassankint közeledik történelmünk és irodalmunk világosabb századaikhoz. A történelmi korrajzban Farkas legtöbbször a Hóman-Szeki-féle nagy *Magyar történelem* nyomaiban jár. Az esztétikai értékelés tekintetében igyekszik önállóságát megőrizni. Ez az önállóság legfőképp abban nyilvánul, hogy az írókat vallásfelekezetük szerint osztályozza, csoportosítja és állítja egymással szembe. Így Kazinczy (református) nem tud megférni katolikus társaival (Baróti Szabó Dávid és Batsányi János) és ezért hagyja el a Magyar Muzeumot. Kármán József és Szentjóni Szabó László protestánsok. Az első, akinek méltatásában igazán esztétikai magaslatra emelkedik és nem korlátozza önmagát kicsinyes és mesterkélt szemszögével: Csokonai. De azért itt is kiütözközik Farkas Gyula szenvedélye: szerinte a Csokonai kezéből kiesett zászlót egy «másik alföldi költő» viszi diadalra, Petőfi. Ugy véljük, hogy Csokonai sokkal több, nagyobb, egyetemesebb génusz volt, hogysem az «alföldi» jelzővel csak a közelébe is lehetne férkőzni. Hogy Petőfi, akinek lángelméje az egész művelt világot bearanyozza, világrangja sérelme nélkül nem nevezhető «alföldi költőnek», azt nem kell hangsúlyoznunk.

Petőfi lelkével szemben egyáltalán idegenül, értetlenül, sőt csaknem ellenséges indulattal áll Farkas Gyula. Elítéli azért mert az emberiség «szent nagy nevében» követel jogot a népnek, holott egy másik helyen ugyancsak ő támadja a nemességet, amely «évtizedeken át szótlanul türi, hogy az ország igazgatásában minden hatalmat kivegyenek a kezéből... de Werbőczy Tripartitumához nem enged nyulni». Mi egyéb volt Petőfi panasza, ha nem az, amin Farkas Gyula is megütközik, hogy «míg Nyugaton már régen friss szelek fújnak, nálunk változatlanul állnak a középkori alkotmányosság bástyái?» S nem látjuk be, hogy miért van megengedve Farkas Gyulának

ugyanaz, ami egy Petőfinek tilos? Hogy Petőfinek és nemzedékének költészetéből egyszerre veszett ki a vallásos és a nemzeti érzés, oly vád, amelynek képviselőtét Farkas Gyulán kívül aligha vállalná más irodalomtörténetíróink közül.

A szerző szerint «írók és költők a nemzeti elnyomás korszakában egyseges falanxot alkotnak». A valóság szerint Gyulai Pál éles kritikája a «petőfieskedők» ellen az irodalmat két nagyon is ellentétes és kíméletlenül harcoló táborra bontotta. A szerző szerint pár esztendő múlva ismét két táborra oszlik a magyar írók társadalma, és a két tábor vezérei Kemény és Jókai. A valóság szerint ez a felsorakozás és szembeállítás sohasem történt meg. Keménynek voltak csodálói — és joggal. Jókainak voltak olvasói — talán még több joggal. Kemény osztozott Klopstock sorsában, akit Lessing híres epigrammája szerint dicsérték, de nem olvastak. Jókainak voltak kemény kritikusai, elsősorban Gyulai Pál és köre; de bírálatauk semmivel nem apasztotta Jókainak mindegyre növekedő népszerűségét. Az ellentét azonban a két nagy regényíró között épen olyan mesterkéltén konstruált, mint a katolikus Dunántul és a protestáns Alföld között.

Nem kísérjük végig kacsaringós útjain a szerzőt a XIX. század irodalmának bozótjain keresztül. Nem kérhetjük tőle számon politikai fejtegetéseit, mert akkor túlnyomó részben vissza kellene térnünk Szekfű Gyula *Három nemzedékének* kritikái taglatáira. Nem szállunk véle perbe olyan értékelésekért, amelyek megsértették kegyeletünket. (Tompá Mihály «borongós kedély, akit a betegség réme üldöz, még ha nincs is ok rá»!) Elegendőnek tartjuk, ha a szerző szavaiból megállapítjuk sokirányú és egyik irányban sem rokon-szenves elfogultságát. És történetíróról, még ha tárgya az irodalom is, ennél marasztalóbb ítéletet nem mondhatunk. Elfogult az asszimilált polgárokkal szemben, akik előkelő helyet vívnak ki szellemi és politikai életünkben; valóságos gyűlölettel szól Budapestről «furcsa, pökhendi (!) palotáival», ahol «magyar politikusok, hivatalnokok, letört dzsentri-ivadékok, németiségüket sujtásos ruhával takaró polgár-fiak (?)», zsidó bankárok, költői ambíciókat temető éhező ujságírók egymás mellett rajzanak a pesti Dunaparton, amelyre hideg fölénnyel tekint le a budai Vár, ahol az arisztokrácia éli a maga zárt életét (?)».

S minekutána Farkas Gyula leszólta a mult irodalmának túlnyomó részét, a közelmúlténak és a jelennek egészét: művét lendületes jóslattal fejezi be — úgy mint Madách a világtörténelem pesszimizisztikus színezetű képei után befejezi drámai költeményét (Bocsánatot kérünk Madáchtól az összehasonlításért). «A magyar irodalom ezer év óta teljesítette nemzet-nevelő, nemzetmentő hivatását. Teljesíti most is.» Mi is hisszük, valljuk és hirdetjük, hogy a magyar irodalom teljesíteni fogja szent hivatását. Hisszük, mert bízunk a magyar alkotó szellem immanens erejében, a magyar alkotó génusz kiapadhatatlan gazdagságában. És mert kegyelettel, hálával és megértéssel tekintünk fel irodalmunk nagyjaira. Tárgyilagos értékeléssel, de gáncsoskodás és apriorisztikus elfogultság nélkül. Farkas Gyula könyvének egész tónusából, beállításából nem tudjuk kiolvasni a könyvet befejező szónokias frázisok logikus voltát és jogosultságát.

SEBESTYÉN KÁROLY.

Doktori értekezések 1932—33-ban.

A budapesti egyetemen.

1. *Horváth Lehel: Gyulai Pál magyar irodalomtörténete.* Budapest, 1933. 8-r. 34 l. — A szerző Gy. P. irodalomtörténeti «megállapításainak szerves egészét» nevezi irodalomtörténetének. Dolgozata elején csak a XIX. század első felére vonatkozókká összeállítását ígéri, de ennél többet ad, mert a XVIII. századnak s a XIX. sz. második felének íróiról is szól. Dolgozatának első részében megállapítja azt a különben általánosan ismert tény, hogy Gy. a nyersanyagot Toldy Ferenc munkáiból vette, sőt néha értékeléseiben is az övére támaszkodott, továbbá, hogy tanult Erdélyitől, Aranytól, Keményitől, sőt Salamon Ferentől is. Ezt találó példákkal bizonyítja. Csengery hatását is említi, de itt a bizonyítással adós marad. Kiemeli — az idegen hatásokat csak futólag említve — hogy Gy. a maga esztétikai elveit többnyire a kiváló költői művekből vonta le. Vizsgálódásainak középpontja mindig az irodalmi mű volt, melynek nemcsak tárgyilagos boncolását, hanem érzéssel és képzelettel való átélését is megkívánta. Kiváló gondot fordított a lélekrajzi elemzésre, de a művészi forma méltatására is. Ennél az általánosságban mozgó és igen rövid jellemzésnél értékesebb dolgozatának az a része, melyben azt vizsgálja, hogy Gy. miben volt önálló s miben tért el Kazinczy és Kölcsény kritikai irányától, valamint kortársaitól, kivált a Toldytól, s mivel vitte előbbre irodalomtörténetünket. Hatásáról már csak igen röviden szól. Öröndetes, hogy fiatal kutató létére nem becsüli túl a legújabb irodalomkutató irányokat, nem nézi le a régiek munkáját, hanem észreveszi, hogy «nekünk is volt egy klasszikus korunk, amelynek tudósai: Kemény, Arany s a legharcosabb Gyulai már a század közepétől fogva, — mintegy korukat megelőzve — egész modern szempontoknak engedtek teret vizsgálódásaikban». Mondanunk sem kell, hogy 13 lapon nem meríthette ki tárgyát, csak újabb adalékokat nyújthatott Gy. méltatásához. A *Függelékben* Gy. munkái és könyvmegos egyetemi előadásai alapján röviden és kivonatosan összeállítja Gy. irodalomtörténeti tanításait a francia iskolától kezdve Aranyig. Időrendben halad, s írók szerint csoportosítja Gy. «legfőbb megállapításait». Hasznos kis áttekintés.

Ez a kis munka is azt bizonyítja, hogy mennyire szükséges volna egy nagyszabású és minden részletre kiterjedő tanulmány, hogy végre határozottan körvonalozná Gy.-nak, az esztétikusnak és irodalomtörténetfrónak önálló tanításait, melyekkel tudományunkat előbbre vitte, és hatását kortársaira és utódaira.

2. *Rozgonyi Margit: Tömörkény István.* Budapest, 1932. 8-r. 39 l. — Tömörkényről Kék Lajos és Móra Ferenc tanulmányain kívül nem jelent még meg értékesebb méltatás, úgyhogy a szerző helyesen tette, hogy az érdemes szegedi író választotta értekezése tárgyául. Életrajzát érdekesen és könnyedén beszéli el, gondosan összegyűjtve a T.-ről elszórtan közölt adatokat. Kár, hogy ezeket nem egészítette ki a családtól nyert újakkal. Munkáinak méltatását az életrajzba szövi bele időrendben, s iparkodik feltüntetni az író életének és műveinek kapcsolatait. Tárgyaló módja nem művészi, mert sorba veszi T. egymás után megjelent kötetait, külön-külön

ismerteti tartalmukat, s egyes novelláiról és rajzairól is külön-külön szól. Ezek a tartalom-elmondások helyenkint ügyesek s még idézetekkel is élénkbebbé vannak téve, úgyhogy kellemesen színezik az értekezés szárazabb hangját. Az illetén aprólékos tárgyalás nem kerülheti el az ismétléseket. T.-nek kicsiny volt a témaköre, elbeszéléseinek környezetrajzai, tárgyai és alakjai meglehetősen egyformák, úgyhogy a róluk írt jellemzések is szükségképpen egyformák lesznek. A dolgozat különben első gondosabb áttekintése T. munkásságának, amelyet az *Összefoglalásban* tömören és találóan jellemez magyar és külföldi munkáival való kapcsolataira is kiterjeszkedve.

3. *Farkas Olga: Rákosi Viktor.* Budapest, 1929. 8-r. 16 l. A szerző először R. V. életét mondja el röviden. Összeállítja az ismert adatokat, de nem egészíti ki újakkal, pedig a családtól és a kortársak némelyikétől sok ilyent szerezhetett volna. A fiatal életrajzírók ne sajnálják ezt a fáradságot, mert így sok érdekes adatot menthetnek meg az utókor számára. Az idő gyorsan múlik, a családtagok és kortársak elhalnak, s a most még feljegyezhető életrajzi adatok pótolhatatlanul elvesznek. Külön fejezetben szól elbeszéléseiről, valamint regényeiről, és iparkodik R. V. írói egyéniségét jellemezni. Megfigyelései között vannak találóak, de az adott írói arckép ilyen kis terjedelmű dolgozat szűk keretében csak gyenge vázlat.

4. *Steiner Lenke: Ágai Adolf.* Budapest, 1933. 8-r. 45 l. Életét röviden tárgyalja és csak kb. 1860-ig, mert későbbi élete műveire, írói fejlődésére már nincs hatással, s így szerinte «érdektelen». Ekként maga is lemond az életrajz teljességéről, tehát mi sem kifogásolhatjuk vázlatosságát. Ágai mint tárcairó volt legeredetibb, ezért szerzőnk is mint tárcairót vizsgálja legnagyobb gonddal. Kár, hogy nem foglalkozik az előtte működőkkel (Nagy Ignác, Bulyovszky Gyula stb.), s így Á. tárcírói eredetiségét nem látjuk határozottan. Általában szükség volna a magyar tárcairodalom történetének tüzetes megírására, mert addig az egyes írókat nem tudjuk pontosan beállítani a fejlődés menetébe. A szerző ennek ellenére iparkodik a tárcairó Ágainak egyéni vonásait megállapítani, s ez elég jól sikerül neki. Érdekes és célszerű lett volna, ha egy-két tárcáját részletesen ismertette volna, rámutatva eredeti vonásaikra. Így, példákkal megvilágítva, nem lennének fejtegetései annyira elméletiek.

Érdekesen mondja el a *Borsszem Jankó* keletkezésének és hosszú életének történetét. Itt sem ártott volna, ha ismertetését a régibb magyar éleclapirodalom rövid történetével vezeti be. Nem emeli ki, hogy a *Borsszem Jankó* állandó alakjai később kopottakká, sablonosakká váltak, s régi aktualitásukból veszítve anachronisztikusokká és unalmasokká merevedtek. Nem említi azt sem, amit ma már világosan látunk, hogy túlságosan liberális irányzata, mely sokszor régi magyar értékek túlzó kifigurázásában nyilvánkozott, határozottan bomlasztó hatással volt a magyar közszellemre. — Á. novelláiról csekély értékűkhöz képest röviden szól, s végül gyermekirodalmi munkásságát jellemzi. Itt is meg kellett volna említenie, hogy később a Kis Lap is elvénhedt, s nagyban veszített népszerűségéből. — Az értekezés különben az értékesebbek közé tartozik.

5. *Péczy Ödön: Elvek és költészeti irányok az 1890-es évek irodalmában.* Budapest, 1932. 8-r. 50 l. — A dolgozat «az egykorú kritikákat irányító eszméken és ezzel kapcsolatban a költői művekben látható irányokon keresztül a magyar irodalmi fejlődés egyik jelentős fázisát» kívánta «mintegy keresztmetszetben bemutatni». Ebhez képest értekezését két fejezetre osztja. Az elsőben a korszak kritikai állásfoglalását és elvi célkitűzéseit, a másodikban, amely terjedelmesebb, magukat a költői műveket tárgyalja. Az első fejezet ismerteti a konzervatív és haladó kritika összezapását. Az egyik a nemzeti hagyományokat védve, a hazafiatlanság és erkölcstelenség vádjával illeti a modernebb költői irányokat, s ezzel elintézettnek is véli ezt a bonyolult kérdést, a másik viszont merev dogmatizmussal, maradisággal, epigon-észjárással vádolja amazt. Ma már világosan látjuk mindkét irány hibáit és túlzásait, és azt is, hogy köztük a közeledés, kibékülés lehetetlen lévén, az irodalom kettészakadását nem lehetett megakadályozni. A második fejezetben azt vizsgálja, hogy az elméleti vitákban hangoztatott elvek miként mutatkoznak a gyakorlatban, vagyis a lírai költészetben. Sorra veszi a hagyományt követő, s a hagyománnyal többé-kevésbé szakító költők munkáit, és a találó példák nagy tömegével mutat rá a bennük feltűnő eszmei és formai árnyalatokra. Ha a regény- és novella-, valamint a dráma-irodalomra is kiterjeszkedett volna, még teljesebb képét tudta volna megrajzolni ennek az érdekes átmeneti kornak, de dolgozata így is értékes és eszmekeltő.

6. *Kemény Katalin: Erdélyi emlékiratok.* Kolozsvár, 1932. 8-r. 62 l. Erdélyi tudományos füzetek 47. sz. — A szerző először meghatározza az emlékirat műfaji jellegét, azután arra a kérdésre felel, hogy van-e külön erdélyi emlékirodalom, majd magukról az emlékirókról szól, kik főnemesi, nemesi és «tudós» családok tagjai voltak. Az emlékiratok fajtáiról szólva, kirekeszti tárgyalása köréből a száraz följegyzéseket tartalmazó periodikus emlékiratokat, ő t. i. csak azokat tárgyalja, melyek irodalmi mű-számba mennek. Külön foglalkozik a történelmi, külön a vallásos és külön az önvédelmi elemnek szerepével emlékiratainkban, végül az irodalmi formájú végrendeletekkel. Célja az emlékiratoknak nem mint történelmi forrásmunkáknak, hanem mint irodalmi műveknek méltatása. Kiterjeszkedik az egyes emlékiratok egyéni sajátosságaira, előadó és jellemző módjára, valamint stílusára, a pietizmus szerepét is hosszasan és érdekesen tárgyalja. Az úttörő dolgozatot a kérdésre vonatkozó irodalom s az emlékiratok jegyzéke zárja be. Itt hiánynak érezzük, hogy nem említi az egyes emlékiratok keletkezésének évszámát és azt, hogy az emlékirat milyen időkorra terjed.

7. *Jeney János: Garay János.* Budapest, 1932. 8-r. 108 l. Palaestra Calasantiana. A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől. 1. — Garay Jánossal aránylag keveset foglalkozott irodalomtörténetünk. Ferenczy József életrajza (1883) óta csak Császár Elemér írt értékes összefoglaló méltatást lírájáról (Bp. Szemle. 1912.); úgyhogy a szerző hosszabb monografiájára szükség volt. Ferenczy életrajzi adatait más adatokkal (pl. a Figyelő XIII. kötetében megjelent Garay-levelekből merítettekkel) kiegészítve képet rajzol a szép- és

jólelkű költőről, s az élet- és jellemrajzba mint keretbe foglalja G. munkáinak ismertetését és méltatását. *Csatárja*, drámái, lírai és más kisebb költeményei (pl. legendái és balladái), prózai munkái és *Szent Lászlója* mind sorra kerülnek, s a szerző iparkodik tárgyilagosan kiemelni jó és gyenge oldalait, ismertetni őket tartalmi és formai szempontból, s kijelölni helyüket koruk költészetében. Dolgozata nem módosít semmit G. eddig ismert írói arcképén, de kétségtelenül jobban rávilágít arra. A függelékben egy kis Garay-szótárt állít össze a költő szokatlanabb szavaiból (új szavak, táj- és régi szavak).

8. *Pornai Gyula: Garay János költészetének forrásai.* Budapest, 1933 8-r. 118 l. — Az eddigi kutatók a főttebbi dolgozat szerzőjével együtt csak G. egy-két művének forrásaival foglalkoztak, a többire pedig csak nagy általánosságban utaltak. A szerző ebben a munkájában G. összes forrásaira kiterjeszkedve rendszeres, összefoglaló áttekintést kíván róluk adni. Bevezetésében a fiatal értekezők rossz szokásától eltérve, röviden elmondja, hogy mit írtak eddig G. forrásairól, azután fog a rendszeres tárgyaláshoz, amelynek menete a következő: kisebb költemények a *Csatár* megjelenése előtt, a *Csatár*, kisebb költemények a költő haláláig, a drámák, az Árpádok, *Szent László*. Ezekben megvizsgálja a történelmi forrásokat, melyeket maga G. nevez meg jegyzeteiben, s összehasonlítja velük a költemények adatfeldolgozását, azután kimutatja az irodalmi hatásokat. Ebből világosan látjuk, amit eddig is tudtunk, hogy G.-nak nem volt erős költői egyénisége, de igen érzékeny, amely számtalan (klasszikus, német, francia, angol, olasz és magyar) hatásra reagált. Az egyeztetésekben találunk itt-ott erőszakoltakat és kevésbé valószínűket is, de a legtöbbet elfogadhatóknak találjuk. Szerzőnk különben helyes érzéssel különbözteti meg a valódi hatásoktól a véletlen egyezéseket. A hatások közt megemlékezik a nép- vagy szájhagyományokról s a költő családi hagyományairól is. Gondos tanulmányra valló alapos dolgozat, nagyon jó alapja az esetleges további hatás-kutatásoknak

SZINNYEI FERENC.

A debreceni egyetemen.

9. *Mátyás Sándor: Vargha Gyula.* Debrecen—Budapest, Csáthy Ferenc r. t. 1933. 8-r. 144 l. — A szerző Vargha Gyula életrajzát akarta megírni. Költészetét nem az életrajz keretében méltatja, hanem az életrajzi adatok vázolása után. Ez a módszer természetesen megbosszulta magát. Munkája csupán kísérlet maradt Vargha Gyula életrajzának megírására: nem lehet büntetlenül kiszakítani egy ízig-vérig lírikus élete keretéből költészetét, hiszen nyomról-nyomra követni kell élete és költészete minden belső és külső mozzanatát, hogy előttünk álljon a művész fejlődése a maga örök mozgalmasságában. Élet és művészet, dalalkalom és dal, ember és költő meddig fordítanak még egymásnak hátat rosszul sikerült doktori értekezések jóvoltából? Mikor értik meg már mindnyájan, hogy a költő fejlődéstörténete is szintézis, nem pedig száraz kronológia és motívumfelvázolás?

Maga az értekezés terjedős, a nélkül, hogy elégét mondana; elvi magaslatoakra akar emelkedni, de nincs hozzá ereje és kellő tisztánlátása. Ha

elméleti vagy esztétikai kérdéseket érint, szándéktalanul naiv; ha költeményt elemez, többször félreérti. Önmagának sokszor ellenmond, hát még a leg-egyszerűbb irodalomtörténeti valóságoknak! Egy nagyon durva tévedését idéznünk kell minden hozzáfűzés nélkül: «Petőfinél keresnünk kell — és csak egyet vagy kettőt találunk — olyan verset, ahol ő magánügyeinek élő, hazája sorsával nem törődő békés polgár.»

Kettős érdeme: nazy szeretettel foglalkozik hőseivel és nem minden alaposság nélkül akarja művészetét jellemezni. De mégis az a végzete, hogy terjedelmes, 144 oldala nem mond annyit, mint Horváth János emlékezésének akár egyetlen megállapítása.

10. *Nagy András: Oláh Gábor.* Debrecen—Budapest, Csáthy Ferenc r. t. 1938. 8-r. 54 l. — Ezzel az értekezéssel nem azért foglalkozunk, mintha méltatást érdemelne. Mit is írhatnánk róla? Azt, hogy szerzőjének fogalma sincs a tudományos követelményekről, nem ért a költői művek analiziséhez, nem tud összefoglaló képet rajzolni hősről, képtelen beleállítani az újabb magyar irodalom fejlődésébe (meg sem kísérli), a tudományos munka közben felmerülő legegyszerűbb technikai fogásokat sem ismeri. Könyvcímet nem tud leírni, az idézés «rejtelméről» sejtelve sincs — csak egy pillantást kell vetnünk a «mű» végén meghúzódó *Forrásmunkák* c. összeállításra.

A másik, inkább elvi természetű kifogás kedvéért írjuk ezeket a sorokat. Élő íróról tudományos életrajzot írni nagyon nehéz feladat; függetleníteni magunkat a kor múlt hatásaitól, a szubjektív szálaktól, melyek az íróhoz és környezetéhez fűznek bennünket, pusztán az eszmét szolgálni elfogultság nélkül — majdnem lehetetlen feladat. A történeti távlat nem mese, nem a tudomány dogmatikus elzárkózása a jelentől, hanem az igazság szolgálata. Az élő költő ezer szállal bele van ágyazva városa és társadalma viszonyiba, hátha az a költő éppen Oláh Gábor s a szerző éppen a szóbanforgó, akinek sem ereje, sem érzéke nincs az irodalom kérdéseinek megítéléséhez és tárgyalásához.

HARASZTHY GYULA.

Dr. Puder Sándor: Szépirodalom és orvostudomány. Művelődéstörténeti és irodalomtörténeti tanulmány. Dr. Györy Tibor előszavával. Budapest, Novák R. és társa (1933), 138 l.

E tanulmányszámba menő könyv szerzője feladatul tűzte maga elé annak a megállapítását, «hogyan és miben tükröződik vissza és csapódik le az orvostudomány fejlődéstörténetének egy-egy felfogása valamely irodalmi korszakban vagy egy-egy irodalmi alkotásban». Szerzőnk kétségtelenül jól oldotta meg ezt a feladatot, mert megvan hozzá az alapos orvosi képzettsége, s így tudományának fejlődésmenetéről és állásáról kellőképpen tájékozva van. De megvan a másik kelléke is: széleskörű olvasottsága mind hazánk, mind a művelt külföld irodalmában, s van ezeken felül meglátó tehetsége a szellemi kölcsönhatások felismerésére és ereje a kompozícióra, s így az orvosi és irodalmi ismereteket egymást kiegészítő módon tudja összekapcsolni. Meggyőződésünk ezért, hogy Puder dr. könyvét mindenki élvezettel és haszonnal fogja forgatni.

Ami a tekintélyesen nagy számban felsorakoztatott irodalmi alakok jellemzését és értékelését illeti, mi sem természetesebb, mint hogy nem mindegyik bírálat számíthat kivétel nélkül és mindenütt elfogadásra. Így pld. magam is elismerem Max Nordau kiváló szellemi képességeit, de előttem szó ha esik róla, nem ezek, hanem elsősorban *irányzata* az, mely a szemem elé tolul — ez meg nyomban Billrothot juttatja eszembe, ki Nordau könyveit rossz könyveknek nevezte és irányzatukat úgy jellemezte, «die Freude zu stinken». Nordau nem tagadta meg a magyarságát, ez is igaz, sőt volt egy időpont, amikor sokadmagával ide szeretett volna telepedni: a 90-es évek elején épen az ő elnöksége alatt tartották meg a zionisták a maguk világkongresszusát s ezen határozatilag kimondták, hogy Palesztinára már nincsen szükségünk, hiszen «Magyarország már a mienk».

Amit Puder dr. Stefan Zweig jellemzésére ír, abból nincs egy szó elvenni valóm se; de volna hozzátenni valóm: «Kár, hogy ez a tehetséges író oly szívesen turkál a sexuáliák témájában, kivált *Marie Antoinette* című regényes életrajzában — itt XVI. Lajos egy altesti kis hibájából vezeti le a nagy francia forradalmat. A szellemességnek efféle akrobatamutatóványai, mint költészeti forma, egészséges lelkű és testű, rendes embereket valóban nem tud gyönyörködtetni». Körülbelül ezeket írtam volna én még a Zweig fejezeténél, hogy a róla mondottak egyensúlyba kerüljenek.

Az itt elmondottakból kiütköző, értékelési különbségek azonban inkább csak világnézleti eltérésekből származnak és nem Puder dr. értékes munkájának kisebbitését jelentik. Hogy magam Puder dr. munkáját mennyire becsülöm így is, legjobban igazolható azzal a ténnyel, hogy szívesen írtam hozzá előszót.

GYÖRY TIBOR.

Málly Ferenc dr.: Csokonai Dorottyája és Tassoni Secchia rapitája. Szegedi reálgimn. értesítője. 1933. 22—27. l.

A *Dorottyával* kapcsolatban szokás emlégetni Tassoni komikus eposzát, a *Secchia rapitát*, sőt mintái közé is besorolták. Szerző kimutatja, hogy ez a felfogás téves: Csokonait *Dorottyája* megírásában Tassoni *Secchia rapitája* nem befolyásolta. Nemcsak a meséjük halad más nyomon és teljesen elüt egymástól a két-két főalak, Renöppia és Dorottya, Culagna és Opor — jellemük is, szerepük is különböző — hanem még amazonjaikban sincs közös vonás, és a harcleírásokban, a követek eljárásában s az apróbb részletekben sincs nyoma a hatásnak.

Málly Ferenc dr.: A Gualbertus-komédia forrása. Szegedi reálgimn. értesítője. 1933. 28—31. l.

Szerző kimutatja, hogy a Gualbertus-komédia, amely Széchy Károly szerint a *Szigeti veszedelem* keresztlehajlásának forrása, egy firenzei legendának a változata. Főhőse Giovanni Gualberto (995—1073), aki később a Camaldoli szerzetesrendet alapította. Távol áll azonban a *Szigeti veszedelem* keresztlehajlása mind a Gualbertus-komédiától, mind a G.-legendától. Mivel csak a kereszt lehajlása közös vonás bennük, csak párhuzamos helyeknek tekinthetők.

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1933. év irodalomtörténeti munkássága.

(Első közlemény.)

I. Általános rész.

- A. B.* Irodalomtörténet a budapesti Studióban. Irodört. 283. l.
Aldorfai Benedek. Szellemtörténeti távlatok. Vasárnap. 444—446.; 463—465. l.
Alszegehy Zsolt. A gáláns irodalom kora. Élet. 265—269. l.
Alszegehy Zsolt. Ajtatóssági irodalom. Élet. 311. l.
Alszegehy Zsolt. A katolikus irodalomtörténet. Élet. 201—204. l. és Vasárnap. 264—266. l.
Alszegehy Zsolt. A Szencsey-daloskönyv egyik énekéhez. Irodört. 209. l.
Alszegehy Zsolt. Ki járt a pokolban? Irodört. 206—207. l.
Alszegehy Zsolt. Titkári jelentés az 1932. évről. Irodört. 119—121. l.
A. Zs. Erdélyi könyvek. Élet. 215—216. l.
A. Zs. Irodalmunk klasszikus kora. Élet. 433. l.
(b.) A könyv az utcán. M. Hirl. 123. sz.
B. A. Vallásos költők. Magyarság. 147. sz.
(B. A.) Vallásos költők. Diarium. 213—214. l.
Babits Mihály. A halhatatlanság halála. Nyugat. I. 267—270. l.
Babits Mihály. Az irodalom látszat-életéről. Nyugat. I. 543—544. l.
Babits Mihály. Katolikus költészet. Nyugat. I. 544—545. l.
Babits Mihály. Könyvpropaganda és könyvégetés. Nyugat. 563—564. l.
Babits Mihály. Könyvről könyvre. Nyugat. I. 125—128.; 186—189.; 239—242.; 307—309.; 360—364.; 417—422.; 486—487.; 543—547.; 626—629.; 685—689. l. II. 71—75.; 158—164.; 251—258.; 373—375.; 599—602. l.
Babits Mihály. Népköltészet és népies irány. Nyugat. I. 126—127. l.
Babits Mihály. Papköltők. Nyugat. I. 687—688. l.
Babits Mihály. Új anthológia. 154 l. — Ism. Juhász Géza. Prot. Szemle. 98—100. l.
Balázs Győző. Magyar költők anyaszeretete. Miskolc. 44 l. — Ism. Prot. Tanügyi Szemle 371. l.
Bálint Sándor. Szeged népe. Új gyűjtés. I. k. Szeged. 86 l.
Balla Péter. Leánykáink játékdalai. Kalangya. 433—439. l.
Bangha Béla. A katolikus irodalom belső gatlásai. M. Kultúra. 385—393. l. — Ism. Irodört. 227. l.
Bánhegyi Jób. A magyar irodalom története. I-II. köt. (Szent István-Könyvek. 73—74.; 78—79. sz.) 228., 311 l. — Ism. Kozocsa Sándor. Századok. 339—341. l.
Barna János. A makói második színikör és a Színpártoló Egyesület története. (Csanádvármegyei Könyvtár. 25.) Makó. 53, (3) l.
Baróti Dezső. Disputa: Kritikáról és kritikusról. Független Szemle. 6. sz.
Barta János. Néhány szó újabb irodalomtudományunk elméletéhez. Athenaeum. 5—6. sz. — Ism. Irodört. 53—54. l.

- Bartos Imre.* A hazai latinnyelvű irodalom Bessenyei és Kazinczy korában. 48 l. — *Ism. Kerekes Emil.* IK. 334—335. l.
- Batta Péter.* Magyar nótagyűjtésünk. Kalangya. 255—261. l.
- Batta Péter.* Nótagyűjtés a Bácskában. Láthatár. 3. sz.
- (b. e.) *Mi lesz a színház sorsa?* M. Hirl. 292. sz.
- Beke Ödön.* Egy népmese nyomai. Ethn. 160—161. l. — *Honti János* megjegyzése. U. o. 161. l.
- Beke Ödön.* Nyelvújítás és nyelvtörténet. M. Nyelvőr. 63—64. l.
- Békey Beláné, vitéz. Írók, színészek Füreden.* (Emlékezés régiekről.) P. Hirl. 203. sz.
- Benedek Rózsi.* Ujság száz évvel ezelőtt. A Híradó Vas. Nov. 19. sz.
- Benkő Katalin Piroska.* A két királygyermekről szóló magyar népballadák. (Hero és Leander-monda.) Marosvásárhely. 75 l.
- Benjovszky Károly.* A szlovenszói magyar színeszet vázlatos története. Pozsony. 54 l. — *Ism. Tamás Lajos.* M. Minerva. 158. l. — *Emil Kumlik.* P. Lloyd. 23. esti sz.
- Berde Mária, B.* Erdélyi Magyar Írói Rend. Láthatár. 1. sz.
- Berényi László.* A színház válsága. A Híradó Vas. Okt. 28. sz.
- Bertalan István.* «Szegedi Fiatalok» megkezdték a népköltési remekek gyűjtését. Bp. Hirl. 211. sz.
- Berzeviczy Albert.* A Kisfaludy-Társaság Egerben. Bpesti Szemle. 231. k. 364—367. l.
- Berzeviczy Albert.* Irodalmunk s a nemzeti élet válsága. Bpesti Szemle. 229. k. 365—367. l.
- Berzeviczy Albert.* A szavalaról és a felolvasásról. U. o. 1—6. l.
- Berzeviczy Albert.* Sur la littérature hongroise. Nouvelle Revue de Hongrie. 1932. jún.
- B. Gy.* A kritikus felelős P. Napló. 241. sz.
- Birkás Géza.* Mistral és a magyarok. Minerva. 246—278. l.
- Biró Lajos.* Film-írás és irodalom. Ujs. 235. sz.
- Biró Lajos Pál.* A Nemzeti Színház története. 1837—1841. 148 l. — *Ism. Morvay Győző.* M. Középiskola. 18—19. l.
- Bisztray Gyula.* A magyar hangosfilm problémája. M. Szemle. 17. k. 364—372. l.
- Bisztray Gyula.* Színházi napló. M. Szemle. 18. k. 253—257. l.
- Bisztray Gyula.* Társadalmunk a színpadon. M. Szemle. 17. k. 97—104. l.
- Bleyer, Jakob.* Goethe in Ungarn. (Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft. XVIII. Bd.) — *Ism. Josef Turóczi-Trostler.* P. Lloyd. 34. esti sz.
- Bleyer Jakob.* Über geistige Rezeption und nationales Schrifttum. Ungarische Literatur und deutscher Einfluss. Sonderabdruck aus Dichtung und Forschung. Festschrift für Emil Ermatinger. Frauenfeld und Leipzig. 233—247. l. — *Ism. Széphalom.* 35. l. — *Josef Turóczi-Trostler.* P. Lloyd. 146. esti sz.
- ci.* Irodalomtörténeti Közlemények. P. Lloyd. 135. esti sz.
- Clauser Mihály, ifj.* A Szigeti Veszedelem az irodalomtörténetben. Debr. Szemle. 20—24. l. — *Gálos Rézső* hozzászólása. U. o. 103—104. l.
- Csahihen Károly.* Pest-Buda irodalmi élete. 1780—1830. II-ik köt. 164 l.
- (cz.) Magyar írók, könyvkiadás, lapok, folyóiratok, színház a Felvidéken. Nemz. Ujs. 64. sz.
- (— d. —) Irodalom a mikrofon előtt. Napk. 466. l.
- Darkó István.* Szlovenszko a kritika serpenyőjében. M. Írás 268—271. l.
- Dávid István.* A mi várunk a könyv. Korunk 611—613. l.
- débé.* Színházaink elmúlt szízezonjáról. Független Szemle 4—5. sz.
- Dénes Béla.* Disputa a színházról. Független Szemle 9—10. sz.
- Dénes Béla.* Íróhét Lillafüreden. Független Szemle 3. sz.
- Dénes Clarissa.* A rajz kialakulása irodalmunkban. 31 l.
- Dénes Tibor.* A szavalókórus. M. Szemle 17. k. 244—248. l.
- Dénes Tibor.* Kollektív előadóművészet. M. Kultúra 431—432. l.

- Dóczy Jenő.* Hajh, -Erdélyország! Magyarság 75. sz. — Reményik Sándor válasza. U. o. 81. sz.
- Dóczy Jenő.* Költőzseni és pszichiátria. Magyarság 241. sz.
- Dombi Béla.* A drámaírás kísérletei Magyarországon a XVI—XVII. században. Pécs. 196 l. — Ism. Solt (Speneder) Andor. IK. 337—339. l. — Kozocsa Sándor. Láthatár. 3. sz.
- Domokos Pál Péter.* A moldvai magyarság. Csíksomlyó. 304 l. — Ism. T. K. Irodört. 50. l. — Csüry Bálint. Nyelvtud. Köz. 294. l. — Madarassy László. Ethn. 169. l.
- Domokos Pál Péter.* Egy csángómagyar népballada. Ethn. 159—160. l.
- Dongó Orbán.* Régi magyar folyóiratok szemelvényekben. (M. Irod. Ritkaságok. 24. sz.) 87 l. — Ism. B. A. Magyarság. 280. sz. — G. L. M. Hirl. 257. sz.
- Ebeczki György.* Fiatal tehetségek. Uj Idők. II. 603—604. l.
- Eckhardt, Alexandre.* Le moyen âge de la littérature hongroise. Nouvelle Revue de Hongrie. 1932 máj.
- Egy fiatal magyar.* Az erdélyi irodalom. Fiatal Magyarság. 59—60. l.
- Elek Oszkár.* Módszertani munka az összehasonlító irodalomtörténetről. Irodört. 147—151. l.
- Elek Oszkár.* Napoléon dans la Littérature Hongroise. Revue des Études Napoléoniennes. XXI. évf. 143—156. l. — Ism. t. t. P. Lloyd. 158. esti sz.
- Elek Oszkár.* Ossian-kultusz Magyarországon. EPhK. 66—76. l.
- Elek Oszkár.* Shakespeare a magyar irodalmi köztudatban. Irodört. 88—93. l.
- Erdőházi Hugó.* Szlovenszkói líra: szlovenszkói történelem. Független Szemle. 9—10. sz.
- Fábry Zoltán.* A könyv magyar gyujtogatói. Korunk. 851—853. l.
- Farkas Geiza.* Irodalom és utópia. Láthatár. 3. sz.
- Farkas Geiza.* Széttagolt irodalmak. Láthatár. 2. sz.
- Farkas Gyula.* A magyar romantika. (Fejezet a magyar irodalmi fejlődés történetéből.) (1930.) 336 l. — Ism. Ladislás Göbl. Revue des Etudes Hongr. 124—126. l.
- Farkas Gyula.* A «Fiatal Magyarország» kora. (1932.) 320 l. — Ism. Ladislás Göbl. Revue des Études Hongr. 124—126. l. — Joó Tibor. Századok. 319—323. l. — Zlinszky Aladár. Irodört. 154—155. l.
- Farkas Gyula.* A magyar irodalom története. 336 l. — Ism. A Híradó Vas. Okt. 15. sz. — Nemz. Ujs. 269. sz. — Hevesi András. Bp. Hirl. 296. sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 50. sz. — Ujs. 286. sz. — 8 Órai Ujs. 280. sz. — Kemény István. M. Hirl. 275. sz.
- Farkas, Julius v.* Zur Frage der ungarischen Spielleute des Mittelalters. Festschrift für Gideon Petz. 52—54. l.
- Farkas, Imre.* Irodalmi ünnep Gyarmaton. Uj Idők. 648. l.
- Farkas Imre.* Régi ifjúsági versek. P. Hirl. Vas. 7. sz.
- Fehér Árpád.* Magyar Bohémország emlékeiből. (Irodalmi nők, irodalmi kávéházak.) Literatura. 179—182. l.
- Féja Géza.* A magyar író társadalomszemlélete. Literatura. 321—322. l.
- Fekete Lajos.* Irodalmi élet a megszállt Délvidéken. A Bp. Hirl. képes melléklete. Dec. 24. sz.
- Ferenczi Miklós.* Az erdélyi magyar irodalom bibliographiája. 1930. 1931. év. Kolozsvár. 19, 20 l. — Ism. A. M. Napk. 534. l.
- Ferenczi Miklós.* U. az. Az 1932. év. Erd. Múz. 474—490. l.
- Galamb Sándor.* A magyar népszinmű sorsdöntő évei. Bp. Szemle. 229. k. 201—218.; 321—343. l.
- Galambos Margit.* Író és közönség. Kalangya. 429—431. l.
- Gálos Rezső.* Adatok a deákos költészet kialakulásának történetéhez. Klny. a győri női felső keresk. isk. 1932. évi értesítőjéből. 32 l. — Ism. V. M. Irodört. 160. l. — P. Lloyd. 96. esti sz.

- Gálos Rezső.* Adatok a magyar műdal kialakulásához és forrásaihoz. Önállóan is: A magyar műdal kezdete a XVIII. században. 40 l. — *Ism.* V. M. Irodrt. 160. l. — *Deutsch-Ung. Heimatsbl.* 144—145. l.
- Gálos Rezső.* A Zrinyiász az irodalomtörténetben. Debr. Szemle. 103—104. l.
- Gáspár Jenő.* Támadás a katolikus költészet ellen. *Nemz. Ujs.* 86. sz.
- Gedeon Jolán.* Verlaine első éve a magyar kritikában. Széphalom. 47—50. l.
- Gombos Andor.* A magyar népszínmű története. *Mezőkövesd.* 42 l. — *Ism.* Zádor Imre. *IK.* 341. l.
- Göbl László.* Nemzetkép az irodalomban. Vasárnap. 317—318. l.
- Gró Lajos.* Van-e jobb és baloldali irodalom? *Munka.* 851—852. l.
- Gulyás Pál.* Az irodalom kitagadottjai. *Irodrt.* 143—147. l.
- Gyergyai Albert.* Katolikus költészet. *Nyugat.* I. 640—646. l.
- Gyomai Imre.* Le Théâtre en Hongrie. *Nouvelles Littéraires.* 1932. jan. 9.
- Gyöngyösi Dezső.* Az első vajdasági magyar irodalmi társulat. *Kalangya.* 363—369. l.
- György Lajos.* Euleuspiegel magyar nyomai. (*Erd. Tud. Füz.* 40. sz.) *Kolozsvár.* 41 l. — *Ism.* Josef Trostler. *Deutsch-Ung. Heimatsbl.* 136—137. l.
- György Lajos.* Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai. *Erd. Múz.* 65—85. l. — Önállóan is. *Erd. Tud. Füz.* 54. sz. *Kolozsvár.* 23 l. — *Ism.* M. V. *Irodrt.* 215. l. — *Pannonh.* Szemle. 380. l. — *P. Lloyd.* 164. esti sz.
- Győry János.* Új magyar folyóiratok. *M. Szemle.* 19. k. 47—54. l.
- Hack Alfréd.* Boileau a magyar irodalomban. *Pécs.* 58 l.
- Halász Gábor.* Irodalomtörténet és kritika. *Nyugat.* II. 422—426. l.
- Halász Gábor.* Nemzedék problémák. *Nyugat.* I. 522—524. l.
- Halmi Bódog.* Az elefántesonttorony problémája. *Függetlenség.* 49. sz.
- Hankiss János.* Nemzetkép és irodalomkutatás. (*Minerva* könyvtár. 41. sz.) — *Ism.* t. t. *P. Lloyd.* 250. esti sz.
- Haraszthy Gyula.* Irodalomtörténeti kérdések a múlt század második negyedében. (*IF.* 44. sz.) 68 l. — *Ism.* Kerecsényi Dezső. *Prot. Szemle.* 304. l. — *Fritz Valjavec.* *Deutsch-Ung. Heimatsbl.* 139—140. l.
- Harsányi István.* Rokokó izlés a magyar irodalomban. *Sárospatak.* 56 l. — *Ism.* t. t. *P. Lloyd.* 182. esti sz.
- Havas Emil.* Vicinális irodalom. *Kalangya.* 489—492. l.
- Havas Károly.* A magyar könyv. *Kalangya.* 145—149. l.
- Hegyaljai Kiss Géza.* Magyar nő és magyar irodalom. *Ker. Család.* 15. sz.
- Heilig Konrád.* A Pray-kódex problémája. *Századok.* 55—64. l.
- Helmecki István.* A klasszikus irodalom hatása magyarnyelvű irodalmunkban a XVI. század közepéig. 32 l. — *Ism.* Nemes Vazul. *Pannonh.* Szemle. 382. l.
- Hevesi Sándor.* A szavak dramaturgiája. *Bpesti Szemle.* 228. k. 161—179. l.
- Hevesi Sándor.* Darabcímek. *Pásztortűz.* 35—36. l.
- Hevesi Sándor.* Egy dramaturg jegyzőkönyvéből. *Bp. Hirl.* 86. sz.
- Hevesi Sándor.* Egy színpadi gyémántlakodalom. *Bp. Hirl.* 59. sz.
- Hevesi Sándor.* Fordítók és ferdítők. *Pásztortűz.* 206—207. l.
- Hevesi Sándor.* Huszonöt év a Népszínházban. *Bp. Hirl.* 194. sz.
- H. G. A mai színjátszás követelményei.* *Magyarság.* 223. sz.
- Hofbauer László.* A Remény című zsebkönyv története. *Kolozsvár.* 14 l. — *Ism.* (Kozocsa.) *Igaz Szó.* 52. sz.
- Holik-Barabás, L.* La fortuna del Petrarca in Ungheria. Estratto dagli Annali della Cattedra Petrarcesca. Vol. IV. Firenze. 12 l.
- Holló Ernő.* A haldokló vers. *Literatura.* XI—XII. l.
- Hont Ferenc.* A színjáték. Szeged. 55 l. — *Ism.* Kiss Ernő László. *Debr. Szemle.* 296—297. l. — (B. Gy.) *P. Napló.* 41. sz.
- Horváth Cyrill.* A verses Katalin-legenda, a szabadgondolkodás és a neoplatonizmus. *IK.* 193—198. l.
- Horváth János.* A magyar irodalmi műveltség kezdetei. (1931.) 311 l. — *Ism.* Ladislav Göbl. *Revue des Études Hongr.* 121—124. l.

Horváth János. Újabb költészetünk világnézeti válsága. Károlyi Árpád-Emlékkönyv. 266—273. l.

Ignotus. Exportdráma s elefántcsonttorony. M. Hirl. 91. sz.

Ignotus. Hol az író helye. M. Hirl. 97. sz.

Ijjas Antal. A könyv az utcán. M. Kultúra. 556—557. l.

Ijjas Antal. Fiatalságunk irodalomszemlélete. Nemz. Ujs. 69. sz.

Illés Endre. A kritika szabadsága. Nyugat. I. 559. l.

Illés Endre. A történelmi regény konjunktúrája. Nyugat. I. 364—371. l.

Illés Endre. Fiatal írók, új regények. Nyugat. II. 77—83. l.

Illés Endre. Szlovenszkói magyar könyvek. Nyugat. I. 431—434. l.

Illyés Gyula. Új verseskönyvek. Nyugat. II. 83—87. l.

Illyés Gyula. Katolikus költészet. Nyugat. I. 422—431. l.

Illyés Gyula. Van-e jobboldali és baloldali irodalom? Nyugat. II. 93—98. l.

Incze Gábor. A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen. (1931.) 200 l. — Ism. Révész Imre. Századok. 74—79. l.

Innocent Ernő. Filléres irodalom, vagy irodalom fillérékért. Literatura. 281—283. l. — F. Zs. válasza. U. o. 324—325. l.

Inotay Ilona. A Teleki kódex Szt. Anna legendájának nyelvi feldolgozása. Szeged. 97 l. — Ism. (IK.) Ung. Jahrb. 166. l.

Jancsó Elemér. Az erdélyi magyar könyv 15 esztendeje. Pásztortűz. 194—195. l.

Jeszenák Adrienne, báró. Hugo Viktor hatása a magyar dráma-irodalomra. 36. l.

Jóó Tibor. Elefántcsonttorony és világnézet. Nyugat. II. 174—176. l.

Jóó Tibor. Újabb felfogások a barokkról. M. Szemle. 19. k. 146—156. l.

Juharos Ferenc. A magyarországi jezsuita iskoladramák története. Szeged. 141 l. — Ism. Kerekes Ábel. Irod. tört. 214—215. l.

Just Béla. Írók napja Esztergomban. Nemz. Ujs. 131. sz.

Just Béla. «Kritika» a katolikus költészetről. Korunk Szava. 132. l.

K. A. Az író ma és tegnap. P. Napló. 171. sz.

K. A. Új színház. P. Napló. 283. sz.

Kádár Lehel. Irodalom és politika. Nemz. Ujs. 117. sz.

Kállay Miklós. A feltámadt novella. Nemz. Ujs. 131. sz.

Kállay Miklós. A magyar költészet új ösvényein. M. Szemle. 1932. nov. sz.

Kállay Miklós. Körutazás könyvorszámban. Képes Krónika. 21—52. sz.

Kállay Miklós. La crise des théâtres des Budapest et du drame hongrois. Nouvelle Revue de Hongrie. 1932. jun.

Kállay Miklós. La jeune littérature hongroise. Nouvelle Revue de Hongrie. 1932. máj.

Kántor Lajos. Kölcsonhatás a magyar és román népköltészetben. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1933. évi Emlékkönyve.

Kardeván Károly. Költők és verseik olvasókönyveinkben. Prot. Tanügyi Szemle. 16—18. l.

Kardos Tibor. Néhány adalék a magyarországi humanizmus történetéhez. Pécs. 16 l.

Karinthy Frigyes. Regények tükrében. P. Napló. 205. sz.

Kárpáti Aurél. Elefántcsonttorony vagy lövészárók. Nyugat. I. 383—385. l.

Kárpáti Aurél. Kapunyitás előtt. P. Napló. 205. sz.

Kárpáti Aurél. Toll és álarc. Nyugat. II. 23—31., 218—222., 300—304., 351—355., 513—518. l.

Kastner Jenő. Jókai-kódex és az obszervans kódexirodalom. EPhK. 58—66. l.

Kastner Jenő. Humanizmus és régi magyar irodalom. Győri Szemle. 19—24. l.

Katona, Eugène. La jeunesse hongroise dans la littérature contemporaine. Nouvelle Revue de Hongrie. 712—717. l.

- Katona Jenő.* Uj népiesség? M. Szemle. 17. k. 166—172. l.
- Kázmér Ernő.* Jugoszláviai magyar könyvekről. Nyugat. II. 612—614. l.
- Kéky Lajos.* Jelentés az 1932. évi Vojnits-érem tárgyában. Akad. Ért. 112—130. l.
- Kelemen Lajos.* Gr. Teleki Domokos előadása a könyvekről. Pásztor-tűz. 39—40. l.
- Kemény István.* A jugoszláviai magyar irodalom válsága. Literatura. 326—327. l.
- Kemény István.* A magyar könyv fordulóponton. M. Hirl. 194. sz.
- Kemény István.* A négy magyar irodalom margójára. Láthatár. 2. sz.
- Kemény István.* Irodalmi szélhámosságok. M. Hirl. 292. sz.
- Kemény Katalin.* Erdélyi emlékirók. (Erdélyi Tud. Füz. 47. sz.) Kolozsvár. 63 l. — Ism. Kerecsényi Dezső. Prot. Szemle. 304. l. — (ma.) Pásztor-tűz. 382. l. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 187. esti sz.
- Keresztury Dezső.* Die neueste ungarische Literatur. (1914—1933.) Ung. Jahrb. 73—102.; 310—344. l.
- Kerecsényi Dezső.* Két évtized irodalomszemlélete. (1900—1920.) Prot. Szemle. 112—125. l.
- Kirckonnel, Watson M. A.* The Magyar Muse. (Anthology of Hungarian Poetry.) 1400—1932. Winnipeg. 160 l. — Ism. (Y.) Ung. Jahrb. 381—382. l. — Nemz. Ujs. 171. sz. — B. G. Élet. 183—184. l. — Nagypál István. Nyugat. II. 76. l. — (Sz.) Nouvelle Revue de Hongrie. 863. l. — (ö) Képes Krónika. 13. sz. — Kállay Miklós. U. o. 29. sz. — K. S. Prot. Tanügyi Szemle. 258. l. — Bodor Aladár. Magyarság. 171. sz.
- Kiss Menyhért.* Irodalom és színház. Képes Krónika. 24. sz.
- Kiszely Magda.* J. Verne és Magyarország. Debrecen. — Ism. Louis Sipo. Revue des Études Hongr. 149. l.
- Komáromi János és Panka Károly.* A pataki diákvilág anekdotakincse. II. köt. — Ism. Gulyás József. Debr. Szemle. 297. l.
- Komlós Aladár.* Magyar író sorsa. P. Napló. 123. sz.
- Komlós István.* A mi íróink a magánéletben. M. Kultúra. II. 159—160. l.
- Kós Károly.* Fiatalok. Erd. Helikon. 350—356. l.
- Koszó János.* «Nyugai alkonya»-hangulat a XIX. század első felében és Magyarország. EPhK. 43—49. l.
- Koszó János.* Szellemtörténet vagy pozitívizmus. Literatura. 67—68. l.
- Koszó Johann.* Spuren des jungdeutschen «Zerrissenheitsroman» in der ungarischen Literatur der vierziger Jahre. Festschrift für Gideon Petz. 94—98. l.
- Kosztolányi Dezső.* A költő. P. Hirl. 35. sz.
- Kosztolányi Dezső.* A rim bölcsellete. P. Hirl. Vas. 35. sz.
- Kosztolányi Dezső.* L'instrument de la littérature hongroise. Gazette de Hongrie. 1932. dec. 31.
- Kozma Antal.* Fénelon Télémaque-jának egy XVIII. századi magyar verses feldolgozása. Pécs. (1932.) 177 l. — Ism. Louis Sipo. Revue des Études Hongr. 152. l.
- Kozma Magdolna.* A magyar történeti vígjáték. (1931.) 39 l. — Ism. Szinnyi Ferenc. IK. 155. l.
- Kozmutza Livia.* Az első magyar újságírók. Dévaványai Hirl. 4. sz.
- Kozocsa Sándor.* A magyar könyv hőskora. Rádió Ujs. 31. sz.
- Kozocsa Sándor.* Az 1932-ik év irodalomtörténeti munkássága. IK. 161—187.; 344—368. l. — Önállóan is: IF. 48. sz. 53 l. — Ism. F. T. Uj Idők. II. 744. l. — Magyarország. 247. sz. — Magyarság. 251. sz. — Literatura. LI. l. — ci. P. Lloyd. 263. reggeli sz. — Napkelet. 916. l. — P. J. Irodört. 216. l. — (ma.) A Híradó Vas. Dec. 3. sz.
- Kozocsa Sándor.* Szélgjegyzetek folyóiratok margójára. Láthatár. 2. sz.
- Kristóf György.* Kritikai szempontok az erdélyi irodalmi életben. Kolozsvár. (1931.) 127 l. — Ism. Kéky Lajos. Bpesti Szemle. 231. köt. 377—380. l. — Ember Ernő. Debr. Szemle. 38. l.
- Kun Andor.* Az újságciikk névtelensége és álnevek a magyar sajtóban. A Sajtó. 193—195. l.

- Kun Andor.* Nagy szónokok alkonya. M. Hirl. 271. sz.
- Kunszery Gyula.* A nézőtér dramaturgiája. Vasárnap. 475—476. l.
- Kurzweil Géza.* Hans Sachs hazánkban. EphK. 191—196. l.
- Kurzweil Géza.* Új embertípus, új ízlés, új irodalom. (Pannonh. Szemle Könyvtára. 1. sz.) — *Ism. Nagy Miklós.* M. Kultúra. II. 68. l.
- Lábán, Anton.* Die ungarische Literatur und das Ausland. P. Lloyd. 240. esti sz.
- Laczkó Géza.* Miért nem kell Párisnak a magyar irodalom? Nyugat. I. 299—302. l.
- Lakatos László.* Színház és párt. P. Napló. 296. sz.
- Lányi Árpád.* A vajdasági magyar irodalom vitája. Korunk. 843—845. l.
- Lányi Viktor.* A bor költészete. P. Hirl. Vas. 41. sz.
- László István.* Disputa a színházról. Független Szemle. 9—10. sz.
- lay.* A bábjátékról. Élet. 343—344. l.
- Lázár Béla.* A költő és a művész elképzelései. P. Hirl. 1. sz.
- Lengyel Imre.* A világháború képe regényirodalmunkban. Debr. Szemle. 291—291. l.
- Lengyel Menyhért.* Versek varázsa. P. Napló. 59. sz.
- Lesznai Anna.* Virágos szerelem. (Magyar szerelmes versek gyűjteménye.) 160 l. — *Ism. Babits Mihály.* Nyugat. I. 128. l. — i. P. Hirl. 42. sz.
- Ligeti Ernő.* Az erdélyi Grál-legenda. M. Hirl. 296. sz.
- L. J.* Mit csinálnak a dunántúli írók? Literatura. 330. l.
- Mándy Teréz.* A filléres irodalom. Korunk. 145—147. l.
- Márai Sándor.* Pesti színház. Ujs. 257. sz.
- Marek Antal.* A szlovenszkói betű sorsa. Literatura. 328—329. l.
- Marek Antal.* A szlovenszkói magyar irodalom 15 éve. Élet. 402—404. l.
- Marek Antal.* Levél a szlovenszkói magyar irodalomról. Látóhatár. 3. sz.
- Márkus László.* A színház és a közönség jövője. Nyugat. I. 27—22. l.
- Mélius N. József.* Újságírók a baloldalon. Korunk. 170—172. l.
- Mészöly Gedeon.* Magyarázatok az Ó-magyar Mária-síralomhoz. Népünk és Nyelvünk. 10—12. sz.
- Mihály László.* Jegyzetek a lilafüredi csonka íróhétről. Élet. 215. l.
- M. L.* A «Tizenegyek» tíz éve. Nemz. Ujs. 145. sz.
- Molter Károly.* Író — iparosok. Pásztortűz. 388—389. l.
- Móricz Zsigmond.* A könyvkiadás hőskora. Magyarország. 104. sz.
- Móricz Zsigmond.* A magyar irodalom és a magyar nép. P. Napló. 136. sz.
- Móricz Zsigmond.* Írók. Magyarország. 143. sz.
- Móricz Zsigmond.* Népköltési gyűjtő. Nyugat. I. 79—82. l.
- Móricz Zsigmond.* Öregek és fiatalok az írói fronton. Magyarország. 87. sz.
- (— m — t —) Négy bemutatón. Napk. 380—385. l.
- Murgács Kálmán.* Dalköltők — nótaköltők. Nemz. Ujs. 86. sz.
- Nagy György.* Színházi levél. Új Magazin. Július 1. sz.
- Nagy Jenő.* Biológiai tévedések a szépirodalomban. Napk. 110—115. l. — Szakáts László válasza. U. o. 320. l.
- Nagy Miklós.* Ajtatóssági szépirodalom. M. Kultúra. 175—177. l.
- Nagy Miklós.* A megújuló irodalom útjai és gátjai. U. o. 136—139. l.
- Nagy Miklós.* A lírai költészet új útjai. Nemz. Ujs. 200. sz.
- Németh Antal.* A színház történetfilozófiája. Napk. 89—92. l.
- Németh Antal.* Négy színházi este. Napk. 307—311. l.
- Németh Antal.* Világnézet és irodalom. Napk. 473—477. l.
- Németh László.* Egy folyóirat terve. Tanu. 251—252. l.
- Németh László.* Hiányzó arcképek. Tanu. 354—364. l.
- Német László.* Magyar líra 1932-ben. Tanu. 174—189. l.
- Németh László.* Összehasonlító népköltészet. Tanu. 249—251. l.
- Oláh Gábor.* Költők és írók. (Tanulmányok.) Debrecen. 308 l. — *Ism.* Nemz. Ujs. 1. sz. — *Strém István.* Ujs. 29. sz.
- Oláh Gábor.* Irányzatosság és irodalom. Bpti Szemle. 231. k. 88—98. l.
- Olasz Péter.* A serdülő fiú a magyar regényben. 99 l. — *Ism. s. g.* Literatura. 161—162. l.

Olay, François d'. Les relations littéraires franco-hongroises au XVIII-e siècle. Gazette de Hongrie. 12. sz.

Ónódy Béla. Az eperjesi est. M. Írás. 208. l.

Ortutay Gyula. Mondotta: Vince András béreslegény, Máté János gazdalegény. Szeged. 94 l. — Ism. Kiss Lajos. Ethn. 84—85. l. — Szabó Zoltán. Napk. 453. l. — Olasz Szabó Mihály. Debr. Szemle. 296. l. — Lovass Gábor. Prot. Szemle. 294—295. l. — Korvin Sándor. Korunk. 169—170. l. — M. Szemle. 17. k. XI. l. — Szabó Zoltán. Fialat Magyarország. 79—80. l. — (—t.) P. Napló. 103. sz. — Korunk Szava. 32. l. — Berczeli A. Károly. Szegedi Hírl. 8. sz.

Papp Jenő. Vidéki színjátszás 1933-ban: Kecskemét. Magyarország. 57. sz.

Pásztor Mihály. Mibe kerül egy színház? M. Hírl. 15. sz.

Pekár Gyula. Irodalmunk érvényesülése külföldön. Bp. Hírl. 86. sz.

Pintér Jenő. Magyar irodalomtörténete. IV. köt.: A magyar irodalom a XVIII. században. (1931.) 956 l. — Ism. Johann Koszö. Deutsch-Ung. Heimatsbl. 112—116. l. — V. köt. A m. irod. a XIX. sz. első harmadában. 940 l. — Ism. Zlinszky Aladár. Irod. tört. 210—212. l. — Hartmann János. Napk. 295—298. l. — Dóczy Jenő. Magyarország. 115. sz. — Agárdi László. M. Középiskola. 14—16. l. — Hungarus Viator. Debr. Szemle 36—37. l. — Bartha József. A Cél. 59—64. l. — Kerecsényi Dezső. Prot. Szemle. 96—97. l. — Várdai Béla. Kath. Szemle. 232—234. l. — Jancsó Elemér. Páztortűz. 275—276. l. — A. Zs. Élet 32. l. — Dóczy Jenő. Magyarország. 115. sz. — P. Lloyd. 5. esti sz. — VI. köt.: A m. irod. a XIX. sz. második harmadában. 951 l. — Ism. (k.) Nemz. Ujs. 269. sz. — A. Zs. Élet. 433. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 50. sz. — K. A. P. Napló. 269. sz. — Kemény István. M. Hírl. 275. sz.

Pitroff Pál. A szépirodalom esztétikája. 151 l. — Ism. Brisits Frigyes. Kath. Szemle. 72—73. l. — Kurzweil Géza. M. Kultúra. 234—235. l. — Nemz. Ujs. 6. sz. — B. I. Élet. 48. l.

P. J. Az ideális Nemzeti Színház. Magyarország. 147. sz.

Pongrácz Kálmán. Többségi és kisebbségi irodalom. Láthatár. 1. sz.

Possonyi László. Irodalmi levél. Élet. 15. l.

Pukánszky Kádár Jolán. Az összehasonlító irodalomtörténet magyar feladatai. Napk. 757—759. l.

Pünköszt Andor. Baumgartenesek. Ujs. 15. sz.

(— r.) A Magyar Írás Kultúrelőadásai Ungvárott és Munkácson. M. Írás. 76—78. l.

Rácz, Louis. Hommages de poètes français à la Hongrie. Gazette de Hongrie. 29. sz.

Rass Károly. Fekete irodalom. Vasárnap. 508—510. l.

Rass Károly. Költők hitvallása. Arad. 56 l. — Ism. Korunk Szava. 31—32. l.

Rédey Tivadar. Búcsú a lezárt évadtól. Napk. 604—606. l.

Rédey Tivadar. Kortárs költők, kortárs kritika. Nyugat. I. 310—312. l.

Rédey Tivadar. Van-e jobboldali és baloldali irodalom? Nyugat. II. 1—5. l.

Relkovič Neda. A gráci egyetem legrégibb magyar hallgatói. (1586—1640.) M. Középiskola. 9—10. l.

Relle Pál. Az irodalom fémmértéke. M. Hírl. 153. sz.

Reményi József. A tehetség megbecsülése. Vasárnap. 391—394. l.

Reményi József. Az egyház és a vallás az irodalom és művészet szolgálatában. Vasárnap. 490—491. l.

Reményi József. Halott-e a tragédia, mint műfaj? Erd. Helikon. 52—55. l.

Reményi József. Írói felelősség. Prot. Szemle. 64—67. l.

Reményi József. Kritikai előítéletek és baklövések. Erd. Helikon. 580—584. l.

Réthy L. Pál. Az ötvenéves Népszínház aranykora. Ujs. 91. sz.

- Rexa Dezső.* Írói tiszteletdíjak a Nemzeti Színházban. 1858—60. IK. 264—269. l.
- Rexa Dezső.* Névtelen levelek a Nemzeti Színház levéltárában. P. Hirl. Vas. 33. sz.
- Rónay György.* A magyar irodalom és a magyar nép. Nemz. Ujs. 145. sz.
- Ruszkabányai Elemér.* Nyitott szemmel a könyvsátorban. Literatura. 272—273. l.
- s. Különös írások. Nemz. Ujs. 75., 81., 86., 97., 109. sz.
- Schöpfung Aladár.* Az életrajz indiszkréciója. Nyugat. I. 538—541. l.
- Sebestyén, Charles.* Le tragique dans la littérature hongroise. Nouvelle Revue de Hongrie. 1932. júl.
- Sebestyén, Karl.* Der Dichter und sein Mezän. P. Lloyd. 292. reggeli sz.
- Sebestyén, Karl.* Drama und Schauspielkunst 1932—33. P. Lloyd. 124. reggeli sz.
- Sebestyén, Karl.* Neue ungarische Romane. P. Lloyd. 284. reggeli sz.
- Sebestyén Károly.* A dráma és a színpad a XX. században. Bpesti Szemle. 228. k. 50—73.; 180—199. l.
- Sebestyén Károly.* Filozófia a balladában. Bpesti Szemle. 230. köt. 269—284. l.
- Síró György.* Akik beérkeztek. Ujs. 47. sz.
- Skala István.* A mondseei Szent László-Legenda és a Szent Lászlóról való ének. IK. 147—148. l.
- Solt (Speneder) Andor.* Drámai irodalmunk német kapcsolatai 1792-től 1837-ig. IK. 30—58.; 230—242. l. — Önállóan is: IK. 49. sz.
- Strém G.* Les pièces hongroises sur la scène française. Revue des Études Hongr. 87. l.
- Strém Géza.* Les progrès de la littérature hongroise en France. Revue de littérature comparée. 1932. júl.—szept.
- Surányi Miklós.* Az író és az erkölcs. P. Hirl. Vas. 6. sz.
- sz. Kisebbségi irodalom. Fialat Magyarság. 36—37. l.
- Szabó Lőrinc.* Magyar költő 1933-ban. P. Napló. 147. sz.
- Szabó Zoltán.* Irodalom — magántügy. Fialat Magyarság. 7—8. l.
- Szabolcsi Bence.* A kuruc dalokról. Új Idők. 814—815. l.
- Szabolcsi Bence.* Egy XVI. századi magyar költemény nyoma az olasz irodalomban. IK. 134—135. l.
- Szakáts László.* Tett és irodalom. Napk. 688—691. l.
- Szántó György.* Politika és termelés, világnézet és irodalom. Erd. Heli-kon. 553—569. l.
- Szász Károly.* A Kisfaludy-Társaság alapítói. Bpesti Szemle. 231. k. 8—15. l.
- Szász Károly.* Elnöki megnyitó a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1933. évi március 11-i közgyűlésén. Irod. tört. 65—69. l.
- Szász Zoltán.* A Nemzeti Színház paradoxona. P. Napló. 146. sz.
- Szász Zoltán.* Színházi élet. P. Napló. 1. sz.
- Szeben Klára.* Színház-mozi. Ujs. 263. sz.
- Székelly Tibor.* Az elbeszélés. M. Jövő. 159. sz.
- Szélpál Árpád.* Régi kalendáriumok és azok tanulságai. Népszava. 1. sz.
- Szemere, Ladislaus.* Ungarische Lyrik. Übersetzungen ungarischer Gedichte. Mátyásföld. 80. l. — Ism. P. Lloyd. 135. esti sz. — Turóczi-Trostler, Josef. U. o. 199. esti sz. — Ujs. 194. sz. — Nemz. Ujs. 205. sz. — Ignotus. M. Hirl. 188. sz.
- Szenes Tilda.* Séta az irodalmi lomtárban. Literatura. 440—442. l.
- Szenteleky Kornél.* Akácok alatt. (Novella-anthológia.) Jugoszláviai M. Könyvtár. IV—V. köt. Szabadka. 167., 168. l. — Ism. Kázmér Ernő. Nyugat. II. 613—614. l. — T. K. J. Korunk. 782—783. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika 36. sz.
- Szentimrei Jenő.* Bevezető az erdélyi prózaírók hetéhez. M. Hirl. 81. sz.

Sziklay János. Veszprém város az irodalomban és művészetben. Veszprém. 270 l. — *Ism. f. e. Nemz. Ujs. 24. sz.* — Kovách György. Élet. 112. l.

Szinnyei Ferenc. Novella- és regény-irodalmunk a Bach-korszakban. Bpesti Szemle. 230. köt. 285—294. l.

Szondy György. A magyar ifjúsági irodalom gyermekkora. (1809—1848). Kecskemét. — *Ism. Szatmári. Napk. 833. l.* — S. B. Prot. Tanügyi Szemle. 22—23. l.

Szondy György. Ifjúsági irodalom. Debr. Szemle. 39—40. l.

Tabéry Géza. Írói Rendbe tomorult az erdélyi írók színe-java. Lát-határ. 1. sz.

Tamás Ernő. A költők és a béke. P. Hirl. Vas. 15. sz.

Tamás Ernő. Költők újéve. Pesti Hirl. Vas. 1. sz.

Tamás Ernő. Régi magyar költők karácsonya a tömlőben. P. Hirl. 292. sz.

Tamás Ernő. Szabadtéri előadások. P. Hirl. Vas. 34. sz.

Tamási Aron. Regényírás Erdélyben. Literatura. 121—123. l.

Téglás Béla. A történeti pasquillus a magyar irodalomban. Szeged. 216 l. — *Ism. Kozocsa Sándor. A Híradó Vas. Dec. 3. sz.*

Thienemann, Theodor. Weimar, Wien und die Ungarische Literatur. Festschrift für Gideon Petz. 36—52. l.

Thury Zsuzsa. Nekrológ a kolozsvári Magyar színházról. P. Napló. 235. sz.

Thury Zsuzsa. Színház Erdélyben. P. Napló. 143. sz.

Tolnai Gábor. A szabadvers és a lírai formák válsága. Szeged. 31 l. — *Ism. Kiss Ernő László. Debr. Szemle. 296. l.*

Tolnai Gábor. Erdély magyar irodalmi élete. Szeged. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának kiadványa. 141 l. — *Ism. X. Irod. tört. 218. l.* — *Illés Endre. Nyugat. II. 323—324. l.* — *Kolozsvári-Grandpierre Emil. Napk. 747—749. l.* — *Szabó Zoltán. U. o. 749—750. l.* — *Kozocsa Sándor. U. o. 750—751. l.* — *Kéký Lajos. Bpesti Szemle. 231. k. 377—382. l.* — *Kovács László. Erd. Helikon. 519—523. l.* — *Képes Géza. Prot. Szemle. 400—401. l.* — (—t.) P. Napló. 147. sz. — *Berényi László. Élet. 232. l.* — *Korunk Szava. 270. l.* — *Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 182. esti sz.*

Tormay Cecile. Tíz év. Napk. 1. l.

Tóth Emőke. Voltaire Henriadeja és a magyar irodalom. Szeged. 84 l.

Tóth Lajos. A magyar népszínmű története. 58 l. — *Ism. Kozocsa Sándor. Ethn. 174. l.*

Tóth Lajos. Szabadság az irodalomban. A Híradó Vas. Okt. 22. sz.

Tóth Pál László. A szabad vers. Pásztortűz. 42—43. l.

Totis Béla. Irodalom és pszichoanalízis. Literatura. 69—70. l.

Török Sophie. Költészet és valóság. Nyugat. II. 7—12. l.

Trócsányi Zoltán. A gáláns kor Magyarországon. Bp. Hirl. 16. sz.

Trócsányi Zoltán. A magyar könyv 1790-ben. Bp. Hirl. 131. sz.

Trócsányi Zoltán. Az első ponyvafüzetektől a néplapig. M. Szemle. 18. k. 340—349. l.

Trostler József. Goethe und die neuere ungarische Literatur. Deutsch-Ung. Heimatsblätter. 1932. 164—182. l.

Trostler, Josef. Ungarns Eintritt in das literar-historische Bewusstsein Deutschlands. Deutsch-Ung. Heimatsbl. 63—79. l.

Túri Károly. A kánaji menyegző. (Balladaváltozat.) Népünk és Nyelvünk 35—36. l.

Turóczi-Trostler József. A magyar nyelv felfedezése. (Két tanulmány az európai s a magyar humanizmus kapcsolatairól) 100 l.

Turóczi-Trostler József. Az ismeretlen tizenhetedik század: szent Patriceus Purgatóriumáról való história. M. Nyelvőr. 101—107. l.

Turóczi-Trostler József. Magyar Cartesianusok. Minerva. 20—68. l. Önállóan is: Minerva Könyvtár. 43. sz. 52 l. — *Ism. —é— P. Lloyd 164. esti sz.* — M. Hirl. 235. sz.

- Ujvári László.* Zsidó orientáció a magyar irodalomban. Korunk. 247—251. l.
- v. Színházi Szemle.* Győri Szemle 143—145. l.
- Valjavec, Fritz.* Der deutsche Kultureinfluss in Ungarn. Deutsch-Ung. Heimatsbl. 5—22. l.
- Vámbéry Ruzssem.* Erkölcstelen irodalom. Századunk. 161—174. l.
- Vándor Gyula.* Olaszország és a magyar romantika. Pécs. 105 l. — Ism. Solt (Speneder) Andor. IK. 336—337. l. — B. Gy. Irodrtört. 221. l. — Nagy Miklós. M. Kultúra. II. 67—68. l. — (K.) Nemz. Ujs. 126. sz. — Göbl László. Vasárnap. 452—454. l. — (L—sz) P. Napló 177. sz. — Halász Gábor. Századok. 468—469. l. — 8 Órai Ujs. 141. sz.
- Varga Ferenc.* Kódexirodalmunk stiluselemei. 59 l. — Ism. V. M. Irodrtört. 160—161. l.
- Vargha Damján.* Költői szépségek Szent Imre ős-legendájában. Győri Szemle. 43—51.; 79—92. l.
- Váth János.* Magyar katolikus szépirodalom. — Ism. P. Hirl. 154. sz.
- Vellani-Dionisi, Franco.* Gondolatok a magyar irodalomról. Debr. Szemle. 97—102. l.
- V. M. Magyar írók álnevei.* Irodrtört. 238—239. l.
- Wagner Lilla.* A detektívregény dicsérete. A Híradó Vas. Nov. 5. sz.
- Waitsch István.* Az irodalom speciális feladata. M. Kultúra. II. 411—416. l.
- Waldapfel Imre.* Humanizmus és nemzeti irodalom. Irodrtört. 15—49. l.
- Waldapfel József.* A «Bánk bán regény»-hez. IK. 152—153. l.
- Waldapfel József.* Amor és a halál. IK. 301—305. l.
- Waldapfel József.* Egy régi pesti címtár színészet- és drámatörténeti adatai. IK. 298—301. l.
- Weis István.* Közigazgatási regények. M. Szemle 17. k. 398—404. l.
- Widmar, Antonio.* Irodalmi kapcsolatok Olaszország és Magyarország között. Függetlenség. 259. sz.
- Willer József.* Byron és a modern magyar eposz. Győr. 66 l.
- Zapf László.* Gondolatok a regényről, mint műfajról. Független Szle. 8. sz.
- Zarek, Ottó.* Ungarische Literatur in Deutschland. P. Lloyd. 289. reggeli sz.
- Z. T. Történelmi drámapályázat* — a múzeum számára. Bp. Hirl. 109. sz.
- Zsigmond Ferenc.* A magyar nemzeti irodalom története. Első köt.: Vörösmarty felléptéig. Debrecen. 294 l. — Ism. (P. J.) Irodrtört. 52. l. — Török László. Prot. Tanügyi Szemle 306—308. l. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 63. esti sz. — II. köt. Vörösmarty felléptétől a világháború idejéig. Debrecen. 307 l. — Ism. B. Gy. Irodrtört. 159—160. l. — Márk Imre. Prot. Tanügyi Szemle. 304—306. l. — t. t. P. Lloyd. 158. esti sz.
- Zsivanovits László.* Pesszimizmus az irodalomban. (A pesszimizmus. Balassagyarmat. 147—188. l.) — Ism. Schmidl Sándor. M. Kultúra. II. 248—249. l. — H. A. Nemz. Ujs. 177. sz.
- Zsolt Béla.* Az irodalom halhatatlan betegek. M. Hirl. 35. sz.
- Zsolt Béla.* Irodalom és politika. M. Hirl. 29. sz.
- Zsolt Béla.* Játék a színházzal. Ujs. 270. sz.
- A Nagykőrösi Arany János Társaság Évkönyvei.* VII. köt. szerk.: Török László. Nagykőrös. 76 l. — Ism. S. B. Prot. Tanügyi Szemle. 149. l.
- Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1933. évi Emlékkönyve.* Szerk.: György Lajos. Kolozsvár. 129 l. — Ism. i. y. Irodrtört. 216. l.
- Az Erdélyi Tudósító Almanachja.* Kolozsvár. 168 l. — Ism. Fischer Aladár. Vasárnap. 17—18. l. — Korunk Szava. 32. l.
- Az ifjúság irodalma.* M. Hirl. 280. sz.
- Az Írók Gazdasági Egyesületének első éve.* Literatura. XXV—XXVI. l.
- Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve.* Szerk.: Szemere Samu. 334 l. — Ism. K. G. Irodrtört. 217. l. — B. Gy. Irodrtört. 101—102. l. — P. Lloyd. 250. esti sz.

- Bibliographie française de la Hongrie. Revue des Études Hongr.
 172—190. l.
 Erdélyi Magyar Írók Rendje. Literatura. XLIII. l.
 Hírek az irodalomtörténetírás köréből. Irodrtört. 237—238 l.
 Irodalmunk szociális feladatai. Napkelet. 907. l.
 Írókat az olvasóknak! Láthatár. 2. sz.
 Könyvek a máglyán — könyvek a szívekben! Literatura. 203—208. l.
 Levél az esztergomi írónapról. Élet. 263. l.
 Magyar irodalom a trianoni határon túl. Nemz. Ujs. 257. sz.
 Magyar költők olasz nyelven. P. Hirl. 13. sz.
 Novellák Könyve. (Ötven magyar író novellája.) Szerk.: Falk Zsigmond.
 256 l. — Ism. (St. V.) Ung. Jahrb. 176. l.
 Quelques nouvelles hongroises. 228 l. — Ism. —h—a. M. Középiskola.
 20. l. — Nemz. Ujs. 269. sz. — M. Hirl. 269. sz.
 Soproni Katholikus Almanach. IV. évf. 1933—34. Szerk.: Gábor Géza.
 Sopron. 133 l.
 Új klasszicizmus felé. Napkelet. 907. l.
 Vikár Béla gyorsírásos virágénekgyűjteménye. Ethn. 89. l.

Összeállította: KOZOCSA SÁNDOR.

A szerkesztőhöz beküldött könyvek.*

I. Tudományos művek.

- Angyal Dav d:** Der Hochverratsprozess des Grafen Ludwig Batthyány. Sonderabdruck aus dem III. Jahrgang des Jahrbuchs des Gf. Kuno Klebelsberg Instituts für ungarische Geschichtsforschung in Wien. 9 l.
- Angyal Dávid:** Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos vitája. Különnyomat a Károlyi Árpád Emlékkönyvből. Szerző kiadása. 65 l.
- Badics Ferenc:** Emlékezés Vadnay Károly r. tagra születése 100 ik s halála 30-ik évében. M. T. Akadémia. 27 l.
- Bászel Ernő, dr. és Kemény József:** A Kisfaludy Irodalmi Kör negyedszázados története (1908—1933). A Kisfaludy Irodalmi Kör kiadása. Győr. 196 l.
- Domanovszky Sándor:** Kézai és a hún krónika. Különnyomat a Károlyi Árpád Emlékkönyvből. 25 l.
- Ferenczi Miklós, dr.:** Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája, 1932. év. Cluj—Kolozsvar, Minerva. 19 l.
- Förster Aurél:** Wilamovitz-Moellendorff Ulrik báró emlékezete. M. T. Akadémia. 15 l.
- Gerevich Tibor:** Pasteiner Gyula emlékezete. M. T. Akadémia. 34 l.
- Gyalui Farkas, dr.:** Irodalmi munkásságom 1892—1933. Cluj—Kolozsvar, Minerva. 40 l.
- Hack Alfred:** Bouleau a magyar irodalomban. Pécs. 57 l.
- Hekle Antal:** Művészet és világnézet. Különnyomat a «Vox Academica» 1927. évi I. évf. 1. számából. Szerző kiadása. 3 l.
- Hosvay Lajos és Tolnai Vilmos:** id. Szily Kálmán emlékezete. M. T. Akadémia. 51 l.
- Jezerniczky, Margit:** Les impressions en français de Hongrie (1707—1848). Szeged. 100 l.
- Kónis Gyula:** A költő és a lélekbuvár. Franklin. 25 l.
- Köszegi László:** Mi a barokk és mi a Sachlichkeit? Mi a kulturbolsevizmus? Centrum kiadóvállalat r.-t. 63 l.
- Magyary Zoltán, dr.:** A kormány és az egyetemek tudománypolitikai együttműködése. Különnyomat a Felső Oktatásügyi Egyesület Közleményei 1931. 2. számából. Szerző kiadása. 15 l.
- Mauritz Béla:** Krenner József emlékezete. M. T. Akadémia. 27 l.
- Somogyi József, dr.:** A modern filozófia válsága. Különnyomat a Kath. Szemle 1933. évi X—XI. füzetéből. Szerző kiadása. 26 l.
- Vargha Zoltán, dr.:** Báró Podmaniczky János (1786—1883) életrajza. M. T. Akadémia. 220 l.
- Vinkler János:** Magyary Géza r. tag emlékezete. M. T. Akadémia. 45 l.
- Weszely Üdön:** Az egyetemi tanulmányok módszeréről. Lampel. 14 l.
- Festschrift für Gideon Petz.** Herausgegeben von Jakob Bleyer, Heinrich Schmidt und Theodor Thienemann. Német philológiai dolgozatok, LX., 233 l.
- A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve.** Szerk.: Angyal Dávid igazgató. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Karcag. 452 l.

* A Budapesti megjelent munkáknál a hely, az 1933-ban kiadottaknál az idő, a 8-r.-üeknél az alak megjelölését elhagytuk.

II. Közérdekű művek.

A Kisfaludy Irodalmi Kör harmadik Évkönyve 1931—1933. Összeállította:
Dr. Bászai Ernő főtktár. A Kisfaludy Irodalmi Kör kiadása. Győr. 37 l.
Soproni katolikus Almanach. 1933—34. Szerk.: Gábor Géza dr., Sopron.
vitéz Tóth Alajos könyvnyomdai műintézete, 1934. 133 l.

III. Regények és elbeszélések.

Erdős Renée: Hajnali hegedűszó. Athenaeum, 226 l.
Gáspár Jenő: Az aranypáva. I—II. Palladis. 280, 281—570 l.
Harsányi Zsolt: Csak azért is. Singer és Wolfner, 224 l.
U. az: Szólalj, szólalj, virrasztó! Zrinyi, a költő életének regénye. I—II.
Singer és Wolfner, 283, 278 l.
Gulácsy Irén, P.: A kálói kapitány. I—II. Singer és Wolfner, 291, 328 l.
Károly Sándor: Láng. Hely. n. (Arad) Erdélyi írói rend, 317 l.
Kóbor Noémi: Mi lett belőlem! Franklin, 169 l.
Kóbor Tamás: Hamlet az irodában. Franklin, 211 l.
Maurois André: Asszonyok útja. Ford Sárközi György. Athenaeum, 320
Somogyváry Gyula, vitéz: Virágzik a mandula.... I—II. Singer és Wolfner
212 198 l.
Szabó Géza, F.: A tekintetes vármegye környékéről. Novellák. Budapesti
Hírlap, 199 l.
Szentmihályiné Szabó Mária: Éva. Magyar asszonyok nemz. szöv. 272 l.
Tóth László: Ami erősebb nálunk. Palladis 318 l.
Zilahy Lajos: A lélek kiálszik. 8. kiadás. Athenaeum, 245 l.
Zsigray Julianna: Aranyharang. Karácsony. Singer és Wolfner. K. 8-r. 32 l.
U. az: Kristálymuzsika. Elbeszélések. Singer és Wolfner, 239 l.

IV. Verses mű.

Agyagfalvi Hegyi István: Isten csákánya alatt. Versek (1929—1931)
Fráter és társa könyvnyomdája, 174 l.

Megjelent

mint az Irodalomtörténeti Füzetek 48. száma
KOZOCSA SÁNDOR ÖSSZEÁLLÍTÁSÁBAN
AZ 1932-IK ÉV
IRODALOMTÖRTÉNETI MUNKÁSSÁGA

A négy és fél ívre terjedő füzet ára 1.60 P., ez év dec. hó végéig
azonban megrendelhető 88 fillérért a kiadóhivatalban (Magyar Irodalom-
történeti Intézet, Budapest, VIII., Múzeum-körút 8. II. em.)

A kiadást folytatjuk, s minden év őszén megjelentetjük az előbbi év
irodalomtörténeti munkásságának összeállítását.

PALLAS IROD. ÉS NYOMDAI R.-T. Budapest, V., Honvéd-u. 10.
(Felelős: Tiringier K.) — Távfeszélő: 20-5-67, 20-5-68, 20-5-69.

Az Irodalomtörténeti Közlemények előfizetési ára egy évre 10 P. Egy-egy füzet ára 3 P.